

De Nederlandse economie
2009

Verklaring van tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
–	= nihil
–	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2008–2009	= 2008 tot en met 2009
2008/2009	= het gemiddelde over de jaren 2008 tot en met 2009
2008/'09	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2008 en eindigend in 2009
2005/'06-2008/'09	= oogstjaar, boekjaar enz., 2005/'06 tot en met 2008/'09

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Grafimedia

Druk

OBT bv, Den Haag

Omslag

TelDesign, Rotterdam

Inlichtingen

Tel. (088) 570 70 70
Fax (070) 337 59 94
Via contactformulier:
www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax (045) 570 62 68

Internet

www.cbs.nl

Prijs: € 21,95 (exclusief verzendkosten)

ISBN: 978-90-357-2029-9

ISSN: 1386-1042

Oplage: 1 500

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2010.
Verveelvoudiging is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

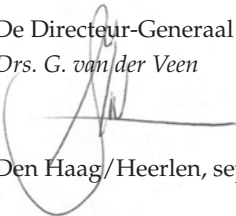
Voorwoord

De Nederlandse economie bevond zich in 2009 in een diepe crisis en kromp met 3,9 procent. Een dergelijke krimp werd niet eerder door het CBS gemeten, zelfs niet tijdens de jaren dertig. Doordat de crisis wereldwijd voor een economische teruggang zorgde, daalde de export fors. De uitgaven aan sociale uitkeringen stegen door toename van de werkloosheid en ook bleven banken bij de overheid aankloppen om steun. Hierdoor namen zowel het overheidstekort als de overheidsschuld zodanig toe dat niet langer werd voldaan aan de EMU-criteria. Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens bleef nagenoeg gelijk. Tegenover personen die er door baanverlies op achteruit gingen, stonden bijvoorbeeld werknemers die er vanwege eerder afgesproken cao-loonsverhogingen nog op vooruit gingen. Het milieu werd minder zwaar belast door de economische teruggang: vrijwel alle schadelijke emissies daalden als gevolg van de lagere productie.

Het eerste deel van De Nederlandse economie biedt een overzicht van de recente economische ontwikkelingen, met hierin uiteraard volop aandacht voor de economische crisis van 2009 en het herstel van begin 2010. In het tweede deel van de publicatie wordt een zestal economische onderwerpen uitgediept. Onder de thema-artikelen bevindt zich een analyse van de invloed van de crisis op het nationaal vermogen van Nederland, een Europese vergelijking van het effect van de crisis op de overheidsfinanciën en een beschouwing van de positie van de EU als economische grootmacht. Daarnaast is er een analyse van wie de stijgende zorgkosten betaalt, wordt het verloop van het ziekteverzuim en het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen geschetst en afgezet tegen genomen beleidsmaatregelen, en wordt de voorlopige balans opgemaakt van de verduurzaming van de Nederlandse energieproductie.

Het CBS biedt met deze publicatie een handzaam overzicht van de belangrijkste recente economische ontwikkelingen in Nederland. Deze ontwikkelingen zijn het afgelopen jaar vaak in het nieuws geweest, maar worden nu voor het eerst gestaafd door de meest actuele CBS-jaarcijfers en in onderlinge samenhang beschreven. Op deze manier ontstaat een compleet beeld van de stand van de Nederlandse economie: een goed hulpmiddel om de huidige economische gebeurtenissen te kunnen duiden.

De Directeur-Generaal van de Statistiek,
Drs. G. van der Veen

Den Haag/Heerlen, september 2010

Inhoud

Voorwoord	3
De belangrijkste sociaaleconomische gebeurtenissen van 2009	7
Kerncijfers	9
<i>Recente economische ontwikkelingen</i>	11
1. Macro-economisch overzicht	13
1.1 Nederland	13
1.2 Regionaal	24
1.3 Internationaal	26
2. Arbeidsmarkt	33
2.1 De vraag naar arbeid	33
2.2 Het aanbod van arbeid	42
2.3 Loonontwikkeling	50
2.4 Sociale zekerheid	52
2.5 Faillissementen	55
3. Economie en milieu	59
3.1 Grondstoffen en energie	60
3.2 Emissies	64
3.3 Milieuheffingen	70
4. Huishoudens	73
4.1 Consumptie	74
4.2 Inkomen	78
4.3 Vermogen	80
4.4 Inkomensongelijkheid	82
5. Ondernemingen	87
5.1 Niet-financiële ondernemingen	89
5.2 Financiële instellingen	105
6. Overheid en zorg	115
6.1 Overheidssaldo en overheidsschuld	115
6.2 Overheidsinkomsten en -uitgaven	118
6.3 Consumptie en productie van overheid en zorg	123

<i>Thema-artikelen</i>	127
Het nationaal vermogen van Nederland	129
De financiële crisis en de overheidsfinanciën: een Europese vergelijking	141
De EU in verhouding tot andere economische grootmachten	157
Ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid	173
De verdeling van de lasten in de zorg	189
Aandeel hernieuwbare energie in Nederland nog klein	203
Lijst van gebruikte begrippen	223
Trefwoordenregister	239
Contact met de redactie	247
Enkele verwante publicaties	249

De belangrijkste sociaaleconomische gebeurtenissen van 2009

Het jaar 2009 stond volop in het teken van de in de zomer van 2007 ingeleide kredietcrisis. De Nederlandse economie kromp in 2009 met 3,9 procent, de grootste krimp ooit door het CBS gemeten. De huizenmarkt viel stil, de autoverkopen liepen terug en een record aantal bedrijven ging failliet. De werkloosheid liep verder op. Op 6 maart zakte de AEX-index onder de 200 punten. Door tegenvallende beleggingsinkomsten kwamen pensioenfondsen in de problemen. De dekkingsgraad van het grootste pensioenfonds, het ABP, daalde tot 83 procent. In maart werd besloten om de pensioenen van ambtenaren te bevriezen.

Met talloze fiscale en monetaire maatregelen bleven overheden en centrale banken ook in 2009 de economie stimuleren. Miljarden euro's werden in de economie gepompt. In Nederland voerde minister Donner de werktijdverkorting en later de deeltijd-WW in om de werkloosheid te beperken. De slooppremie voor oude auto's werd ingevoerd om consumenten te stimuleren nieuwe auto's te kopen. De ingezette steun aan banken werd in 2009 voortgezet. ABN AMRO kreeg 2,5 miljard euro extra van de overheid. SNS bank, NIBC en ING maakten gebruik van de garantieregeling. In totaal heeft de Nederlandse overheid meer dan 80 miljard euro uitgegeven aan de crisis, waarvan meer dan 40 miljard euro aan leningen en aandelenkapitaal al door financiële instellingen zijn terugbetaald. Verder verleende de overheid ongeveer 50 miljard euro aan garanties.

Door de reddingsmaatregelen en de lage rente van de ECB lukte het de overheid het financieel systeem intact te houden en begon het vertrouwen langzaam terug te keren. Na 9 maart stegen de aandelenkoersen in een opmerkelijk snel tempo. Nog geen twee maanden later bleek de dekkingsgraad van de pensioenfondsen 'sterk verbeterd' en gemiddeld opgelopen tot 100 punten, nog maar net onder het wettelijke percentage van 105. In november stelde het ABP alweer een geleidelijke indexatie in het vooruitzicht. In het derde kwartaal groeide de Nederlandse economie, na vijf kwartalen van krimp, met 0,6 procent ten opzichte van een kwartaal eerder en kwam Nederland officieel uit de recessie.

De forse overheidsuitgaven om de economie te stimuleren hebben echter een schaduwzijde. De overheidsfinanciën verslechterden in een snel tempo en toekomstige generaties dreigen opgezadeld te worden met de schulden. Om dit tegen te gaan moet de overheid ingrijpende maatregelen doorvoeren. De belangrijkste hiervan is een verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd naar 67 jaar.

Hoewel de door de crisis getroffen banken overeind bleven, viel er toch een bank om. DSB Bank kwam vanwege ontevreden klanten in de problemen. De Stichting Hypotheekleed riep de rekeninghouders van DSB op om hun tegoeden bij de bank weg te halen. Klanten zouden te hoge provisies betaald hebben voor hun koop-sompolissen en hadden een te hoge hypotheek gekregen. Toen de staat steun weigerde en andere partijen DSB niet wilden overnemen, viel het doek voor DSB Bank. De onderhandelingen met de IJslandse regering over de financiële afhandeling van het in 2009 failliet gegane IceSave verlopen moeizaam.

Aanslagen, rampen en epidemieën kenmerkten ook het jaar 2009. Op Koninginnedag werd tijdens het bezoek van de koninklijke familie aan Apeldoorn een mislukte aanslag gepleegd. De dader reed in een auto dwars door de afzetting heen en kwam tot stilstand tegen een monument, een paar meter van de bus waar leden van de koninklijke familie zich op dat moment bevonden. Zeven toeschouwers kwamen om en er vielen elf gewonden. Ook de dader kwam om het leven. In december probeerde een Nigeriaan een bom te laten ontploffen tijdens een vlucht van Amsterdam naar Detroit; de aanslag werd verijdeld door een passagier. Op 25 februari stortte een vlucht van Turkish Airlines neer bij Schiphol. Er vielen negen doden en tachtig gewonden.

In april rukte de Mexicaanse griep op. De Wereldgezondheidsorganisatie sloeg het pandemiealarm. In april werd het eerste geval van deze griep in Nederland gemeld. Risicogroepen en jonge kinderen werden in november massaal ingeënt. De griep bleek uiteindelijk minder ernstig dan gevreesd. Ook werd de Q-koortsbacterie aangetroffen en werden er tienduizenden geiten geruimd.

Op internationaal vlak was de inauguratie van Barack Obama in januari de meest spraakmakende gebeurtenis. Obama is de eerste zwarte Amerikaanse president in de geschiedenis. In december werd de klimaatop in Kopenhagen na dertien dagen beëindigd zonder een formeel akkoord over maatregelen om de opwarming van de aarde tegen te gaan.

Hoewel het jaar 2009 als zeer warm en zonnig de boeken ingaat, bood het ook twee flinke vorstperiodes. In januari was er voor het eerst sinds lange tijd een tiental dagen winterweer met veel schaatsplezier. Ook in december kwam het tot strenge vorst. Hevige sneeuwval en gladheid zorgden in de aanloop naar kerst en met de kerstdagen voor grote problemen. De treinen van de NS konden drie dagen lang nauwelijks rijden. Voor het eerst sinds 1981 was er sprake van een witte kerst.

Kerncijfers

1.1 Economische en sociale kernindicatoren voor Nederland

	Einheid	2006	2007	2008*	2009*
Macro-economische kerncijfers					
Bruto binnenlands product (marktprijzen)	% volumemutaties	3,4	3,9	1,9	-3,9
Netto nationaal inkomen per hoofd van de bevolking	% reële mutaties	5,8	2,5	-2,7	-6,9
Consumentenprijsindex (CPI)	% mutatie	1,1	1,6	2,5	1,2
Saldo lopende transacties met het buitenland	% bbp	9,0	8,4	4,8	3,4
Belasting- en premiedruk	% bbp	38,6	38,4	38,8	38,0
Arbeid					
Totaal arbeidsvolume	% volumemutatie	1,6	2,2	1,2	-1,2
Totaal aantal banen	1 000	8 920	9 150	9 284	9 176
Brutoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	68,5	69,8	70,9	71,2
Nettoparticipatiegraad	% bevolking 15-64 jr	64,8	66,6	68,2	67,8
Werkloze beroepsbevolking	% beroepsbevolking	5,5	4,5	3,8	4,8
Loonkosten per eenheid product in de marktsector ¹⁾	% mutatie	0,0	0,8	3,3	5,3
Arbeidsinkomensquote in de marktsector ¹⁾	% niveau	77,6	77,5	79,0	80,9
Arbeidsproductiviteit in de marktsector ¹⁾	% mutatie	2,7	2,5	1,3	-3,3
Demografie bevolking					
Gemiddelde omvang bevolking	1 000	16 346	16 382	16 446	16 530
Migratie-overschot	% totale bevolking	-0,19	-0,04	0,16	0,22
Demografie bedrijven					
Oprichtingen		42 800	42 700	38 700	35 400
Faillissementen		5 941	4 602	4 635	8 040
Inkomen, bestedingen en besparingen					
Beschikbaar inkomen van huishoudens, reëel	% volumemutaties	3,9 ²⁾	2,7	-0,1	0,2
Consumptieve bestedingen	% volumemutaties	2,9	2,4	1,6	-0,2
Investerings in vaste activa	% volumemutaties	7,5	5,5	5,1	-12,7
Netto nationale besparingen	% netto beschikbaar inkomen	16,7	16,9	13,7	8,0
Overheid					
EMU-saldo	% bbp	0,5	0,2	0,6	-5,4
Overheidsschuld, EMU-definitie	% bbp	47,4	45,3	58,2	60,8
Druk op het milieu					
Broeikaseffect	mln kg	238 449	239 177	238 896	234 189
Verzuring	mln kg	23,8	24,5	21,6	20,5
Vermesting	mln kg	104,9	83,9	79,1	79,1
Afval	mln kg	3 205	1 926	1 535	.

¹⁾ Exclusief delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed, overheid, gezondheids- en welzijnzorg.

²⁾ Exclusief effect Zorgverzekeringswet.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Recente economische ontwikkelingen

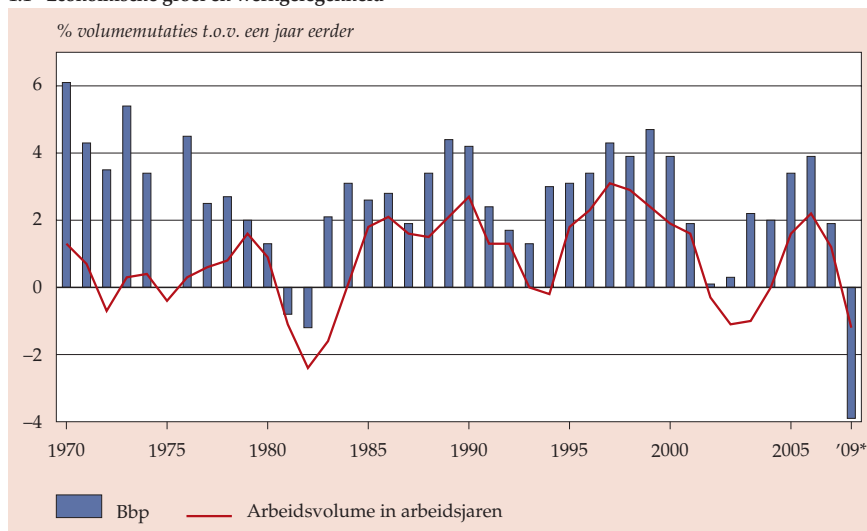
1. Macro-economisch overzicht

1.1 Nederland

De Nederlandse economie is in 2009 met 3,9 procent gekrompen. In de reeks groei-cijfers vanaf 1922 die het CBS beschikbaar heeft, komt een dergelijke krimp niet voor, ook niet in de jaren dertig.¹⁾ Het jaar 2009 was dus een uitzonderlijk slecht jaar: de export en de investeringen kelderden, de consumptie door huishoudens nam sterk af. Alleen de overheidsbestedingen kenden een forse groei.

De grote krimp van het bbp zat voornamelijk in de eerste helft van 2009. Met een krimp in het tweede en het derde kwartaal van 2008 was Nederland officieel in een recessie beland. De krimp ten opzichte van het voorafgaande kwartaal liep in 2008 alsmear op, om in het eerste kwartaal van 2009 uit te komen op ruim 2 procent. Ook in het tweede kwartaal was er nog een krimp van meer dan 1 procent. Hierna was er ten opzichte van een kwartaal eerder weer sprake van een bescheiden groei. Pas in het eerste kwartaal van 2010 lag het bbp ook weer hoger dan een jaar eerder. In het tweede kwartaal is het bbp ongeveer 2 procent uitgekomen boven het tweede kwartaal van 2009.

1.1 Economische groei en werkgelegenheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ Over de oorlogsjaren heeft het CBS geen cijfers.

De krimp in 2009 werd voor een groot deel veroorzaakt door het inzakken van de buitenlandse vraag en diens gevolg het dalen van de export en de industriële productie. Als gevolg daarvan werden ook de handel en het vervoer getroffen. Industrie, handel en vervoer hadden ook last van de terugvallende binnenlandse vraag. Het arbeidsvolume van werkzame personen nam in 2009 af met 1,1 procent. Ten opzichte van de bbp-krimp is deze afname nog gematigd, hetgeen gebruikelijk is. De arbeidsmarkt reageert doorgaans vertraagd en gematigd op conjuncturele ontwikkelingen. Hierdoor was er in 2009 wel een forse afname van de arbeidsproductiviteit.

Het sterkste banenverlies werd in 2009 geleden door het uitzendwezen. Deze bedrijfsklasse telde in 2009 gemiddeld 75 duizend banen minder dan in 2008, een achteruitgang van ruim 13 procent. De werkloosheid steeg in 2009 met 1 procentpunt tot 4,8 procent. Overigens was dat nog altijd de laagste werkloosheid van de Europese Unie. De afnemende werkgelegenheid had een remmende werking op het beschikbaar inkomen van huishoudens. De sterk gedaalde inkomens van zelfstandigen hadden hetzelfde effect. Daarentegen gingen zittende werknemers er door eerder afgesproken cao-loonsverhogingen nog behoorlijk op vooruit waardoor het beschikbaar inkomen per saldo nog licht steeg.

Het financieel vermogen van huishoudens had in 2008 door de financiële crisis een flinke klap gehad. Mede door het herstel van de beurzen in 2009 werd 119 miljard van de 144 miljard euro aan verloren vermogen weer teruggewonnen. Dit is met inbegrip van het vermogen van levensverzekeraars en pensioenfondsen, dat aan huishoudens wordt toegerekend. Door dalende huizenprijzen werd wel de waarde van het niet-financiële bezit iets minder. De schuld van de overheid, die in 2008 sterk was gestegen, nam in 2009 nog iets verder toe. Het tekort liep fors op. Zowel qua schuld als qua tekort overschreed Nederland in 2009 de EMU-normen.

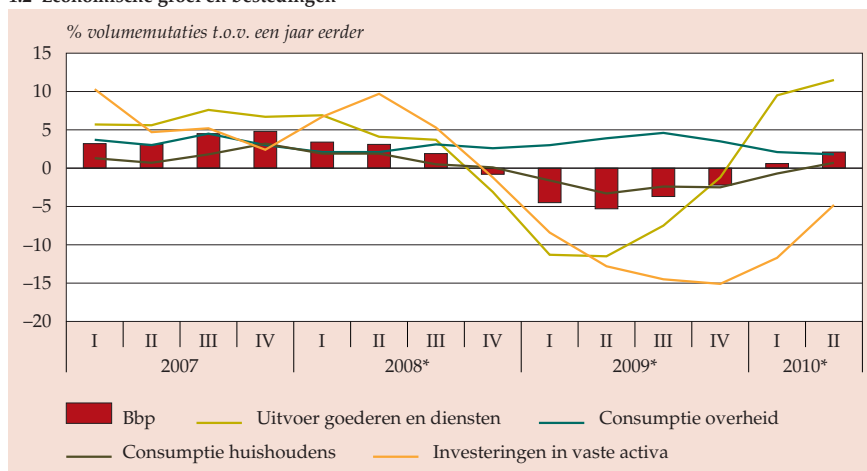
Door de afnemende bedrijvigheid namen de emissies naar het milieu in 2009 af. Zo daalde de uitstoot van broeikasgassen met 2 procent. Het totale energieverbruik daalde met bijna 3 procent. Deze afnames waren wel iets kleiner dan de krimp van het bbp. Mede door een sterk gedaalde buitenlandse vraag werd ruim 8 procent minder aardgas aan de bodem onttrokken dan in 2008.

Dalende uitvoer grootste oorzaak krimp

In 2009 namen de investeringen in vaste activa gemiddeld met bijna 13 procent af. De uitvoer nam af met bijna 8 procent, de consumptie door huishoudens met 2,5 procent. Het effect van de afname van deze bestedingen op de economie hangt af van de relatieve omvang en van de doorwerking op de economie. Uitvoer van goederen die eerst in Nederland zijn ingevoerd en na een korte bewerking het land weer verlaten, de wederuitvoer, draagt bijvoorbeeld maar in geringe mate bij aan

het bbp. Uitvoer van goederen uit binnenlandse productie draagt juist substantieel bij aan het bbp.

1.2 Economische groei en bestedingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De krimp van het bbp wordt voor 2,3 procentpunt verklaard uit het terugvallen van de export. De afgenomen investeringen verklaren 1,4 procentpunt van de krimp, de afgenomen consumptie door huishoudens 0,7 procentpunt. Ook de afbouw van de voorraden droeg bij aan de krimp, voor 0,3 procentpunt. De overheidsconsumptie bleef in 2009 met 3,7 procent stevig doorgroeien. Zonder deze consumptie was de krimp nog 0,8 procentpunt groter geweest.

1.3 Bijdragen bestedingscomponenten aan de economische groei

	2005	2006	2007	2008*	2009*
%-punt					
Consumptieve bestedingen	0,5	1,4	1,3	0,8	0,1
w.v.					
huishoudens	0,4	0,9	0,6	0,3	-0,7
overheid	0,1	0,5	0,7	0,5	0,8
Investerings in vaste activa	0,5	0,7	0,9	0,6	-1,4
Verandering in voorraden	0,0	0,0	0,0	-0,1	-0,3
Uitvoer	1,0	1,2	1,7	0,6	-2,3
% volumemutaties					
Bruto binnenlands product	2,0	3,4	3,9	1,9	-3,9

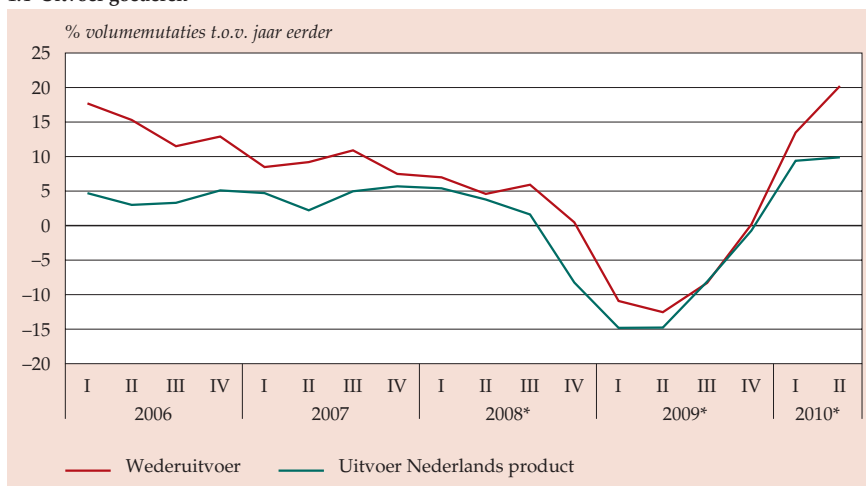
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, detailgegevens.

Terugval uitvoer

Door de drastische neergang van de wereldhandel in 2008 zakte de uitvoer in, hetgeen in 2009 resulteerde in een stevige krimp van onze economie. Het volume van de uitvoer nam in 2009 af met 7,9 procent ten opzichte van een jaar eerder. Het totale volume van de invoerstroom daalde met 8,5 procent. De snelste neergang van beide handelsstromen lag in het tweede kwartaal van 2009, toen beiden een krimp van meer dan 11 procent doormaakten.

De uitvoer van goederen kromp in 2009 met 8,9 procent, die van diensten met 3,9 procent. De krimp van de invoer bedroeg 10,3 procent bij de goederen en 1,7 procent bij de diensten. Ongeveer viervijfde van de waarde van internationale handelsstromen in Nederland bestaat uit goederen. Van die internationale goederenstroom in Nederland bestaat ruwweg de helft uit wederuitvoer. Dit betreft ingevoerde goederen die na een korte bewerking ons land weer verlaten. Aan de op eigen bodem geproduceerde uitvoer wordt door Nederland veel meer verdiend. De neergang van de goederenuitvoer loopt vanaf medio 2008 voor beide stromen vrijwel synchroon. De uitvoer van Nederlandse producten nam in 2009 af met 9,8 procent, de wederuitvoer met 7,9 procent. Beide goederenstromen herstelden vanaf medio 2009 en lagen begin 2010 weer hoger dan een jaar eerder. Wel zette het herstel van de wederuitvoer in de eerste helft van 2010 sterker door. De waarde van de in- en uitvoer van goederen is in 2009 gedaald tot het niveau van 2006. Doordat het prijsniveau van geïmporteerde goederen minder hard daalde dan dat van geëxporteerde goederen, verslechterde de ruilvoet met 0,9 procent.

1.4 Uitvoer goederen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De wederuitvoer bestaat voor meer dan de helft uit chemische en elektronische producten. De wederuitvoer is in de afgelopen vijftien jaar explosief toegenomen. In de perioden 1997–2000 en 2004–2006 groeide de wederuitvoer met dubbele cijfers. Zo betreft 90 procent van de uitgevoerde elektronische producten wederuitvoer. Chemische stoffen zijn het grootste exportproduct van Nederlandse bodem. Een andere goederengroep met een hoge uitvoer van Nederlandse productie is die van de voedings- en genotmiddelen. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om Hollandse kazen en bieren. Ook hoog op deze lijst staat de uitvoer van in Nederland gewonnen aardgas.

De uitvoer van transportmiddelen daalde het snelst. Maar ook de buitenlandse vraag naar (al dan niet Nederlandse) machines, metaalproducten, en hout en bouwmaterialen liep flink terug. De grootste bijdrage aan de totale teruggang van de uitvoer werd echter geleverd door de scherpe uitvoerdaling van elektronische producten. Deze vormen het belangrijkste deel van de waarde van de Nederlandse uitvoer. Er werden in 2009 nog wel meer landbouwproducten en chemische producten uitgevoerd. Met name de groeiende uitvoer van chemische producten remde de krimp nog enigszins af.

Bijna driekwart van onze goederenexport gaat naar EU-landen. Duitsland is op afstand de grootste afnemer van onze exportproducten (wederuitvoer en uitvoer van Nederlands product tezamen). Buurland België staat op nummer twee. Samen zijn zij verantwoordelijk voor ongeveer een derde van de buitenlandse vraag naar Nederlandse goederen. De niet-Europese vraag naar in Nederland geproduceerde goederen komt voornamelijk uit de VS en China. De uitvoer van goederen naar Europese landen is in 2009 veel harder ingezakt dan de uitvoer naar landen buiten de EU. De krimp kwam uit op ruim 10 procent naar landen van de Europese Unie tegen 5 procent naar landen buiten de EU. Vanaf het derde kwartaal van 2009 nam de vraag vanuit Azië en Turkije weer toe. In het vierde kwartaal was er ook een toename van de vraag uit Afrika en Midden- en Zuid-Amerika.

Investeringen sterk afgenomen

De afname van de bruto-investeringen in vaste activa met 12,7 procent was de eerste sinds 2004 en betrof een van de grootste afnames sinds de jaren dertig. Bedrijven en huishoudens tezamen investeerden 16,4 procent minder dan een jaar eerder. De overheidsinvesteringen stegen nog wel, met 5,8 procent.

De bouw ontvangt gemiddeld genomen ongeveer 60 procent van de investeringen. Zowel de investeringen in woningen als in bedrijfsgebouwen liepen in 2009 echter sterk terug. In woningen werd 13,6 procent minder geïnvesteerd, in bedrijfsgebouwen was de daling 7,1 procent. De neergang in de bouw van woningen zette eerder in dan die in bedrijfsgebouwen. De investeringen in grond-, weg- en

waterbouwkundige werken (GWW) groeiden nog wel. Investerings in GWW worden voornamelijk gefinancierd door de overheid. De toename van 4,8 procent was de op één na hoogste sinds 2001.

1.5 Investerings in vaste activa

	2000	2005	2006	2007	2008*	2009*	Ontwikkeling 2009* t.o.v. 2008*
	<i>mld euro</i>						<i>% volumemutaties</i>
Woningen	24,7	31,1	34,2	36,6	38,1	33,8	-13,6
Bedrijfsgebouwen	15,0	14,7	15,4	17,9	20,7	19,9	-7,1
Grond- weg- en waterbouw	9,9	10,8	11,4	11,9	12,8	13,3	4,8
Vervoermiddelen	9,9	10,1	11,4	11,8	12,4	9,5	-24,6
w.o.							
personenauto's	6,4	6,9	7,4	8,2	7,7	5,5	-29,0
overige wegvervoermiddelen	1,9	1,9	2,2	2,3	2,6	1,7	-35,7
Machines en installaties	14,8	12,6	14,3	15,8	16,6	13,9	-17,1
Computers	4,3	4,3	4,5	4,9	4,9	4,3	-5,3
Overige materiële vaste activa	5,3	5,7	6,0	6,9	7,2	6,0	-18,7
Software	6,1	7,0	7,7	8,3	9,4	8,5	-10,1
Totaal	91,7	97,0	106,4	114,3	122,7	108,9	-12,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De investeringen in vervoermiddelen voor zakelijk gebruik liepen met bijna een kwart terug. Dit betrof zowel personenauto's voor zakelijk gebruik (-29,0 procent), als overige wegvervoermiddelen (-35,7 procent). Het teruglopen van de aanschaf van zakelijke vervoermiddelen is halverwege 2008 al ingezet. Investerings in treinen, schepen en vliegtuigen hebben een veel grilliger verloop, omdat het hierbij om kleine aantallen gaat. In 2009 daalden de investeringen in schepen, maar namen die in treinen, trams en vliegtuigen toe.

In machines en installaties werd in 2009 ruim 17 procent minder geïnvesteerd dan in 2008. In 2008 was de toename al enigszins afgevlakt. De investeringen in computers zijn in 2009 met 5,3 procent gedaald terwijl deze in 2008 nog met 14,6 procent stegen. Ook bij software is sprake van een sterke trendbreuk: een daling van 10,1 procent, na een stijging van 10,4 procent in 2008.

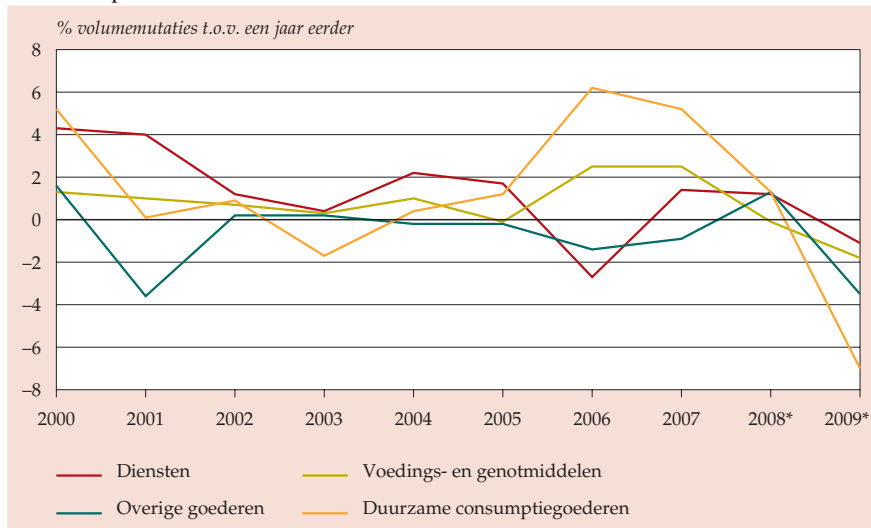
Consumptie huishoudens gedaald

De consumptie door huishoudens is in 2009 gedaald met 2,5 procent. Een vergelijkbaar grote afname vond voor het laatst plaats begin jaren tachtig. De bestedingen aan goederen liepen met 4,4 procent terug, die aan diensten met 1,1 procent.

In 2008 kenden beide consumptiecategorieën nog een lichte stijging. De prijzen van consumptiegoederen stegen in 2009 met 1,2 procent. Dit was fors lager dan de stijging van 2,5 procent in 2008.

De consumptie van voedings- en genotmiddelen daalde met 1,8 procent. Een substantiële daling van de consumptie van voedings- en genotmiddelen was de laatste twintig jaar niet voorgekomen. De consumptie van duurzame goederen nam af met 7,0 procent. Het is gebruikelijk dat er in tijden van laagconjunctuur minder duurzame goederen worden aangeschaft. De consumptie van de overige goederen, waaronder bijvoorbeeld benzine, daalde met 3,5 procent. De consumptie van diensten nam in 2009 slechts licht af. Tegenover een verdere daling van de uitgaven in de horeca, stonden hogere uitgaven aan huisvesting en financiële en zakelijke diensten.

1.6 Consumptie huishoudens

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

In tegenstelling tot de huishoudens, consumeerde de overheid in 2009 meer dan een jaar eerder. De volumegroei van de overheidsconsumptie bedroeg 3,7 procent. In 2008 was de groei nog 2,5 procent. De consumptie van de overheid kan worden verdeeld in collectieve en individuele overheidsuitgaven. De collectieve bestedingen hebben betrekking op zaken van algemeen belang (zoals uitgaven aan defensie) en stegen met 4,3 procent. De individuele consumptie, zoals bijvoorbeeld de huurtoeslag, is toe te rekenen aan specifieke groepen burgers. Deze uitgaven stegen met 3,4 procent.

Beschikbaar inkomen houdt stand

Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens is in 2009 met 0,2 procent toegenomen. Deze stijging is met name te danken aan een stijging van de beloning van werknemers. Hoewel het aantal banen afnam, nam de totale beloning toe doordat werknemers die hun baan behielden er vanwege cao-loonstijgingen op vooruit gingen. Ook een stijging van de totaal ontvangen uitkeringen droeg bij aan de toename van het totaal ontvangen inkomen. Tegenover de gestegen ontvangsten uit loon en uitkeringen stonden sterk teruglopende inkomsten uit vermogen en eigen onderneming. Zo daalden de dividenduitkeringen aan huishoudens met 3,5 miljard euro en verdienden zelfstandigen 1,3 miljard euro minder dan in 2008.

Zoals gezegd steeg het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens licht, terwijl de consumptie behoorlijk daalde. Hierdoor bleven de vrije besparingen voor het eerst sinds 2002 overtuigend positief. Ook het financieel vermogen van huishoudens nam in 2009 toe, met name door het herstel op de aandelenmarkt. Van het in 2008 als gevolg van de kredietcrisis verdampte vermogen werd een groot deel terugverdiend. Dit betrof zowel de waarde van de effecten die huishoudens zelf in bezit hebben, als die van effecten die beheerd worden door pensioenfondsen en levensverzekeraars. Ook deze worden gerekend tot het financieel bezit van huishoudens.

Door de economische crisis zijn consumenten erg huiverig geworden voor het aanschaffen van een woning. De hypotheekschuld van huishoudens nam in 2009 daarom met slechts 24 miljard euro toe. Dit is de laagste toename sinds 1996. Door de afnemende vraag daalde het aantal verkochte woningen met maar liefst 30 procent. Ook de waarde van de woningen nam af, waardoor het niet-financieel vermogen van huishoudens kromp. Deze waardedaling was wel kleiner dan de toename van het financieel vermogen, zodat het totale vermogen van huishoudens in 2009 met 119 miljard euro toenam. Het financieel vermogen ligt nog altijd ver onder het niveau van 2007.

Productie gekrompen

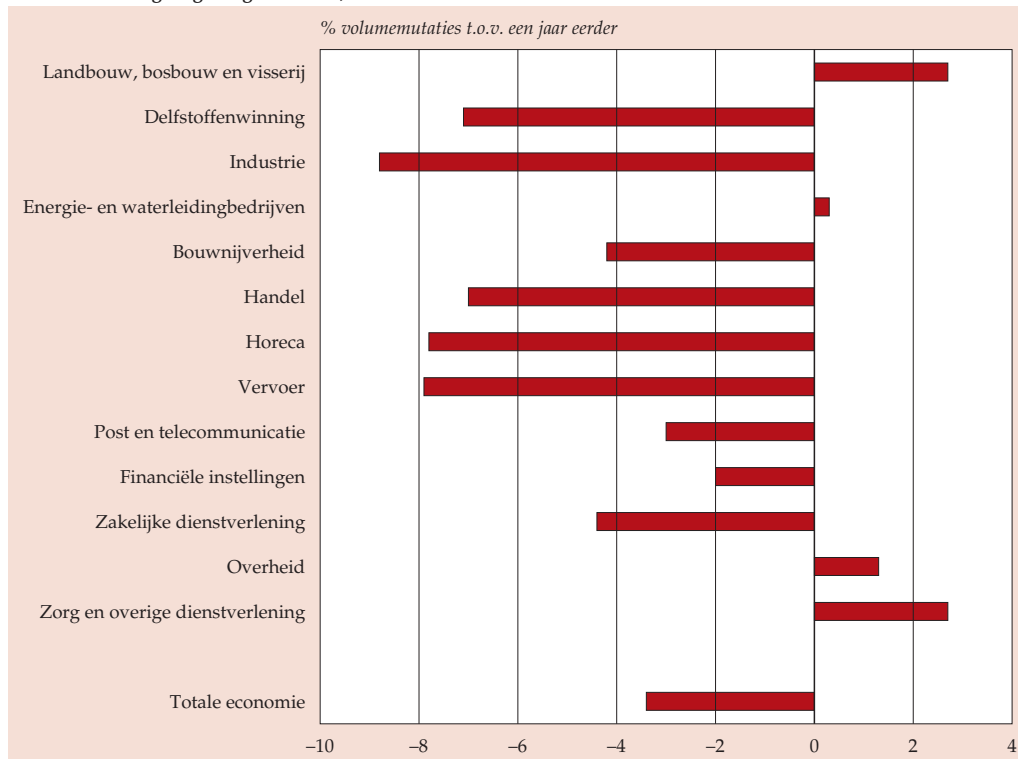
De krimp van de Nederlandse economie in 2009 was goed terug te zien in de ontwikkeling van het volume van de toegevoegde waarde van de commerciële sector. Deze daalde als geheel met 4,4 procent ten opzichte van een jaar eerder. De toegevoegde waarde van de niet-commerciële sector (voornamelijk overheid en zorg) nam licht toe, zodat de som van de toegevoegde waarde van de gehele Nederlandse economie daalde (samen met het saldo van de productgebonden belastingen en subsidies) met 3,9 procent.

De grootste daling van de toegevoegde waarde was terug te vinden in de industrie. Deze kromp met 8,8 procent in 2009, na een jaar eerder ook al met 1,9 procent te zijn gedaald. Binnen de industrie kreeg de transportmiddelenindustrie de grootste klap te verwerken, met een teruggang van 31,3 procent. Ook de basismetaalindustrie zag haar toegevoegde waarde met 23,8 procent fors afnemen.

Naast de industrie kregen vrijwel alle commerciële bedrijfstakken met flinke afnames van hun toegevoegde waarde te maken. Met name de horeca en de vervoerssector leden onder de gevolgen van de economische crisis, maar ook de handel, de bouw, de financiële en zakelijke dienstverlening en de delfstoffenwinning zagen hun toegevoegde waarde afnemen. De daling van de toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning werd veroorzaakt door een afname van de vraag naar aardgas vanuit zowel het buitenland als de binnenlandse industrie.

Opvallend is dat de landbouw, bosbouw en visserij ondanks sterk dalende inkomsten toch nog een stijging van de toegevoegde waarde kende van 2,7 procent. Dit kwam vooral door een hogere productie, veroorzaakt door gunstige weersomstandigheden. Het prijsniveau in de landbouw was gemiddeld echter 8 procent lager dan in 2008, waardoor het inkomen in 2009 een dieptepunt bereikte.

1.7 Ontwikkeling toegevoegde waarde, 2009*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Resultaat financiële instellingen verbeterd

Banken sloten het jaar 2009 af met een lichte winst. Twee tegengestelde ontwikkelingen beïnvloedden het resultaat. Enerzijds nam de rentemarge toe met 34 procent vanwege de lage ECB-rente, anderzijds daalden de provisies met 14 procent omdat het aantal verhandelde financiële producten waar provisie op ontvangen werd, sterk afnam. Per saldo steeg de productie van banken met 21 procent. De verbetering van de winstcijfers ten opzichte van 2008 kwam ook door de buitenlandse dochters. In 2009 drukten de verliezen van de buitenlandse dochters veel minder zwaar op de nettowinst van de banken. Ook leverden personele reducties, afname van uitgekeerde bonussen en andere bezuinigingen een positieve bijdrage aan de winst. Dit alles resulteerde in een nettowinst voor belastingen van 1,2 miljard euro. In 2009 moest de Nederlandse overheid weer voor ruim 25 miljard euro bijspringen bij ING, Fortis Bank Nederland en ABN AMRO. Hier staat tegenover dat een deel van de in 2008 de verleende steun in 2009 is terugbetaald. Hierbij ging het in totaal om ruim 40 miljard euro.

Voor pensioenfondsen stond 2009 in het teken van licht herstel van hun dekkingsgraden. De forse daling daarvan in 2008 werd voor een deel goedge maakt. Het herstel komt vooral door de sterk gestegen beurskoersen; de lage kapitaalmarkt-rente drukte het herstel enigszins. Ondanks het herstel waren de dekkingsgraden eind 2009 nog relatief laag. Zij ontwikkelden zich van gemiddeld 144 procent in 2007 en 95 procent in 2008 naar 109 procent in 2009.

Verzekeraars hebben, net als pensioenfondsen, te maken gehad met een forse daling van hun rente- en dividendontvangsten. Deze daalden met bijna 20 procent. Levensverzekeraars hebben enerzijds kunnen profiteren van de wereldwijd stijgende aandelenkoersen, maar hebben anderzijds al een paar jaar last van de woekerpolisaffaire (2006), dalende huizenverköpen en stijgende levensverwachtingen. Hierdoor zijn de premie-inkomsten onder druk komen te staan en de uitkeringen gestegen. Ook bij schadeverzekeraars staan de premie-inkomsten onder druk. Vanaf 2009 daalt de omzet hier, bijvoorbeeld als gevolg van de verkooppaling van nieuwe auto's. Dit terwijl de schade-uitkeringen juist zijn gestegen.

Staatsschuld opgelopen

Het Nederlandse overheidssaldo raakte in 2009, na drie opeenvolgende jaren van overschotten, stevig in de min. Door de economische crisis ontving de overheid minder belastingen, terwijl de uitgaven bleven stijgen. Het overheidssaldo kwam hierdoor uit op -5,4 procent van het bbp, waarmee de 3-procentnorm van de Economische en Monetaire Unie (EMU) fors werd overschreden. Mede door het opgelopen overheidstekort viel de overheidsschuld met 60,8 procent van het bbp eveneens buiten de EMU-norm van 60 procent. De schuld zelf nam met 0,5 miljard

euro toe. Het oplopen van het tekort (en daarmee de schuld) werd nog afgeremd doordat banken de in 2008 ontvangen overheidssteun in 2009 voor een aanzienlijk deel terugbetaalden.

De inkomsten van de overheid daalden in 2009 met ruim 5 procent. Naast een forse daling van de aardgasbaten door een afgenomen afzet en prijs, verminderden ook de inkomsten uit belastingen sterk in verband met de afname van winst, consumptie en werkgelegenheid. Vooral de inkomsten uit dividendbelasting, vennootschapsbelasting en overdrachtsbelasting daalden fors. Daarnaast daalden de inkomsten uit de belasting over de toegevoegde waarde (btw) door de verminderde omzet. De opbrengst van de loon- en inkomstenbelasting (inclusief de wettelijke sociale verzekeringspremies) daalden licht. Tegenover afgenomen werkgelegenheid stonden in 2009 toegenomen lonen.

De overheidsuitgaven stegen in 2009 met 7 procent. Het grootste deel van deze stijging heeft structurele oorzaken, zoals de vergrijzing. Hier bovenop kwamen in 2009 extra uitgaven vanwege onder meer het toegenomen aantal werkloosheidsuitkeringen en de steun aan banken.

Minder inkomsten uit het buitenland

De economische crisis heeft een flinke impact gehad op de geldstromen tussen Nederland en het buitenland. Door de lagere export en import en door lagere ontvangsten uit onder meer rente en dividend namen deze in 2009 af met ruim 200 miljard euro. Ook stroomde er per saldo minder geld naar Nederland. Het saldo van de lopende rekening liep met 9,2 miljard euro terug tot 19,4 miljard euro. De teruggang werd voornamelijk veroorzaakt door een sterk afgenomen uitvoeroverschot en in mindere mate door een daling van het saldo van niet-handelsgerelateerde inkomende en uitgaande geldstromen. In 2009 lag het saldo van de lopende rekening zelfs lager dan in 2001. De daling werd al in 2007 ingezet.

De grootste geldstromen zijn gemoeid met de in- en uitvoer. Nederland exporteert traditioneel meer goederen en diensten dan dat zij importeert. Gemiddeld is de uitvoer meer dan 10 procent groter dan de invoer. De in- en uitvoer van goederen en diensten namen in 2009 af met 53,3 respectievelijk 60,5 miljard euro. Dit is de eerste daling van de buitenlandse handel sinds 2002. Het uitvoeroverschot daalde in 2009 met 7,2 miljard euro.

1.8 Saldo lopende rekening van Nederland met het buitenland

	2008*	2009*		2008*	2009*
Import	407,8	354,6	Export	456,4	395,9
Uitvoeroverschot (1)				48,6	41,4
Rente	103,6	76,6		91,8	68,5
Dividend	80,2	64,0		110,1	84,8
Ingehouden winst	25,8	20,3		4,5	-1,4
Overig	25,7	21,9		9,0	9,1
Totaal	235,4	182,9		215,4	161,0
Saldo inkomensrekening (2)				-20,0	-21,9
Saldo lopende rekening (1+2)				28,6	19,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Niet-handelsgerelateerde geldstromen tussen Nederland en het buitenland betreffen voornamelijk rente, dividend en ingehouden winsten. Bij ingehouden winsten gaat het om winsten die door dochterondernemingen zijn behaald, maar niet daadwerkelijk aan de moederonderneming zijn uitbetaald. In plaats daarvan worden ze geherinvesteerd in de buitenlandse dochter. Omdat ze de moederonderneming wel toekomen, worden ze toch als geldstroom genoteerd. Naast dit alles zijn er nog geldstromen gerelateerd aan onder andere de beloning van werknemers, belastingen en ontwikkelingssamenwerking. Het saldo van al deze geldstromen wordt het saldo van de inkomensrekening genoemd. Samen met het uitvoeroverschot vormt dit het saldo van de lopende rekening. Net als in 2008 was het saldo van de inkomensrekening in 2009 negatief: er stroomden meer niet-handelsgerelateerde inkomsten naar het buitenland dan andersom. Ten opzichte van 2008 was er in 2009 sprake van een verslechtering van 1,9 miljard euro. Vrijwel alle geldstromen lagen in 2009 lager dan in 2008.

1.2 Regionaal

Economische krimp in alle provincies

Als gevolg van de diepe recessie is de economische groei in 2009 in alle provincies omgeslagen in een krimp. De economische teruggang was het grootst in Noord-

Brabant. Ook in Limburg en Overijssel was de krimp groter dan het landelijk gemiddelde van 3,9 procent. De oorzaak hiervan ligt in de productiestructuur van deze provincies. In Noord-Brabant, Limburg en Overijssel is de industrie namelijk sterker vertegenwoordigd dan in de rest van Nederland. In 2008 begon de neergang in de industrie en deze zette door in 2009. Groningen, Zeeland en Zuid-Holland hadden het minste last van de economische recessie, maar ook hier kromp de economie met meer dan 3 procent.

Zuid-Holland bevindt zich qua economische ontwikkeling doorgaans rond het Nederlands gemiddelde. In 2009 was dit echter niet het geval; de economie van Zuid-Holland nam minder dan gemiddeld af. Dit hangt onder meer samen met de omvang van de overheid in de regio Den Haag. De overheid was in 2009 één van de weinige bedrijfstakken waar nog sprake was van groei. De overheid maakt ruim 17 procent uit van de Haagse productiestructuur, terwijl dit landelijk nog geen 7 procent is. Zuid-Holland leed wel onder sterk afgenomen activiteit in de Rotterdamse haven. Dit werd echter enigszins gecompenseerd door de productie van de olieraffinaderijen van Pernis, die in 2009 nog groeide.

1.9 Regionale economische groei en werkloosheid

	Bbp		Werkloosheid	
	2008*	2009*	2009*	ontwikkeling 2009* t.o.v. 2008*
	% volumemutaties		%	%-punt
Groningen ¹⁾	2,1	-3,1	6,5	0,6
Friesland ¹⁾	1,7	-3,3	5,3	1,2
Drenthe ¹⁾	2,2	-3,5	6,2	1,5
Overijssel	1,8	-4,3	5,3	1,2
Flevoland	2,3	-3,5	5,5	1,2
Gelderland	1,4	-3,8	4,0	0,4
Utrecht	2,3	-3,3	4,2	1,0
Noord-Holland	2,4	-3,8	4,7	1,3
Zuid-Holland	2,0	-3,2	4,8	0,7
Zeeland	1,4	-3,2	3,6	0,2
Noord-Brabant	1,0	-5,1	4,5	1,2
Limburg	0,7	-4,6	5,9	1,3
Nederland	1,9	-3,9	4,8	1,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ Exclusief delfstoffenwinning.

Stijgende werkloosheid in heel Nederland

Grosso modo stijgt de werkloosheid het snelst daar waar de economische krimp het hoogst is. De industriële provincies Noord-Brabant, Limburg en Overijssel kenden in 2009, naast een hoger dan gemiddelde krimp, de grootste toename van de werkloosheid. Zuid-Holland kromp minder dan gemiddeld en ook de werkloosheid nam minder dan gemiddeld toe. Het verband tussen krimp en werkloosheid hoeft echter niet altijd op te gaan, vanwege woon-werkverkeer tussen provincies. Een voorbeeld hiervan is Gelderland. In 2009 kende Gelderland een beperkte toename van de werkloosheid met 0,4 procentpunt ten opzichte van 2008. De Gelderse economie kromp in 2009 echter met 3,8 procent en behoorde hiermee tot de provincies met de meest negatieve groeicijfers.

1.3 *Internationaal*

De mondiale economie kromp in 2009 met 0,6 procent ten opzichte van een jaar eerder. De krimp was het grootst in de eerste twee kwartalen van 2009. Centrale banken en overheden spanden zich ook in 2009 in om het tij keren. Centrale banken verlaagden hun rentes verder, tot bijna nul. Overheden gaven kapitaalsteun om banken van de ondergang te behoeden en kwamen met stimuleringspakketten om de binnenlandse vraag op peil te houden. De maatregelen sorteerden effect. Het handelsvolume trok in de tweede helft van het jaar aan. In de opkomende Aziatische landen nam het bbp in het tweede kwartaal toe en in de meeste andere landen was de bbp-daling veel kleiner dan een kwartaal eerder. De grootste toename van het handelsvolume werd gerealiseerd in Azië, en dan met name in China.

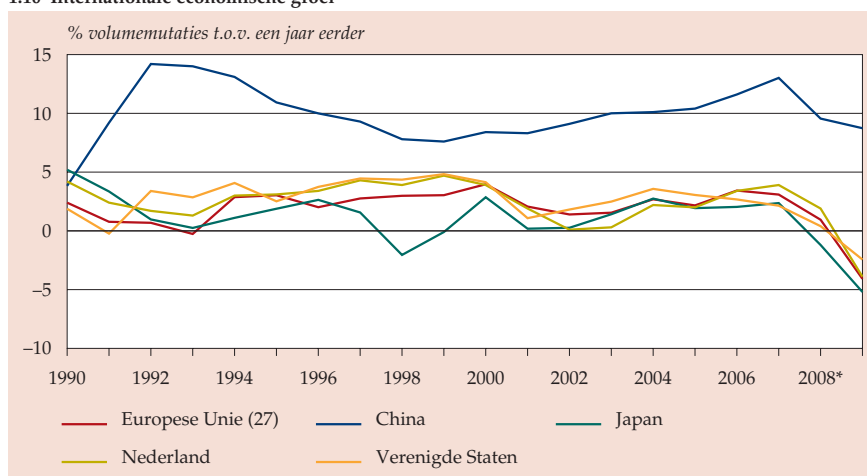
In het laatste kwartaal van 2009 groeide het wereldhandelsvolume met 6 procent ten opzichte van het voorafgaande kwartaal. Eind 2009 lag het wereldhandelsvolume nog steeds 8 procent onder het hoogtepunt in april 2008, maar 15 procent hoger dan het dieptepunt in mei 2009. Vrijwel overal nam de werkloosheid in het tweede kwartaal verder toe en liepen overheidstekorten verder op. Door de relatief lage olieprijs en de krimpende economie daalden de prijzen in de meeste landen.

Grootste krimp in de Verenigde Staten sinds Tweede Wereldoorlog

In de Verenigde Staten kromp de economie in 2009 met 2,4 procent in vergelijking met een jaar eerder. De economie kromp vooral in de eerste twee kwartalen sterk, in het tweede kwartaal zelfs met 4,1 procent. Dit was de grootste daling sinds de Tweede Wereldoorlog. De krimp ging gepaard met een forse productiedaling, maar ook de binnenlandse bestedingen daalden sterk. In tegenstelling tot de ICT-recessie van 2001 is in de huidige recessie ook de particuliere consumptie afgenomen. Sinds het tweede kwartaal van 2009 herstelt de economie weer en de Amerikaanse

economie groeide in het vierde kwartaal, na vijf kwartalen van krimp, weer licht. Door de scherpe productiedaling is de werkloosheid opgelopen van 4,6 procent in 2006 tot 9,3 procent in 2009, het hoogste peil sinds de jaren tachtig. De diepe recessie ging ook gepaard met de grootste daling van de consumentenprijzen sinds de jaren vijftig. De consumentenprijzen daalden met 0,4 procent, tegenover een stijging van 3,8 procent in 2008. Door de zwakke groei en aanhoudende uitgaven liep het Amerikaanse begrotingstekort op tot bijna 8 procent van het bbp, aanzienlijk meer dan in het eurogebied. De overheidsschuld steeg van 42 procent van het bbp in 2007 tot 58 procent in 2009, de hoogste schuld sinds de jaren vijftig. De schuldquote blijft wel een stuk lager dan het gemiddelde van de eurolanden.

1.10 Internationale economische groei

Bron: IMF.

Overheidsfinanciën eurozone fors verslechterd

De economie van de eurozone is in 2009 met 4,1 procent gekrompen ten opzichte van een jaar eerder. De grootste krimp werd gerealiseerd in het eerste en tweede kwartaal. Toen kromp de economie met respectievelijk 5,3 en 5,6 procent ten opzichte van een jaar eerder. Alle bestedingscategorieën droegen bij aan de forse krimp, maar de uitvoer kromp het sterkst, gevolgd door de investeringen. Na de industrie werd de bouwnijverheid het zwaarst getroffen. In het tweede kwartaal lag de bouwproductie 7 procent lager dan een jaar eerder en 13 procent onder de piek in het laatste kwartaal van 2006.

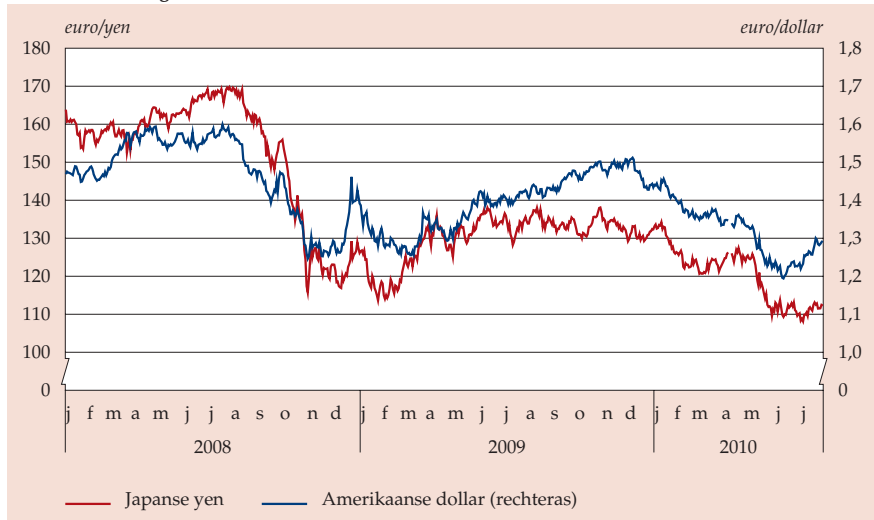
Om de economie te stimuleren verlaagde de ECB haar beleidsrente in 2009 verder van 2,5 procent tot 1 procent. De ECB noch de Bundesbank heeft ooit een lager

rentetarief gehanteerd. Ook kwamen overheden met omvangrijke maatregelen om de binnenlandse vraag te stimuleren. Naar schatting is ruim 1 procent van het bbp uitgegeven aan stimuleringspakketten. De keerzijde hiervan is dat de overheidsfinanciën in diverse landen fors zijn verslechterd. Het overheidstekort is opgelopen van 2,0 procent in 2008 tot 6,3 procent in 2009. De overheidsschuld steeg van 69,7 procent in 2008 tot 78,7 procent in 2009. Eind 2009 liep de werkloosheid op tot een recordomvang van 9,4 procent van de beroepsbevolking. Binnen het eurogebied is vooral in Spanje en Ierland de werkloosheid fors opgelopen. Daar lag de werkloosheid in juni respectievelijk 9,7 en 7,3 procentpunt hoger dan eind 2007. Door de economische teruggang en de relatief lage olieprijs daalde de inflatie van 3,3 procent in 2008 naar 0,3 procent in 2009.

In het Verenigd Koninkrijk kromp de economie in 2009 met 4,9 procent, na een matige groei van 0,5 procent in 2008. Het Verenigd Koninkrijk heeft nog steeds last van de crisis op de kredietmarkt, vanwege de openheid van de economie en de relatief grote omvang van de financiële sector. Daarnaast is de Britse economie erg afhankelijk van de ontwikkelingen in de eurozone. De eurozone is de belangrijkste handelspartner van de Britten. Door de economische vertraging is de werkloosheid fors opgelopen, van 5,6 procent in 2008 naar 7,5 procent in 2009. De inflatie lag in 2009 op 2,2 procent, iets boven de door de overheid gestelde grens van 2 procent.

De Centraal- en Oost-Europese economieën krompen in 2009 met 3,7 procent. Met name de uitvoer uit deze landen is enorm teruggelopen. Landen als Tsjechië en Slowakije voelden de negatieve gevolgen van de ingestorte autoverkopen in West-Europa. De omvangrijke tekorten op de lopende rekening van een aantal landen konden niet meer eenvoudig gefinancierd worden. Buitenlandse directe investeringen zijn teruggelopen en banken uit de oude EU-lidstaten kunnen of willen niet in dezelfde mate als voorheen leningen verschaffen. Het IMF en de EU hebben leningen verschaft om een verdere krimp van de economieën te voorkomen. Tussen de landen in de regio zijn er wel grote verschillen. De Poolse economie werd beperkt geraakt door de crisis: in het eerste halfjaar groeide de economie nog sterk, daarna vlakke de groei af. De Baltische staten zijn zwaar getroffen, vooral als gevolg van het instorten van de overgewaardeerde huizenmarkt en de markt voor commercieel onroerend goed. In het tweede kwartaal lag het bbp daar bijna 20 procent lager dan een jaar eerder.

1.11 Ontwikkeling wisselkoersen

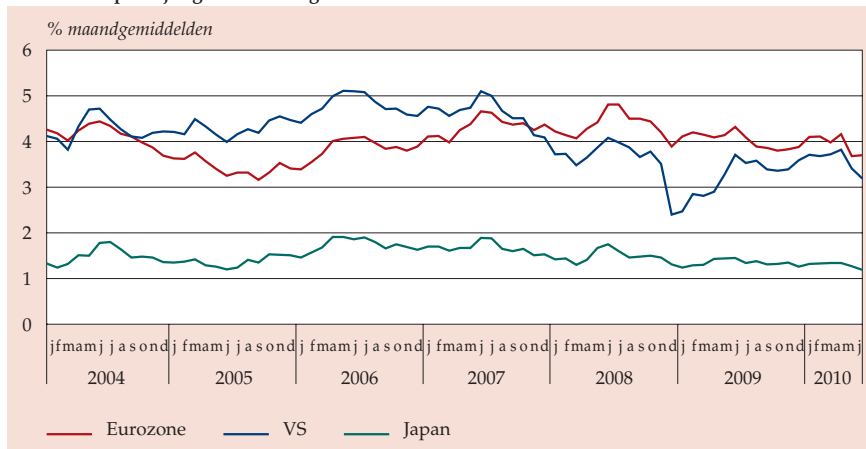

Bron: DNB.

Sterke yen belemmert Japanse groei

In Japan kromp de economie in 2009 met 5,2 procent sterk, na al in 2008 met 1,2 procent te zijn gekrompen. De koers van de Japanse yen is tegenover alle belangrijke munten sterk opgelopen. Beleggers zien de yen, ondanks de slechte economische vooruitzichten, nog steeds als een veilige haven. Japan werd relatief weinig geraakt door het faillissement van de Amerikaanse bank Lehman Brothers, dat de kredietcrisis inluidde. Ook heeft het als exporteconomie een sterk overschot op de lopende rekening. Wel is de staatsschuld torenhoog, de bevolking sterk vergrijsd en dreigt er voortdurend deflatie, waarbij consumenten aankopen uitstellen in de veronderstelling dat de prijzen verder zullen dalen. Daarnaast vormt de sterke yen een bedreiging voor de export van het land, de enige steunpilaar die de Japanse economie overeind houdt. Door de aanzienlijke economische vertraging daalden de consumentenprijzen in 2009 met 1,4 procent.

1.12 Rente op tienjarige staatsleningen

Bron: DNB.

China trekt de wereldeconomie uit het dal

De vraaguitval vanuit Europa en de Verenigde Staten had een direct effect op de opkomende Aziatische landen, vanwege hun specialisatie in de productie van goederen. Het herstel diende zich hier echter snel aan en het wereldwijde herstel werd door deze landen aangevoerd. Opkomend Azië is de enige regio waar al in het tweede kwartaal weer sprake was van economische groei. In 2009 groeiden de opkomende Aziatische landen per saldo met 6,6 procent. Dit was hoofdzakelijk een gevolg van de budgettaire stimuleringspakketten, maar er zijn ook duidelijke tekenen dat de binnenlandse vraag aantrekt. De economische motor van Azië is China. Ondanks de wereldwijde economische teruggang wist de Chinese economie in 2009 met 8,7 procent te groeien. In het laatste kwartaal van 2009 groeide het bbp zelfs met 10,7 procent en werd er gevreesd voor een oververhitting van de economie. De Indiase economie groeide in 2009 met 5,7 procent, 1,6 procentpunt minder dan in 2008.

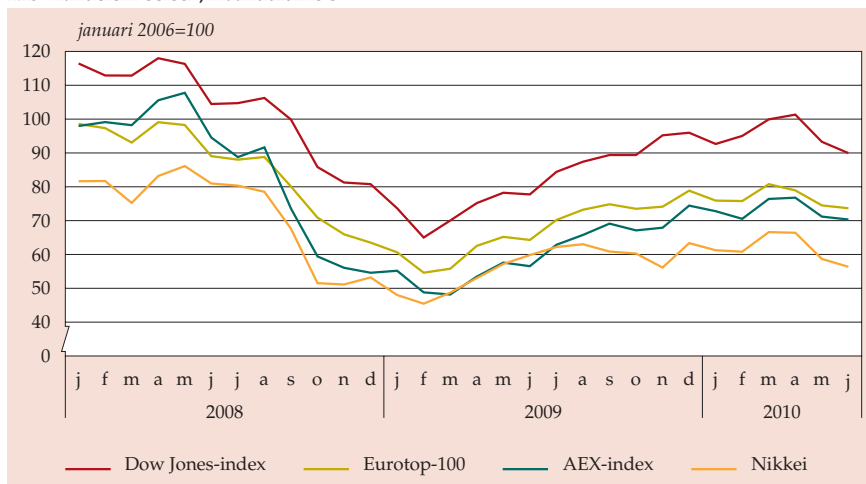
De Latijns-Amerikaanse landen zijn hard geraakt door de recessie. In Brazilië en Argentinië werd in 2009 een nulgroei opgetekend, na groeicijfers van respectievelijk 5 procent en 7 procent in 2008. De Mexicaanse economie kromp in 2009 met 7 procent. In het laatste kwartaal van 2009 nam de bedrijvigheid in de meeste landen wel voorzichtig toe.

Goed jaar voor aandelen

In 2009 vertoonden de financiële markten twee gezichten. Tot begin maart waren beleggers erg risicomijdend. Twijfels over het intact blijven van het financieel sy-

steem, angst voor een depressie en deflatie overheersten. De rente op bedrijfsobligaties steeg tot een historisch record en aandelenkoersen daalden scherp. De AEX-index zakte op 6 maart onder de 200 punten. Beleggers vluchtten in de veilige Amerikaanse en Duitse overheidsobligaties, waardoor de kapitaalmarktrente daalde. In Europa liepen de renteversillen met Duitse overheidsobligaties op, vooral in landen als Spanje, Ierland en Griekenland.

1.13 Aandelenkoersen, maandultimo's

Bron: DNB.

De monetaire autoriteiten verlaagden hun officiële rentetarieven tot historische laagterecords: nul tot 0,25 procent in de Verenigde Staten en 1 procent in het eurogebied. In de rest van het jaar kwam de risicobereidheid weer terug. Opmerkelijk was dat het herstel, overigens vanaf een extreem laag niveau, zonder significante koerscorrectie doorzette. Bedrijven grepen massaal de kans om hun balans te verbeteren; de activiteit op de markt van (hoogrentende) bedrijfsleningen sloeg records. Wereldwijd presteerden aandelen uitstekend. Opkomende markten versloegen met een rendement van 66 procent Europa (30 procent), de Verenigde Staten (17 procent) en Japan (0,3 procent).

2. *Arbeidsmarkt*

De situatie op de arbeidsmarkt is in 2009 fors verslechterd. In de eerste helft van 2008 waren de omstandigheden nog gunstig: het aantal vacatures bereikte een nieuw record en de werkloosheid liep gestaag terug. In de tweede helft van 2008 werden de gevolgen van de financiële crisis op de arbeidsmarkt echter merkbaar. Het aantal vacatures nam sterk af en de werkloosheid begon op te lopen; daarna daalde in 2009 ook het aantal banen. Het aantal vacatures verminderde tussen 2008 en 2009 met bijna honderdduizend, de werkloze beroepsbevolking groeide met 77 duizend personen en het aantal banen van werkzame personen verminderde met ruim honderdduizend. Daarmee stond de arbeidsmarkt er in 2009 minder positief voor dan in 2008. De afname van het aantal banen is tot dusverre echter minder groot geweest dan de teruggang in productie. De verslechterde situatie op de arbeidsmarkt valt dus in zekere zin nog mee. Terwijl aanvankelijk werd gevreesd dat de crisis zou leiden tot massale werkloosheid, moet nu geconstateerd worden dat de werkloosheid vooralsnog onder het niveau van de voorgaande crisis blijft. In 2009 was gemiddeld 4,8 procent van de beroepsbevolking werkloos. Dat is hoger dan in 2007 en 2008, maar lager dan in de jaren 2003–2006. In het eerste kwartaal van 2010 was het werkloosheidspercentage opgelopen tot 6,0 procent, terwijl het hoogste werkloosheidspercentage van het afgelopen decennium 7,0 procent bedroeg.

2.1 *De vraag naar arbeid*

Fors minder vacatures

Halverwege 2008 bereikte het aantal openstaande vacatures met 257 duizend een nieuw record. Een jaar later was het aantal vacatures gehalveerd. In 2009 stonden gemiddeld 143 duizend vacatures open, 40 procent minder dan in 2008. Na de sterke inkrimping van het aantal vacatures in de tweede helft van 2008 en de eerste helft van 2009, verliep de daling daarna in een wat een gematigder tempo. Aan het einde van het eerste kwartaal van 2010 bedroeg het aantal openstaande vacatures 116 duizend. Dat is nog altijd hoger dan tijdens de vorige recessie, toen het aantal vacatures in het derde kwartaal van 2003 was gedaald tot slechts 82 duizend.

Het aantal vacatures dat in de loop van een jaar ontstaat of vervuld wordt, ligt veel hoger dan het gemiddeld aantal vacatures. In de periode 2006–2008 ontstonden per jaar meer dan 1 miljoen vacatures en werden ook meer dan 1 miljoen vacatures vervuld. In 2009 zijn deze aantallen teruggelopen tot 725 duizend ontstane vacatures en bijna 800 duizend vervulde vacatures. Deze aantallen zijn vergelijkbaar met die

in de jaren 2002–2004. In de aantallen vervulde vacatures zijn vervallen vacatures overigens inbegrepen.

Het aantal vacatures daalde in alle bedrijfstakken. In de industrie was de daling relatief het grootst (62 procent), op de voet gevolgd door de bedrijfstakken bouwnijverheid en vervoer en communicatie. De daling van het aantal vacatures in het openbaar bestuur en de gezondheids- en welzijnszorg bleef daarentegen relatief beperkt. Aan het einde van 2009 was ruim een op de drie vacatures afkomstig van een niet-commerciële instelling.

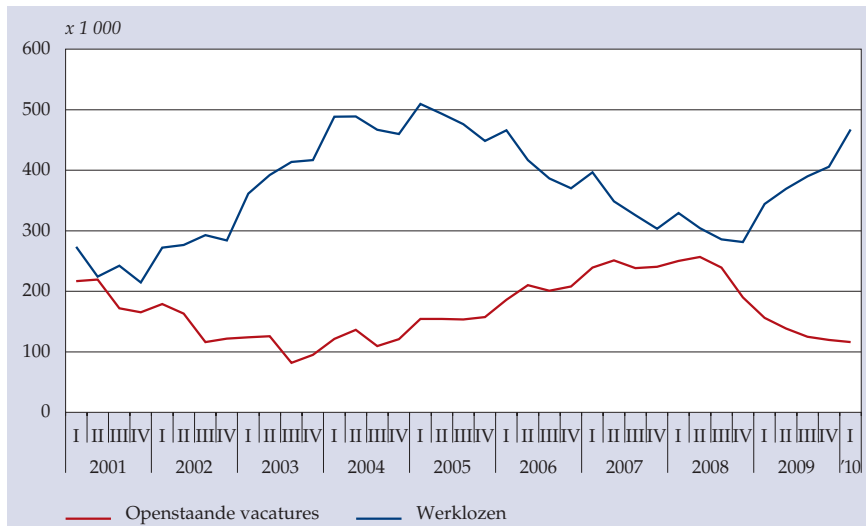
2.1 Arbeid

	2000	2006	2007	2008*	2009*	Mutaties 2008*–2009*
	<i>x 1 000</i>					
Bevolking	15 922	16 346	16 382	16 446	16 530	85
Potentiële beroepsbevolking	10 729	10 952	10 968	10 997	11 014	17
beroepsbevolking	7 187	7 507	7 653	7 801	7 846	46
werkzame beroepsbevolking	6 917	7 097	7 309	7 501	7 469	–32
werkloze beroepsbevolking	270	410	344	300	377	77
niet-beroepsbevolking	3 542	3 444	3 315	3 196	3 167	–29
Banen van werkzame personen	8 680	8 920	9 150	9 284	9 176	–108
Arbeidsvolume van werkzame personen (arbeidsjaren)	6 534	6 583	6 728	6 811	6 730	–81
Banen van werknemers	7 410	7 626	7 837	7 969	7 887	–83
Arbeidsvolume van werknemers (arbeidsjaren)	5 750	5 773	5 905	5 992	5 930	–61
Openstaande vacatures	204	195	240	240	143	–97
Ontstane vacatures	1 018	1 045	1 124	1 028	725	–303
Vervulde vacatures	997	994	1 105	1 088	794	–294
	<i>%</i>					
	<i>procentpunt</i>					
Bruto-arbeidsparticipatie	67,0	68,5	69,8	70,9	71,2	0,3
Netto-arbeidsparticipatie	64,5	64,8	66,6	68,2	67,8	–0,4
Werkloosheid	3,8	5,5	4,5	3,8	4,8	1,0

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête en Nationale rekeningen 2009.

Dat de situatie op de arbeidsmarkt de afgelopen jaren sterk veranderd is, blijkt vooral uit de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal werklozen (zie ook figuur 2.2). In 2004 waren er veertig werklozen op de tien vacatures. Halverwege 2008 was dat gedaald tot twaalf. Door de snelle daling van het aantal vacatures en het opgelopen aantal werklozen liep de verhouding tussen het aantal werklozen en het aantal vacatures daarna weer op. In het eerste kwartaal van 2010 was de situatie weer hetzelfde als in 2004: tegenover elke tien vacatures stonden veertig werklozen.

2.2 Aantal vacatures en werklozen

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking, Vacature-enquête.

Een andere indicator voor de spanning op de arbeidsmarkt is de vacaturegraad, het aantal vacatures op de duizend banen. Volgens deze indicator bereikte de spanning op de arbeidsmarkt in de eerste helft van 2008 zijn hoogtepunt. De vacaturegraad kwam toen uit op 32. Dit was de hoogst gemeten vacaturegraad ooit. Vervolgens daalde de vacaturegraad tot 20 in de eerste helft van 2009, om aan het einde van het jaar uit te komen op 15, de laagste stand sinds 2004. Vooral in de bouwnijverheid is de vacaturegraad snel teruggelopen, van 51 vacatures per duizend banen in de eerste helft van 2008 tot 14 vacatures aan het einde van 2009. Ook in de horeca liep de vacaturegraad snel terug, van 49 in de eerste helft van 2008 tot 17 eind 2009. Aan het einde van 2009 was de vacaturegraad het hoogst bij de delfstoffenwinning (38) en het openbaar bestuur (27). Het laagst was de vacaturegraad in de bedrijfstakken onderwijs (7) en industrie (8).

Minder banen

Na vier jaar van werkgelegenheids groei keerde in 2009 het tij. Het aantal banen van werkzame personen nam met 108 duizend af tot 9,2 miljoen. In de vier voorgaande jaren groeide het aantal banen nog met gemiddeld 140 duizend per jaar. Het aantal banen van werknemers nam in 2009 af met 83 duizend, het aantal banen van zelfstandigen daalde met 25 duizend. Het aantal banen van zelfstandigen daalde relatief sterker (1,9 procent) dan het aantal banen van werknemers (1,0 procent). Eén op de zeven banen was in 2009 een zelfstandigenbaan.

Het aantal banen van werknemers bereikte in het derde kwartaal van 2008 een top. Toen overschreed het aantal banen de grens van 8 miljoen. Op basis van de voor

seizoensinvloeden gecorrigeerde uitkomsten kan worden vastgesteld dat het aantal banen in het vierde kwartaal nog iets verder steeg en pas vanaf het eerste kwartaal van 2009 daalt. De daling van het aantal banen heeft zich later ingezet dan de daling van de productie. Dat is een gebruikelijk patroon: de arbeidsmarkt reageert doorgaans met enige vertraging op veranderingen in de conjunctuur. Bedrijven kunnen of willen bij een economische teruggang niet direct personeel ontslaan en zijn omgekeerd bij een economische opleving vaak nog enige tijd terughoudend met het aannemen van nieuw personeel. In het algemeen loopt bij een economische crisis als eerste het aantal vacatures terug. Vervolgens gaat de werkloosheid omhoog en daalt de werkgelegenheid, het eerst voor uitzendkrachten. Ten slotte neemt de stijging van de cao-lonen af. In 2009 is de banengroei omgeslagen in een afnemend aantal banen van werknemers. In het eerste kwartaal van 2009 was het aantal banen van werknemers nog 21 duizend hoger dan in dezelfde periode een jaar eerder. Vanaf het tweede kwartaal van 2009 daalt het aantal banen van werknemers op jaarbasis. De daling is opgelopen van 65 duizend in het tweede kwartaal, naar 141 duizend en 143 duizend in het derde en vierde kwartaal.

In het eerste kwartaal van 2010 bedroeg de daling van het aantal banen op jaarbasis 156 duizend. Achter deze cijfers gaan twee tegengestelde bewegingen schuil: in het bedrijfsleven daalt het aantal banen sterk, terwijl in de niet-commerciële dienstverlening het aantal banen nog steeds toeneemt. In de gezondheids- en welzijnszorg is het aantal banen van werknemers in het eerste kwartaal van 2010 nog met 45 duizend toegenomen ten opzichte van een jaar eerder. In het openbaar bestuur bedroeg de stijging 18 duizend banen. De grootste daling trad daarentegen op in de zakelijke dienstverlening (inclusief het uitzendwezen) waar het aantal banen met 106 duizend afnam. Ook in de industrie, de handel, vervoer en communicatie, bouwnijverheid en bij de financiële instellingen gingen banen verloren. De bedrijfstakken waar veel mannen werken zijn het zwaarst getroffen. Het aantal banen van mannelijke werknemers was in het eerste kwartaal van 2010 met 132 duizend gedaald ten opzichte van een jaar eerder, terwijl het aantal banen van vrouwen met 24 duizend afnam.

Minder werkzame personen

Ook het aantal personen dat in Nederland werkzaam is, daalde in 2009. Het aantal werkzame personen verminderde met precies 100 duizend, tot 8,6 miljoen. Het aantal werknemers nam af met 78 duizend, het aantal zelfstandigen met 22 duizend. Tot de werkzame personen wordt iedereen gerekend die betaald werk doet, ongeacht het aantal uren dat per week wordt gewerkt. Overigens is het aantal mensen dat in de loop van het jaar gewerkt heeft, veel groter dan het aantal mensen dat gemiddeld in het jaar gewerkt heeft. Iemand die maar een half jaar gewerkt heeft, telt voor het gemiddelde als een halve werkzame persoon. Veel mensen werken maar een deel van het jaar. Denk bijvoorbeeld aan schoolverlaters of mensen die

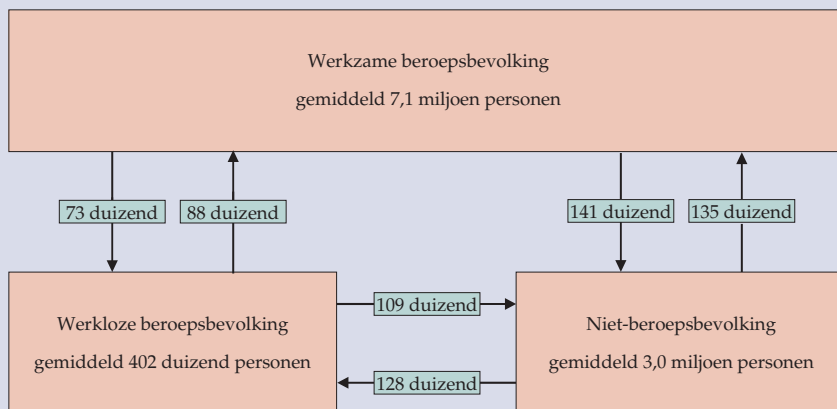
met pensioen gaan. Ook duren veel banen maar kort, zodat een persoon op zoek moet naar ander werk, waardoor hij of zij vaak enige tijd zonder werk zit.

Kader 2a

Arbeidsmarktdynamiek

Van de personen die in 2003–2009 op een bepaald moment werkloos waren, was gemiddeld de helft dat drie maanden later niet meer: 22 procent van de werklozen had werk gevonden en 27 procent behoorde niet meer tot de beroepsbevolking. Ook mensen die niet tot de beroepsbevolking behoren omdat ze bijvoorbeeld niet actief naar werk zoeken, kunnen drie maanden later aan het werk zijn. Opvallend is dat deze stroom van gemiddeld 135 duizend personen per kwartaal over de periode 2003–2009 zelfs nog groter is dan de groep mensen die vanuit de werkloze beroepsbevolking naar de werkzame beroepsbevolking stroomt (88 duizend). Tot de beroepsbevolking behoren alle personen van 15–64 jaar die minstens twaalf uur of meer per week werken of minstens twaalf uur per week willen werken, actief werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn.

Arbeidsmarktdynamiek (15–64 jaar) per kwartaal, gemiddeld over 2003–2009

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De kans dat werklozen drie maanden later werkzaam zijn, is het grootst voor jongeren van 15–24 jaar (33 procent). Van de werklozen van 45–64 jaar is na drie maanden slechts 12 procent uitgestroomd naar werk. De kans om vanuit werkloosheid naar werk te geraken is voor hoger opgeleiden groter dan voor lager opgeleiden (26 procent tegen 19 procent).

Van de werkzame beroepsbevolking is na drie maanden gemiddeld 1 procent werkloos geworden en 2 procent uitgestroomd naar de niet-beroepsbevolking. Bij vrouwen is de uitstroom uit de werkzame beroepsbevolking groter dan die bij mannen (3,6 tegen 2,6 procent), vooral als gevolg van een grotere uitstroom naar de niet-beroepsbevolking. Ook onder jongeren is de uitstroom veel groter dan gemiddeld (11 procent) als gevolg van uitstroom naar de niet-beroepsbevolking. De uitstroom van zelfstandigen en werknemers met een vast dienstverband bedraagt 2 procent per kwartaal. Daarentegen stroomt één op de zes personen met een flexibel dienstverband binnen drie maanden uit.

Als gevolg van de verslechterde economische omstandigheden is de werkloosheid in 2009 flink opgelopen. Dit komt vooral doordat de stroom van werk naar werkloosheid is toegenomen. De uitstroom van werkloosheid naar werk bleef in absolute termen bezien in 2009 ongeveer gelijk aan die van 2008.

In deze dynamiekcijfers wordt de arbeidsmarktpositie van personen van 15–64 jaar op verschillende momenten gemeten. Na een eerste meting wordt drie maanden later weer de arbeidsmarktpositie vastgesteld, zodat de verandering gemeten wordt die zich per saldo in deze maanden voordoet. Gemiddeld verandert 6 procent van de bevolking per kwartaal van arbeidsmarktpositie. Jongeren zijn veel dynamischer (15 procent) dan ouderen. Deze dynamiekcijfers komen lager uit, dan cijfers waarin alle veranderingen worden verdisconteerd die zich gedurende een bepaalde periode voordoen. Niet inbegrepen in deze cijfers is in- en uitstroom als gevolg van immigratie, emigratie, sterfte of leeftijdsveranderingen.

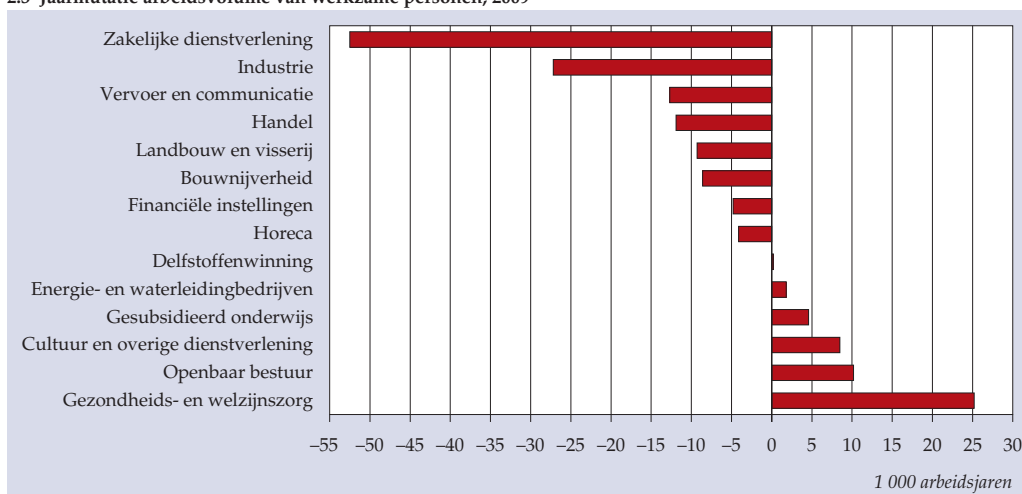
Krimp in arbeidsvolume

De afname van het aantal banen van werkzame personen heeft ook geleid tot een krimp van het arbeidsvolume, het aantal banen uitgedrukt in voltijdequivalenten oftewel arbeidsjaren. Terwijl het aantal banen van werkzame personen in 2009 met 108 duizend af nam, verminderde het arbeidsvolume met 81 duizend arbeidsjaren. Dit is een afname van 1,2 procent. Deze daling in 2009 is vrijwel net zo groot als de stijging van het arbeidsvolume in 2008.

De werkgelegenheidsdaling was het grootst in de zakelijke dienstverlening. Hier liep het arbeidsvolume in 2009 met 53 duizend arbeidsjaren terug. Deze afname komt vooral voor rekening van de uitzendbureaus, waar de werkgelegenheid met 46 duizend arbeidsjaren terugliep (13 procent). Ook de industrie (–27 duizend arbeidsjaren), vervoer en communicatie (–13 duizend) en de handel (–12 duizend) werden fors getroffen. Binnen de industrie kwam de helft van het werkgelegenheidsverlies voor rekening van de metaal- en elektrotechnische industrie. Niet in

alle bedrijfstakken daalde de werkgelegenheid echter. De bedrijfstakken binnen de niet-commerciële dienstverlening vertoonden allemaal een groei van de werkgelegenheid. De gezondheids- en welzijnszorg groeide met 25 duizend arbeidsjaren, het openbaar bestuur met 10 duizend en de bedrijfstak cultuur en overige dienstverlening met 9 duizend. De verdeling van de groei en krimp over de bedrijfstakken weerspiegelt zich ook in de werkgelegenheidsgroei naar geslacht. In 2009 verminderde de werkgelegenheid van mannen met 86 duizend arbeidsjaren (2,0 procent), terwijl de werkgelegenheid van vrouwen nog met 5 duizend groeide (0,2 procent). Vrouwen zijn relatief sterk vertegenwoordigd in de minder conjunctuurafhankelijke niet-commerciële dienstverlening.

2.3 Jaarmutatatie arbeidsvolume van werkzame personen, 2009*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Kader 2b

Uitzendkrachten de dupe

Een van de groepen die het zwaarst te leiden heeft onder de economische recessie is die van de uitzendkrachten. Terwijl het totaal aantal banen van werkzame personen in Nederland in 2009 met 108 duizend afnam, daalde het aantal banen in de uitzendbranche met 74 duizend. Het grootste deel van het werkgelegenheidsverlies in 2009 treft dus de uitzendkrachten.

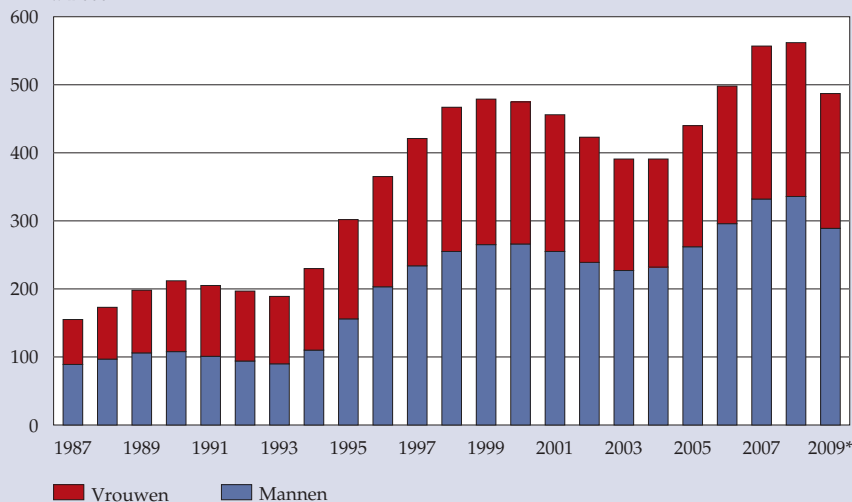
Op de golven van de opbloeiende economie groeide het aantal banen van uitzendkrachten vanaf 2005 sterk met gemiddeld 55 duizend banen per jaar, tot 561 duizend in 2007. In dat jaar was 6 procent van alle banen een uitzendbaan.

In de eerste helft van 2008 steeg het aantal banen van uitzendkrachten verder. Toen in het derde kwartaal van 2008 duidelijk werd dat er een economische recessie dreigde, stakte de stijging van het aantal uitzendkrachten.

In 2009 waren er gemiddeld 492 duizend uitzendbanen, waarvan 59 procent voor mannen. Driekwart van alle uitzendbanen is een deeltijdbaan. Hierdoor is het aandeel van de uitzendbranche in het arbeidsvolume kleiner dan in het aantal banen: 4,5 procent van het arbeidsvolume in Nederland in 2009 betreft uitzendwerk, tegen 5,4 procent van het aantal banen.

Uitzendbanen

x 1 000

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Uitzendkrachten werken met name in de zakelijke dienstverlening, de industrie, vervoer en communicatie, openbaar bestuur en handel. In de CBS-statistieken worden uitzendkrachten geteld in de bedrijfsklasse uitzendbureaus, die deel uitmaakt van de bedrijfstak zakelijke dienstverlening, en dus niet in de bedrijfstak waar de uitzendkrachten feitelijk werkzaam zijn.

De helft van de werknemersbanen is een deeltijdbaan

Ruwweg de helft van alle banen van werknemers is een deeltijdbaan. Van de 7,9 miljoen banen van werknemers in 2009 werd 51 procent in deeltijd vervuld. In de periode 1999–2009 is het aantal deeltijdbanen in Nederland met 0,9 miljoen gestegen tot 4 miljoen banen. Het aantal voltijdbanen daalde in deze periode van 4,1 miljoen naar 3,9 miljoen. De banengroei kwam in deze tien jaar dus volledig

voor rekening van de deeltijdbanen. In 2009 verminderde zowel het aantal voltijd- banen (met 52 duizend) als het aantal deeltijdbanen (met 31 duizend).

Van de banen die door vrouwen worden bezet, is driekwart een deeltijdbaan. Het aandeel deeltijdbanen van mannen blijft hier sterk bij achter, maar is met 30 procent toch substantieel. Het aandeel deeltijders varieert sterk per bedrijfstak. De bedrijfstakken particuliere huishoudens met personeel, gezondheids- en welzijnszorg en horeca zijn de koplopers. Meer dan driekwart van de banen van werknemers in deze bedrijfstakken is een deeltijdbaan. Onderaan de ranglijst staat de bouwnijverheid met een aandeel deeltijdbanen van 12 procent. In alle bedrijfstakken zijn de banen van vrouwen voor het merendeel deeltijdbanen. Dit in tegenstelling tot de banen van mannen die in alle bedrijfstakken, met uitzondering van de horeca, voor het merendeel door voltijders worden bezet.

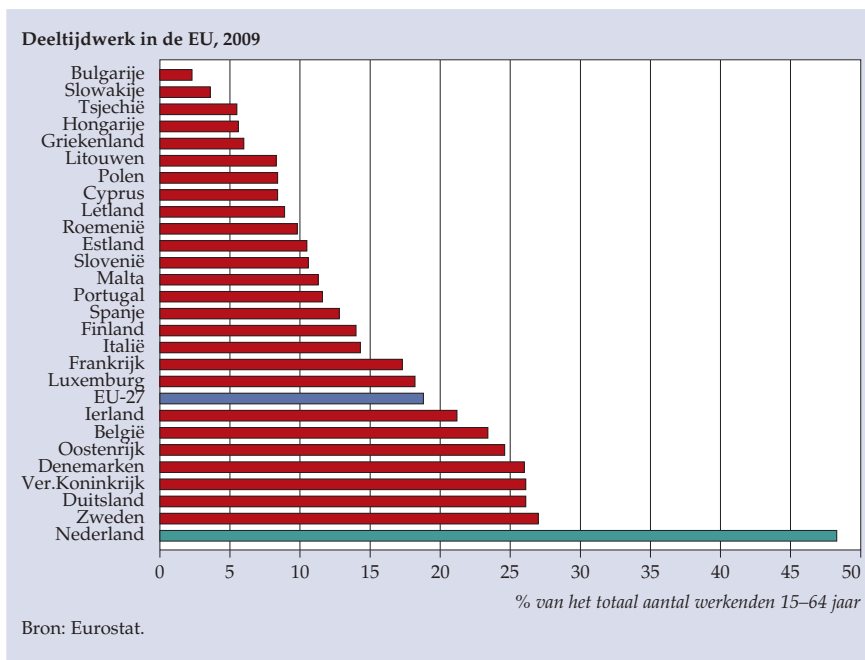
Kader 2c

Nederland is Europees kampioen deeltijdwerk

Nergens in de Europese Unie (EU) wordt zo veel in deeltijd gewerkt als in Nederland. In 2009 was bijna de helft van de werkende Nederlanders van 15–64 jaar een deeltijder. De andere EU-landen blijven daar ver bij achter. Zweden volgt op de tweede plaats met 27 procent deeltijders. Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Denemarken volgen op korte afstand. Gemiddeld werkte in de EU bijna een op de vijf werkenden in deeltijd. In de oostelijke helft van de EU is het aandeel deeltijders veel lager, het laagst in Bulgarije.

Dat Nederland de absolute Europese nummer één is, komt vooral door de vrouwen. Driekwart van de Nederlandse werkende vrouwen heeft deeltijdwerk, tegen minder dan een op de drie in de EU. Maar ook de Nederlandse mannen werken veel vaker in deeltijd dan internationaal gebruikelijk is. In 2009 had een kwart van de Nederlandse werkende mannen deeltijdwerk. Dat is drie keer zoveel als gemiddeld in de EU.

Dat Nederlandse mannen relatief vaak in deeltijd werken komt voor een belangrijk deel door jongeren, en in iets mindere mate door 50-plussers. Ongeveer zes van de tien werkende jongeren doen deeltijdwerk. Dit zijn veelal scholieren en studenten met een bijbaan. Vanaf hun 25e werken mannen overwegend voltijd. Vanwege deeltijdpensioen neemt het aandeel deeltijders onder mannen vanaf 50 jaar weer toe. Met name in de gezondheids- en welzijnszorg en de horeca wordt in deeltijd gewerkt, terwijl voltijdwerk de norm is in de industrie en de bouwnijverheid.

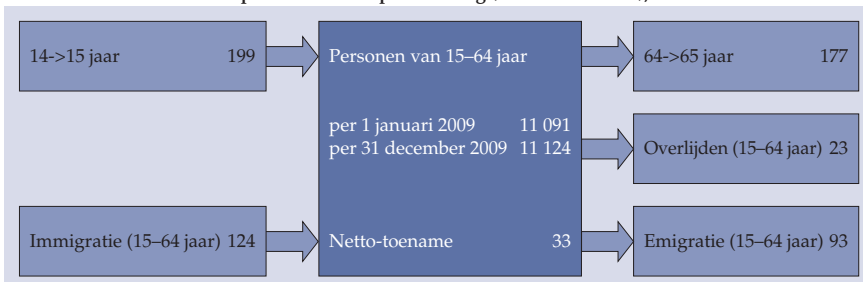
2.2 *Het aanbod van arbeid*

Afvlakkende groei potentiële beroepsbevolking

De gemiddelde Nederlandse bevolking nam in 2009 met 85 duizend personen toe. Na de historisch lage groei van 26 duizend personen in 2006, is de bevolkingsgroei elk jaar verder toegenomen. De sterkere bevolkingsgroei in 2009 werd veroorzaakt doordat de immigratie steeg en de emigratie afnam. Hierdoor is het migratiesaldo de laatste twee jaar weer positief geworden, nadat er in de periode 2003–2007 elk jaar meer mensen uit Nederland vertrokken, dan er binnenkwamen. Overigens was de bevolkingsgroei rond de eeuwwisseling nog aanmerkelijk hoger, toen groeicijfers boven de honderdduizend werden opgetekend.

Nederland vergrijs. Uit de bevolkingsstatistieken van het CBS blijkt dat de bevolking van 15–64 jaar, de potentiële beroepsbevolking, in 2009 maar met 33 duizend personen is gegroeid. Rond de eeuwwisseling nam de potentiële beroepsbevolking nog toe met meer dan 60 duizend personen per jaar. In de bevolkingsprognoses wordt er vanuit gegaan dat de potentiële beroepsbevolking in 2010 zijn maximale omvang bereikt, om vervolgens de komende dertig jaar met bijna 1 miljoen personen te krimpen. Tegelijkertijd neemt het aantal 65-plussers met bijna 2 miljoen personen toe.

2.4 In- en uitstroom van de potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2009

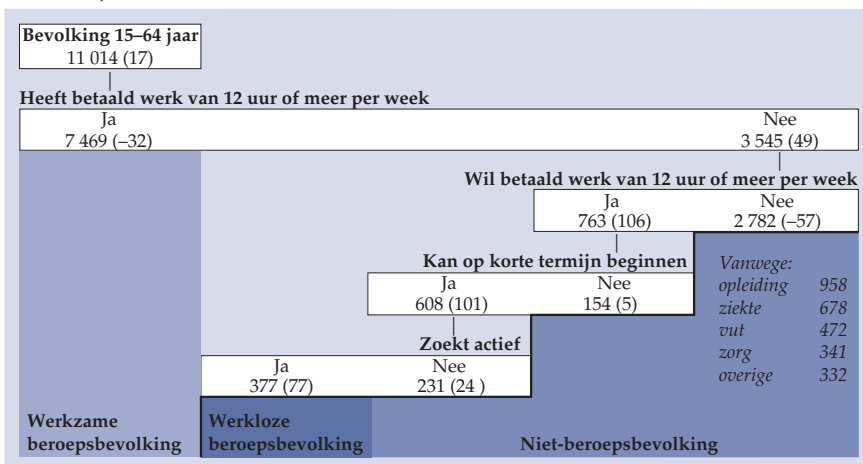

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek.

De beroepsbevolking¹⁾ is in 2009 met 46 duizend personen gegroeid. Dit zijn personen van 15 tot 65 jaar die minstens twaalf uur per week werken of actief naar dergelijk werk zoeken. De groei is veel kleiner dan die in 2007 en 2008, toen de beroepsbevolking nog met bijna 150 duizend mensen per jaar toenam. De beroepsbevolking telde in 2009 gemiddeld 7,8 miljoen personen, het hoogste aantal ooit. De bruto-arbeidsparticipatie, het aandeel van de beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, steeg hierdoor met een 0,3 procentpunt tot 71,2 procent.

2.5 Opdeling potentiële beroepsbevolking (in duizendtallen), 2009

(Tussen haakjes staat de mutatie t.o.v. 2008 vermeld.)

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

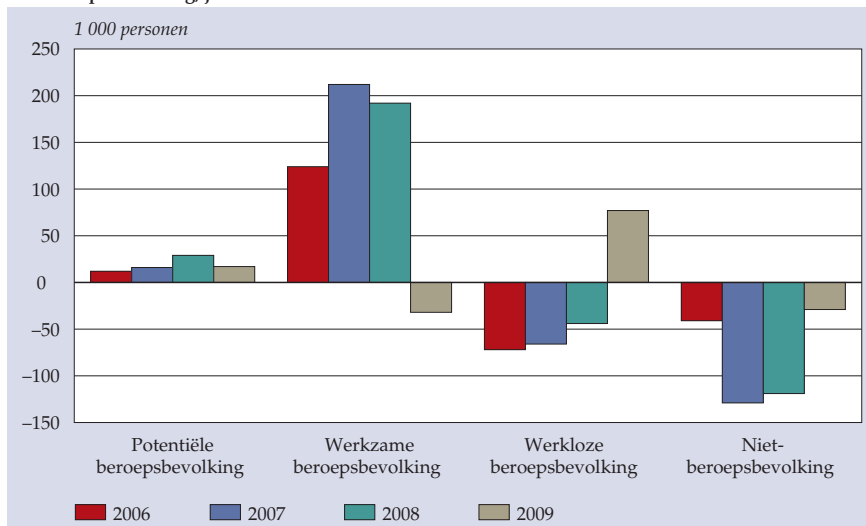
De niet-beroepsbevolking nam met 29 duizend af tot 3,2 miljoen personen. Hiervan wilden 2,8 miljoen personen geen betaald werk van twaalf uur of meer per week. Redenen om geen betaald werk te ambiëren zijn opleiding of studie, ziekte

¹⁾ Met ingang van juli 2010 heeft het CBS de berekeningswijze van de uitkomsten van de Enquête beroepsbevolking (EBB) enigszins aangepast. Hierdoor is het mogelijk geworden om ook maandelijkse uitkomsten te publiceren. Eerder gepubliceerde jaar- en kwartaalcijfers over werkloosheid en de beroepsbevolking vanaf 2001 zijn nu bijgesteld.

of arbeidsongeschiktheid, prepensioen (vut) en zorg voor gezin of huishouden. Van de 763 duizend personen die wél betaald werk van minstens twaalf uur per week zouden willen hebben, valt nog eens de helft af omdat zij niet actief op zoek zijn naar werk en/of zij niet direct beschikbaar zijn om te beginnen met werk. Deze twee groepen worden in de telling van de werkloze beroepsbevolking buiten beschouwing gelaten.

Alleen de vrouwelijke beroepsbevolking groeide. Het aantal vrouwen in de beroepsbevolking nam toe met 56 duizend, terwijl het aantal mannen af nam met 11 duizend. De bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen steeg met bijna een procentpunt tot 63,0 procent. Sinds begin jaren tachtig is de bruto-arbeidsparticipatie van vrouwen gemiddeld met 1 procentpunt per jaar toegenomen. De bruto-arbeidsparticipatie van mannen is in deze periode slechts licht gestegen. De bruto-arbeidsparticipatie van mannen kwam in 2009 uit op 79,4 procent, dat is 0,3 procentpunt minder dan in 2008.

2.6 Beroepsbevolking, jaarmutaties

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

De groei van de beroepsbevolking is het resultaat van een dalend aantal jongeren en een stijgend aantal ouderen. In de leeftijdsgroep 45–64 jaar nam de beroepsbevolking toe met 95 duizend personen. Deze toename is voor een deel toe te schrijven aan demografische ontwikkelingen: er komen geleidelijk aan steeds meer mensen in deze leeftijdsgroep. Zeker voor de 55-plussers geldt echter dat de toenemende participatie ook een grote rol speelt. In 2009 steeg de bruto-arbeidsparticipatie van 55–64-jarigen wederom met bijna 2 procentpunt tot 50 procent. Hierbij speelt een rol dat regelingen voor vervroegde uittreding zijn ingetrokken of versoerd, terwijl ook de instroom naar arbeidsongeschiktheidsregelingen is ingeperkt.

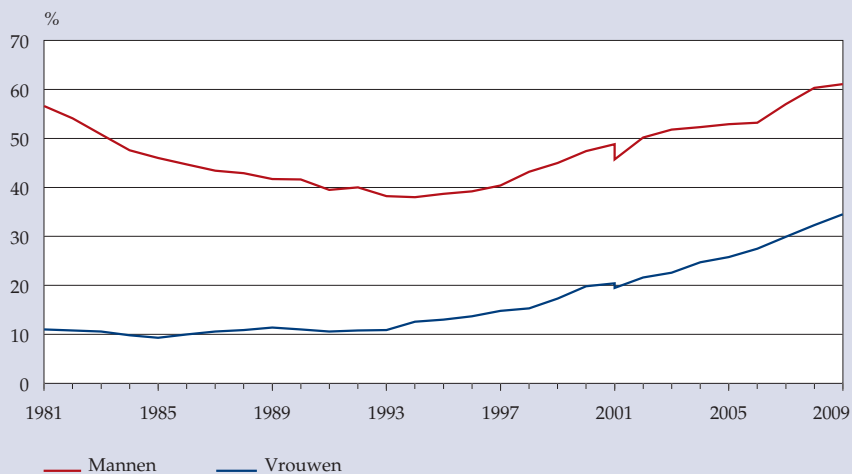
Kader 2d

Steeds meer ouderen aan het werk

De arbeidsparticipatie van ouderen is de laatste jaren fors gestegen. Tussen 2001 en 2009 is de netto-arbeidsparticipatie van ouderen opgelopen van 33 naar 48 procent. Bijna de helft van de ruim 2 miljoen personen van 55–64 jaar heeft nu betaald werk van ten minste twaalf uur per week. Onder 55–59-jarigen heeft de meerderheid betaald werk. Voor personen vanaf 60 jaar is dat minder dan de helft. Van de 61–62-jarigen heeft 32 procent betaald werk, van de 63–64-jarigen 18 procent.

Bij mannen van 55–64 jaar is de netto-participatiegraad inmiddels al weer hoger dan begin jaren tachtig, toen de verschillende regelingen voor vervroegde uittrekking voor het eerst van kracht werden, en ouderen steeds eerder stopten met werken. In de jaren negentig was de netto-participatiegraad van oudere mannen tot onder de veertig procent gedaald. Bij vrouwen speelt mee dat de arbeidsdeelname hoger is, naarmate de generatie jonger is. Dit leidt ertoe dat de participatie na verloop van jaren 'automatisch' stijgt.

Netto-arbeidsparticipatie van 55–64 jarigen

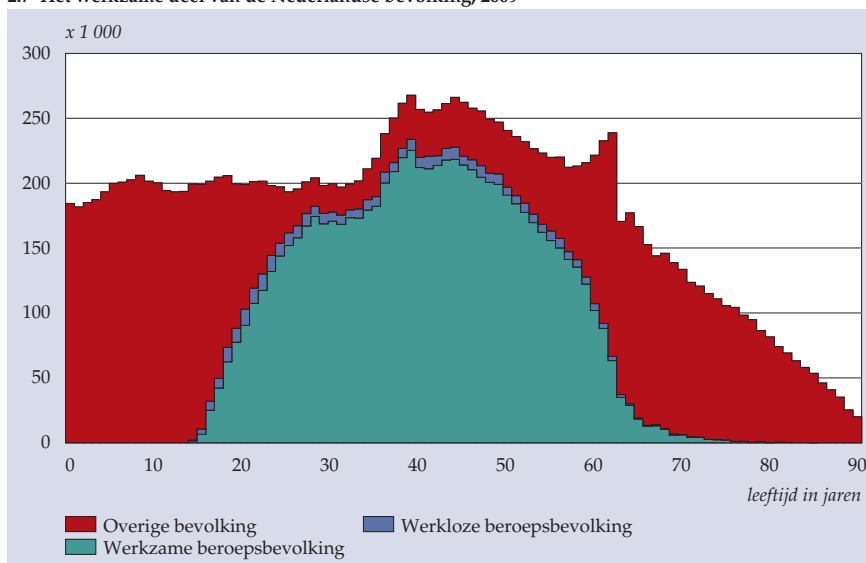
Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

Ook sommige 65-plussers hebben betaald werk. In 2009 hadden 83 duizend personen van 65 jaar en ouder betaald werk van minstens twaalf uur per week. Dat is ruim 1 procent van alle werkzame personen. De netto-arbeidsparticipatie van de 65–69-jarigen bedraagt 8 procent. Van de ruim driehonderdduizend 65–66-jarigen heeft 9 procent betaald werk.

Iets minder mensen aan het werk

De werkzame beroepsbevolking is in 2009 afgenomen met 32 duizend tot 7,5 miljoen personen. Tussen 2005 en 2008 nam de werkzame beroepsbevolking nog met ruim een half miljoen mensen toe. Eerder in dit hoofdstuk kwamen de werkzame personen aan de orde. Het verschil tussen beide groepen is als volgt. De werkzame beroepsbevolking omvat alle personen van 15–64 jaar die in Nederland wonen en twaalf uur of meer per week werken, ongeacht in welk land gewerkt wordt. Bij de werkzame personen wordt daarentegen iedereen meegerekend die bijdraagt aan de productie in Nederland ongeacht leeftijd, woonland of het aantal uren dat per week wordt gewerkt. De netto-arbeidsparticipatie, het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking, daalde in 2009 met 0,4 procentpunt tot 67,8 procent. Het verschil met de bruto-arbeidsparticipatie is dat de werkloze beroepsbevolking niet meegeteld wordt.

2.7 Het werkzame deel van de Nederlandse bevolking, 2009*

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek en Enquête beroepsbevolking.

De veranderde economische situatie heeft ertoe geleid dat de werkloze beroepsbevolking in 2009 is toegenomen met 77 duizend personen. Dat is een stijging met 26 procent. In de drie voorafgaande jaren nam de werkloze beroepsbevolking voortdurend af, na een periode van oplopende werkloosheid vanaf 2002. In 2005 was de werkloze beroepsbevolking met 482 duizend personen op zijn grootst. Vervolgens daalde de werkloosheid tot 300 duizend om vervolgens in 2009 te stijgen tot gemiddeld 377 duizend personen. Dat is 4,8 procent van de beroepsbevolking, een stijging van 1 procentpunt ten opzichte van 2008. De werkloosheid in Nederland is ook na deze stijging nog de laagste uit de EU.

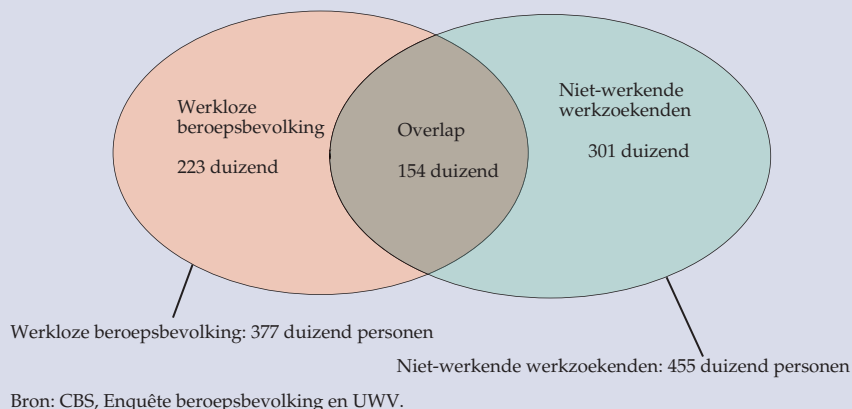
Kader 2e

Verschillende werkloosheidcijfers

Sinds eind 2009 publiceren het CBS en het UWV de belangrijkste uitkomsten over de werkloosheid maandelijks in een gezamenlijk persbericht. Het CBS publiceert elke maand nieuwe cijfers over de *werkloze beroepsbevolking* en het UWV publiceert maandelijks uitkomsten over de *niet-werkende werkzoekenden*. Tussen beide cijfers bestaat een overlap, maar er zijn ook verschillen.

De werkloze beroepsbevolking geeft weer hoeveel mensen zonder werk zijn en actief naar werk zoeken: de direct beschikbare en actief zoekende arbeidsreserve. Hierbij wordt een twaalf uursgrens gehanteerd: werklozen zijn personen van 15–64 jaar zonder werk, of met werk voor minder dan twaalf uur per week, die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. De omvang van de werkloze beroepsbevolking stelt het CBS vast op grond van een steekproefonderzoek onder personen.

Werkloze beroepsbevolking en niet-werkende werkzoekenden, 2009

Bij het UWV worden werkzoekenden geregistreerd die op zoek zijn naar (ander) werk. Personen die een WW- of WWB-uitkering ontvangen, zijn verplicht zich in te schrijven bij het UWV. Tot de niet-werkende werkzoekenden behoren de ingeschreven werkzoekenden van 15–64 jaar die verklaren geen werk te hebben of minder dan twaalf uur per week te werken. Deze groep wordt ook wel aangeduid als de geregistreerde arbeidsreserve. Dit aantal is gebaseerd op de administratie van het UWV.

In 2009 behoorden gemiddeld 377 duizend mensen tot de werkloze beroepsbevolking, terwijl er 455 duizend niet-werkende werkzoekenden waren. De overlap tussen deze twee groepen bedroeg slechts 154 duizend personen. Van de werkloze beroepsbevolking stonden 223 duizend personen niet ingeschreven als niet-werkende werkzoekenden. Het aantal niet-werkende werkzoekenden die niet tot de werkloze beroepsbevolking behoorden, bedroeg 301 duizend.

De verdeling naar geslacht binnen de werkloze beroepsbevolking en de niet-werkende werkzoekenden is vrijwel gelijk, maar de overlap tussen beide groepen is bij mannen groter dan bij vrouwen. Vrouwen zoeken vaker naar werk zonder zich daarbij in te schrijven bij het UWV. Dit geldt vooral voor herintredende vrouwen die geen recht hebben op een uitkering. Het aandeel jongeren in de werkloze beroepsbevolking is groter dan het aandeel jongeren in de niet-werkende werkzoekenden (respectievelijk 26 en 8 procent).

In 2009 waren er in vergelijking met een jaar eerder 55 duizend mannen en 22 duizend vrouwen meer werkloos. Hierdoor waren er voor het eerst sinds 2004 weer meer mannen (197 duizend) dan vrouwen werkloos (180 duizend). Doordat de mannelijke beroepsbevolking echter groter is dan de vrouwelijke beroepsbevolking, is het werkloosheidspercentage bij mannen steevast lager dan bij vrouwen. Het verschil is echter steeds kleiner geworden. De werkloosheid onder mannen bedroeg in 2009 gemiddeld 4,5 procent en onder vrouwen 5,2 procent. Overigens is het aantal mannen met een WW-uitkering tot nog toe wel altijd groter dan het aantal vrouwen met een WW-uitkering.

Zoals gebruikelijk was de werkloosheid onder jongeren (15 tot 25 jaar) relatief het hoogst, namelijk 11 procent. Bij jongeren speelt de overgang van school naar werk een rol. Dit gaat vaak gepaard met een periode van werkloosheid. Ook kennen jongeren vaak tijdelijke banen met daar tussendoor periodes van werkloosheid. In de grote groep van 25–44 jaar bedroeg de werkloosheid 4,1 procent. Het laagst is de werkloosheid bij mannen van 45–54 jaar (2,9 procent). De stijging van de werkloosheid in 2009 verschilt per leeftijdsgroep. De stijging is het grootst bij jongeren van 15–24 jaar (2,6 procentpunt) en het kleinst bij ouderen van 55–64 jaar (0,2 procentpunt).

In het eerste kwartaal van 2005 bereikte de werkloosheid een top, met 510 duizend. Daarna daalde de werkloosheid gestaag tot in het vierde kwartaal van 2008. Toen waren gemiddeld 281 duizend mensen werkloos. Op basis van de voor seizoensinvloeden gecorrigeerde cijfers kan worden vastgesteld dat de werkloosheid in oktober 2008 een laagste punt bereikte. Het aantal werklozen is sindsdien vrijwel

voortdurend toegenomen, tot 467 duizend in het eerste kwartaal van 2010. In de maanden daarna lijkt het aantal werklozen enigszins af te nemen.

Kader 2f

Waarom valt de situatie op de arbeidsmarkt nog relatief mee?

Toen de financiële crisis haar intrede deed, werd gevreesd dat deze zou leiden tot massale werkloosheid. Tot dusver is de werkloosheid echter opgelopen tot 6,0 procent in het eerste kwartaal van 2010, hetgeen lager is dan de 7,0 procent die in februari en maart 2005 werd bereikt. De werkloosheid blijft dus vooralsnog ruim onder de recordcijfers van 10 procent in 1983 en 1984, of 17 tot 20 procent in de jaren dertig van de vorige eeuw. Ook het werkgelegenheidsverlies is beperkt en het aantal vacatures ligt nog steeds boven het minimum van de vorige recessie in 2003. De verslechterde situatie op de arbeidsmarkt valt dus in zekere zin nog mee. Dit roept de vraag op waarom dat zo is. De volgende zaken kunnen hierbij een rol spelen:

(a) werktijdverkorting en deeltijd-WW

Om te voorkomen dat door de economische crisis werknemers overhaast ontslagen zouden worden, werden regelingen van kracht waardoor werknemers in dienst bleven van het bedrijf, maar niet werkten. De werknemers kregen voor de niet-gewerkte uren een tijdelijke WW-uitkering of een deeltijd-WW-uitkering. De niet-gewerkte uren moesten worden besteed aan bijscholing. Eind 2009 hadden 40 duizend werknemers een uitkering voor deeltijd-WW. Deze mensen tellen niet mee als werklozen

(b) flexibele arbeid

De verminderde productie is in eerste instantie opgevangen door minder overwerk en het schrappen van uitzendbanen. Denkbaar is dat veel uitzendkrachten en andere flexibele krachten hun werk beschouwen als een bijbaan, en in deze economische situatie minder geneigd zijn om nieuw werk te zoeken. Als dit het geval is, behoren zij nu niet tot de beroepsbevolking, maar kunnen zij weer snel instromen als de arbeidsmarkt aantrekt.

(c) vacatures

Een andere manier om met een verminderde productievraag om te gaan, is door niet gelijk banen maar openstaande vacatures te schrappen. Doorgaans vervallen er in een kwartaal minder dan 20 duizend vacatures. In het vierde kwartaal van 2008 bedroeg het aantal vervallen vacatures echter 34 duizend.

(d) buitenlandse werknemers

De werkloze beroepsbevolking betreft alleen personen die in Nederland wonen. Het aantal werknemers dat woont in het buitenland, maar werkzaam is in Nederland, is in 2007 en 2008 flink gestegen, als gevolg van de invoering van vrij verkeer van werknemers binnen de Europese Unie. Met name het aantal Polen dat in Nederland werkzaam is, was hierdoor fors toegenomen. Indien deze personen hun werk verliezen, tellen zij niet mee in de werkloze beroepsbevolking. In 2009 is het aantal banen van werknemers wonend in het buitenland met ongeveer 10 duizend afgenomen.

(e) jongeren gaan langer naar school

Als gevolg van de economische situatie zullen meer jongeren dan voorheen kiezen voor een vervolgopleiding en hun toetreding tot de arbeidsmarkt nog even uitstellen.

(f) zelfstandigen

Zelfstandigen die als gevolg van de economische situatie minder werk hebben, zullen niet direct op zoek gaan naar een baan als werknemer. In 2009 gaf 30 procent van de zelfstandigen in de beroepsbevolking aan dat zij in de enquêteweek minder gewerkt hadden dan gebruikelijk, als gevolg van verlof of andere redenen. In 2007 was dat nog 28 procent. De lichte stijging kan het gevolg zijn van een gebrek aan werk.

(g) werkgelegenheidsstructuur

De werkgelegenheidsstructuur is de laatste decennia in Nederland fors veranderd. Mede als gevolg van vergrijzing is de werkgelegenheid in de bedrijfstak gezondheids- en welzijnszorg fors toegenomen. In de afgelopen veertig jaar is het arbeidsvolume in deze bedrijfstak toegenomen van 300 duizend naar 890 duizend arbeidsjaren; 15 procent van alle werkzame personen werkt nu in deze bedrijfstak. Zelfs tijdens een recessie blijft de werkgelegenheid in deze bedrijfstak doorgroeien.

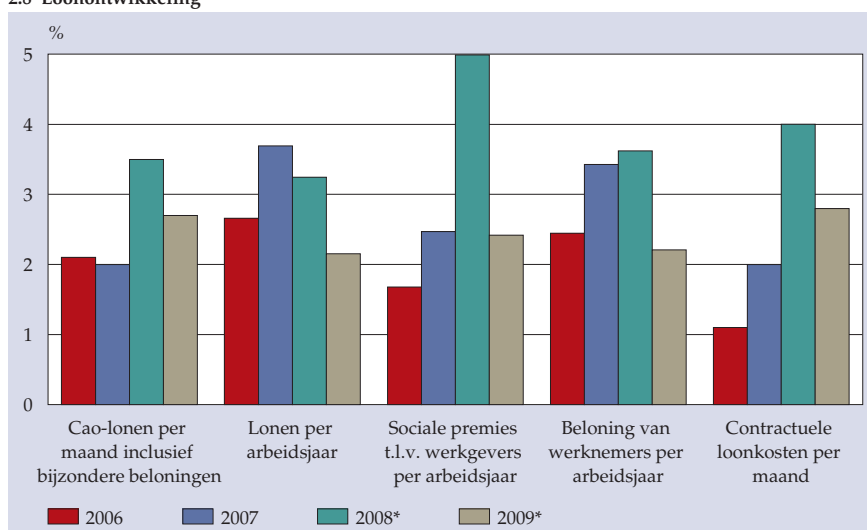
2.3 Loonontwikkeling

Loonstijging neemt af

De brutolonen zoals vastgelegd in cao's namen in 2009 toe met gemiddeld 2,7 procent. Dit is minder dan in 2008, toen de stijging 3,5 procent bedroeg. Doordat de inflatie nog meer afnam, kwam de cao-loonstijging na aftrek van inflatie uit op 1,5 procent. Dit is de hoogste uitkomst van de afgelopen tien jaar. Een deel van de cao-loonstijging wordt veroorzaakt door het toenemen van onvoorwaardelijke

bijzondere beloningen, zoals een dertiende maand. Dit speelt met name bij de cao's voor het overheidspersoneel. De relatief hoge cao-loonstijging in 2009 wordt mede verklaard door het feit dat verschillende langlopende cao's nog voor de financiële crisis waren afgesloten. In de loop van 2009 kwam de cao-loonstijging op jaarbasis steeds lager uit. In het eerste kwartaal van 2009 bedroeg de stijging nog 3,5 procent, in het vierde kwartaal 2,2 procent. In het eerste kwartaal van 2010 is de cao-loonstijging verder teruggelopen tot 1,4 procent. Voorlopige cijfers over het tweede kwartaal 2010 laten zien dat de cao-loonstijging verder daalt tot 1 procent, hetgeen vrijwel gelijk is aan de inflatie.

2.8 Loonontwikkeling

Bron: CBS, Statistiek Indexcijfers van cao-lonen en Nationale rekeningen 2009.

De lonen per arbeidsjaar stegen in 2009 met 2,2 procent, de sociale lasten per arbeidsjaar met 2,4 procent. In deze cijfers is ook de loonontwikkeling van werknemers die niet onder een cao vallen inbegrepen. Alle looncijfers hebben alleen betrekking op werknemers; het inkomen van zelfstandigen wordt niet gezien als loon, maar als gemengd inkomen uit arbeid, waarin ook de winst uit bedrijfsvoering is inbegrepen.

De contractuele loonkosten stegen in 2009 met 2,8 procent. De contractuele loonkosten zijn daarmee vrijwel evenveel gestegen als de cao-lonen. De totaal gemaakte loonkosten wordt binnen de nationale rekeningen de beloning van werknemers genoemd. Per arbeidsjaar steeg de beloning van werknemers in 2009 met 2,2 procent. Dat is minder dan in de voorgaande jaren. Zowel in 2008 als in 2009 is de beloning minder gestegen dan de contractuele loonkosten. Dit wordt veroorzaakt doordat werknemers minder ruim beloond worden dan voorheen. Variabele beloningselementen, zoals bonussen en winstdelingen, zijn in omvang afgenomen.

Ook de verdiensten uit overwerk liepen terug. De incidentele loonontwikkeling is negatief.

De beloning van werknemers per arbeidsjaar steeg in 2009 het meest in de bedrijfstakken energie- en waterleidingbedrijven (5,8 procent), landbouw en visserij (4,7 procent) en het gesubsidieerd onderwijs (4,6 procent). De gemiddelde beloning in de financiële instellingen daalde daarentegen met 0,9 procent.

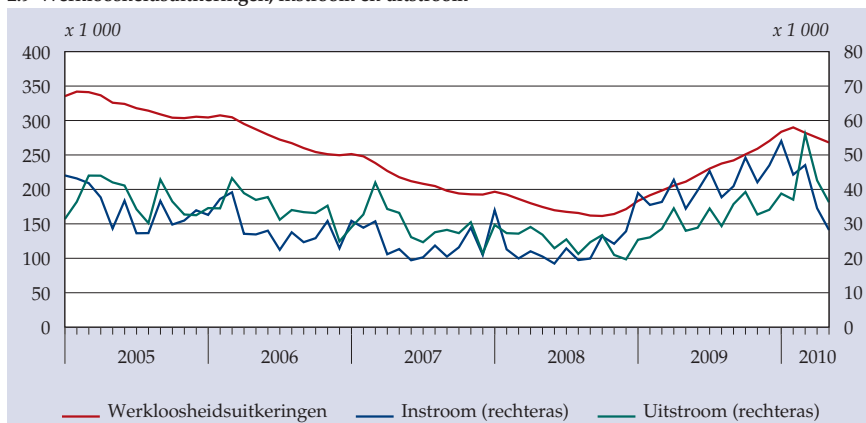
De gemiddelde beloning van werknemers per arbeidsjaar bedroeg in 2009 ruim 50 duizend euro. Dit is de som van het brutoloon van 39 duizend euro per arbeidsjaar en de sociale premies ten laste van de werkgevers van 11 duizend euro per arbeidsjaar. De hoogste beloningen per arbeidsjaar worden betaald in de delfstoffenwinning (93 duizend euro per arbeidsjaar) en bij financiële instellingen (76 duizend euro per arbeidsjaar).

2.4 Sociale zekerheid

Aantal WW-uitkeringen flink gestegen

Het aantal WW-uitkeringen is in 2009 fors gestegen, van 171 naar 270 duizend. Dit is het eerste jaar waarin het aantal WW-uitkeringen is toegenomen sinds 2004. Aan het einde van dat laatste jaar was het aantal overigens nog veel hoger dan eind 2009: 323 duizend. De jaarlijkse instroom was gedurende 2009 veel hoger dan die in de periode 1998–2008. De uitstroom steeg eveneens, maar minder snel dan de instroom.

2.9 Werkloosheidsuitkeringen, instroom en uitstroom

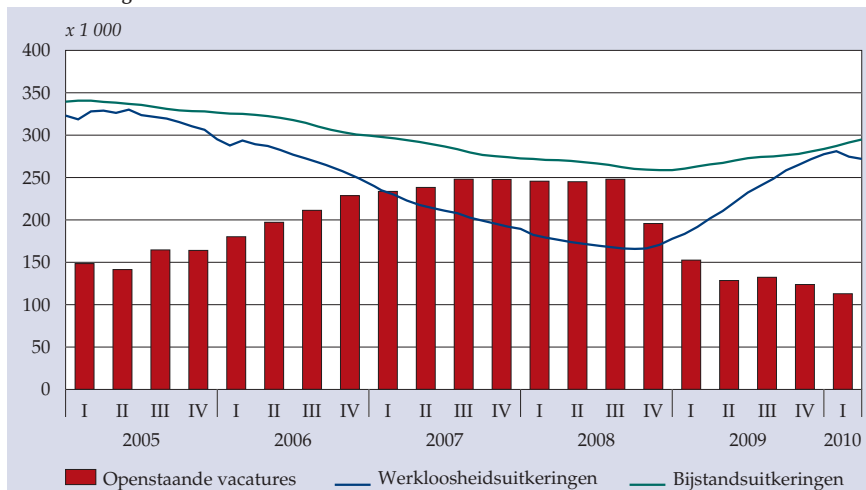

Bron: CBS, Statistiek Werkloosheidsuitkeringen.

De toename van het aantal WW-uitkeringen was zichtbaar gedurende heel 2009 en begon feitelijk al na oktober 2008, toen het laagste punt werd bereikt sinds 2001. Het aantal WW-uitkeringen is opgelopen tot en met februari 2010. In de periode maart-mei is het aantal uitkeringen enigszins gedaald. In mei 2010 werden er 268 duizend uitkeringen verstrekt.

Ook het aantal bijstandsuitkeringen steeg gedurende heel 2009, maar lang niet zo sterk als het aantal WW-uitkeringen: van 259 duizend tot 281 duizend. In tegenstelling tot het aantal WW-uitkeringen zette de groei van het aantal bijstandsuitkeringen echter door in het eerste kwartaal van 2010. Het is gebruikelijk dat de ontwikkeling van de bijstand iets trager reageert op conjuncturele omslagen dan die van de WW. Dit komt omdat sommige mensen pas nadat hun WW-uitkering is beëindigd in de bijstand terecht kunnen komen. Hierbij wordt gekeken naar vermogen en inkomenssituatie van het hele huishouden.

2.10 Uitkeringen en vacatures¹⁾

Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen, Statistiek bijstandsuitkeringen, Vacature-enquête.

¹⁾ Ultimo-standen, vacatures gecorrigeerd voor seizoenseffecten.

Het aantal WW-uitkeringen stijgt sneller onder mannen dan onder vrouwen. In april 2010 lag het aantal WW-uitkeringen bij mannen 44 duizend hoger dan een jaar eerder. Bij vrouwen bedroeg de stijging 26 duizend. Qua leeftijd zit de stijging van het aantal WW-uitkeringen vooral bij de grote middengroep van 35-54-jarigen en in mindere mate bij de 25-34-jarigen. Hoewel het aantal bijstandsuitkeringen bij vrouwen hoger ligt dan bij mannen, is de recente stijging veel sneller onder mannen.

2.11 WW- en bijstandsuitkeringen van personen jonger dan 65 jaar

	April 2010*		Mutatie april 2009 - april 2010*	
	WW	Bijstand	WW	Bijstand
	<i>x 1 000</i>			
Mannen	158,7	131,2	43,6	19,3
w.v.				
<25 jaar	6,4	10,1	0,8	3,8
25-34 jaar	26,3	26,0	8,1	7,0
35-44 jaar	41,2	32,7	14,9	3,5
45-54 jaar	44,7	35,2	15,9	3,6
55-64 jaar	40,1	27,3	4,0	1,4
Vrouwen	115,7	163,7	25,8	10,2
w.v.				
<25 jaar	5,0	11,1	1,0	2,0
25-34 jaar	21,6	29,8	6,5	3,6
35-44 jaar	33,2	40,6	9,1	1,7
45-54 jaar	33,1	42,6	8,1	2,3
55-64 jaar	22,8	39,6	1,0	0,6
Totaal	274,7	294,9	69,6	29,5

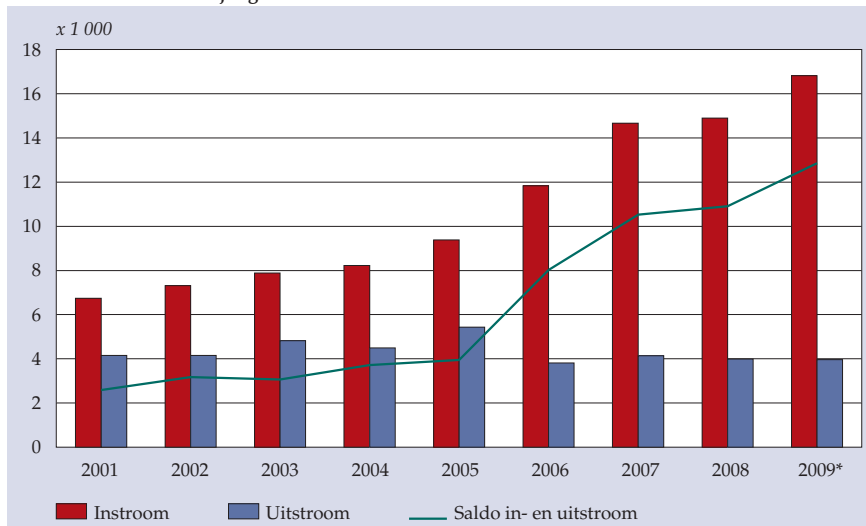
Bron: CBS, Statistiek werkloosheidsuitkeringen en Statistiek bijstandsuitkeringen.

Verdere daling arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is in 2009 verder afgenomen. In 2009 werden gemiddeld 834 duizend arbeidsongeschiktheidsuitkeringen verstrekt. In 2008 waren dit er nog gemiddeld 842 duizend. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen daalt al sinds 2003 en is in zes jaar tijd afgenomen met 154 duizend, een daling van ongeveer 18 procent. De daling is voor een deel het gevolg van wetswijzigingen in de voorbije jaren, zie *Ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid*.

Hoewel het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen als geheel daalt, is er sinds 2002 sprake van een toename van de instroom in de Wajong, de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten. De instroom in deze regeling steeg van 7 duizend in 2001 tot 17 duizend in 2009. Eind 2009 maakten bijna 192 duizend mensen gebruik van de Wajong. Sinds begin 2010 is de Wajong gewijzigd in de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten, waarbij gehandicapte jongeren zoveel mogelijk worden geholpen bij het vinden en behouden van werk.

2.12 In- en uitstroom Wajong

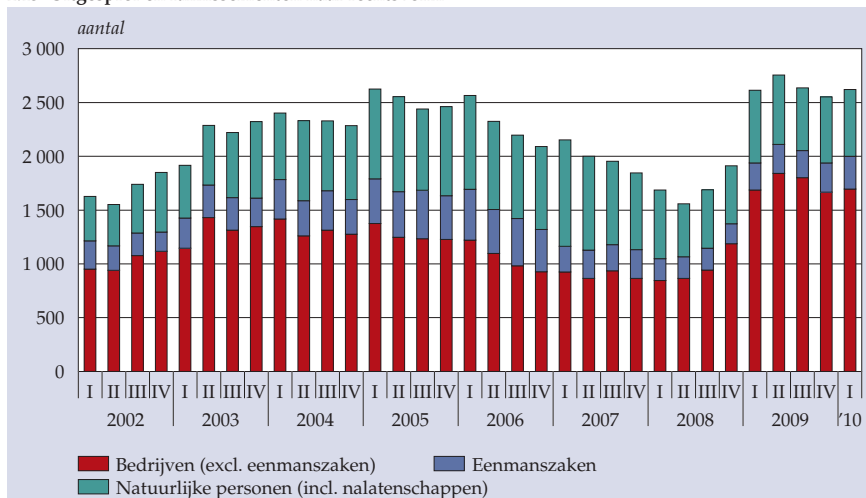

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

2.5 Faillissementen

Nadat het aantal uitgesproken faillissementen in de tweede helft van 2008 al licht was gestegen, werden de effecten van de economische crisis nog duidelijker zichtbaar in 2009. In totaal werden dat jaar 10 559 faillissementen uitgesproken. Dat is ruim anderhalf keer zoveel als in 2008 en het hoogste aantal faillissementen dat het CBS ooit in een jaar heeft waargenomen.

2.13 Uitgesproken faillissementen naar rechtsvorm

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

Record aantal bedrijfsfaillissementen

De forse stijging van het aantal faillissementen in 2009 werd met name veroorzaakt door een flinke toename van het aantal bedrijfsfaillissementen. Er werden bijna 7 duizend bedrijven failliet verklaard, ruim 80 procent meer dan in 2008. Vooral in het eerste halfjaar van 2009 was er sprake van een aanzienlijke stijging: in het eerste kwartaal lag het aantal bedrijfsfaillissementen 100 procent hoger dan een jaar eerder en in het tweede kwartaal zelfs 113 procent hoger. In dat tweede kwartaal werden 1 842 bedrijven en instellingen failliet verklaard, het hoogste aantal faillissementen dat ooit in een kwartaal is waargenomen. Ook in de tweede helft van 2009 gingen duidelijk meer bedrijven failliet dan in 2008, maar de toename was minder sterk dan die in het eerste halfjaar. Het aantal faillissementen van eenmanszaken kwam in 2009 meer dan 30 procent hoger uit dan in 2008, terwijl het aantal faillissementen van natuurlijke personen met 14 procent slechts beperkt steeg.

2.14 Uitgesproken faillissementen naar rechtsvorm

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	Ontwikkeling 2009 t.o.v. 2008
	<i>aantal</i>						<i>%</i>
Bedrijven en instellingen (excl. eenmanszaken)	2 621	5 083	4 228	3 589	3 840	6 995	82,2
Eenmanszaken	958	1 697	1 713	1 013	795	1 045	31,4
Natuurlijke personen (incl. nalatenschappen)	919	3 302	3 238	3 350	2 212	2 519	13,9
Totaal	4 498	10 082	9 179	7 952	6 847	10 559	54,2

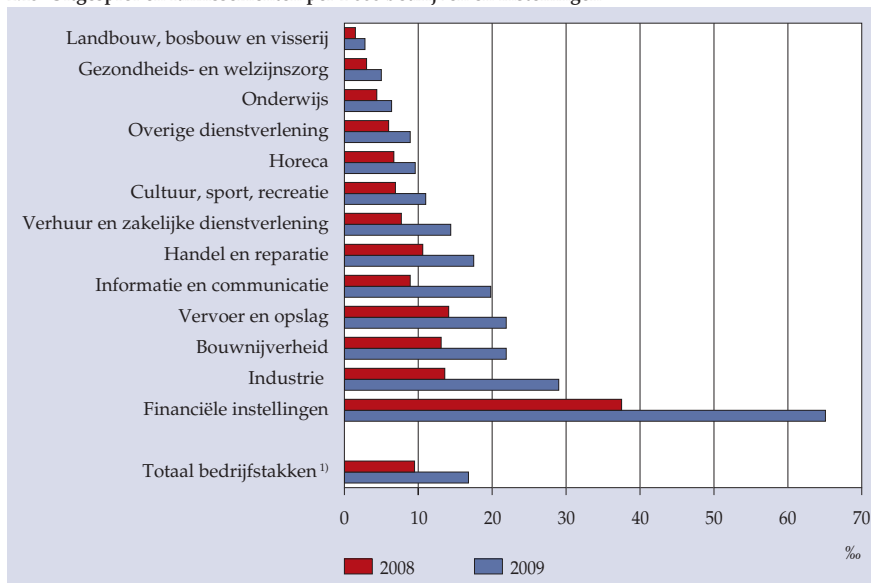
Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

Sinds het tweede kwartaal van 2009 is de stijging van het aantal uitgesproken faillissementen ten opzichte van het voorgaande jaar steeds verder afgevlakt. In het eerste kwartaal van 2010 kwam aan de stijging helemaal een einde. Het aantal bedrijfsfaillissementen lag dat kwartaal vrijwel even hoog als een jaar eerder, terwijl het aantal failliete natuurlijke personen al licht daalde. Alleen het aantal faillissementen van eenmanszaken nam nog verder toe: met 21 procent ten opzichte van het eerste kwartaal van 2009.

Financiële sector flink geraakt

Om de aantallen uitgesproken faillissementen per bedrijfstak te vergelijken, kan het beste worden gekeken naar het aantal faillissementen per 1 000 bedrijven en instellingen. De bijna 7 duizend bedrijven en instellingen die in 2009 failliet werden verklaard, vertegenwoordigen bijna 17 op de duizend organisaties. Dat zijn er ruim driekwart meer dan in 2008. Rekening houdend met het aantal bedrijven, lag het aantal faillissementen met 65 op de duizend bij de financiële instellingen verreweg het hoogst. Ook in 2008 lag het aantal faillissementen in deze bedrijfstak al het hoogst; toen ging het om 37,5 faillissementen op de duizend organisaties. Het gaat bij de faillissementen in deze branche vooral om financiële holdings. Ook in de industrie lag het aantal faillissementen in 2009 met 29 op de duizend relatief hoog. Het relatieve aantal faillissementen is hier in een jaar tijd meer dan verdubbeld. Dit geldt ook voor de bedrijfstak informatie en communicatie. In 2009 gingen hier bijna 20 op de duizend organisaties failliet, in 2008 nog geen 9.

2.15 Uitgesproken faillissementen per 1 000 bedrijven en instellingen

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

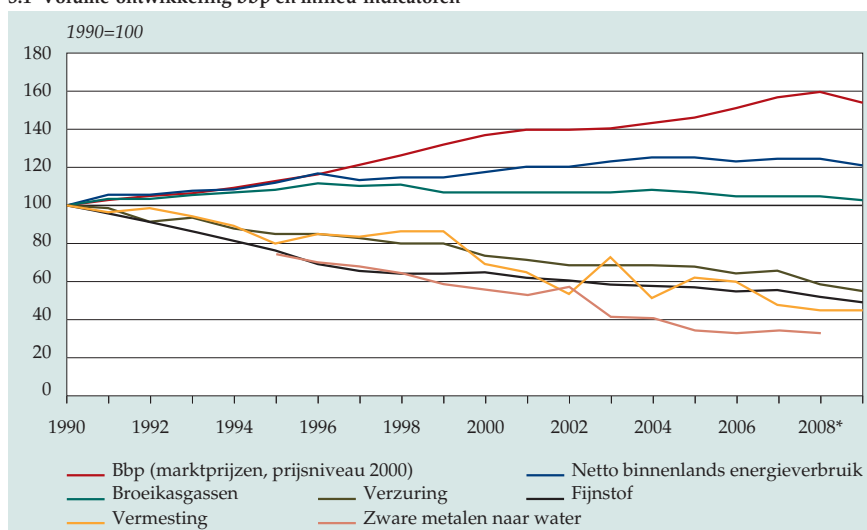
¹⁾ Exclusief eenmanszaken en de bedrijfstakken overheid, en productie en distributie van energie.

3. Economie en milieu

Economie en milieu zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Economische groei kan ten koste gaan van het milieu door bijvoorbeeld uitputting van grondstoffen en verlies aan milieukwaliteit. Grondstoffen als aardolie, ijzererts, maar ook biologische hulpbronnen als vis en hout worden op grote schaal aan het milieu onttrokken. Daarnaast brengen productie en consumptie van goederen en diensten verschillende typen milieudruk met zich mee, zoals emissies naar lucht en water. Binnen de nationale rekeningen worden onder de noemer ‘milieurekeningen’ statistieken gemaakt waarmee de effecten van economische activiteiten op het milieu goed in kaart kunnen worden gebracht.¹⁾

De economische teruggang in 2009 heeft een positieve weerslag gehad op het milieu. De indicatoren verbeterden voor alle belangrijke milieuthema's, zoals klimaatverandering, verzuring, lokale luchtverontreiniging en vermesting. Als gevolg van de lagere productie daalde het energieverbruik in veel bedrijfssectoren, waardoor ook de emissies afnamen. Voor de emissie van broeikasgassen geldt echter dat de afname minder groot was dan de economische krimp. De aardgasproductie daalde met 7 procent. De hoeveelheid van het resterende aardgas in de Nederlandse bodem wordt hoger ingeschat dan in 2008 vanwege een opwaartse herwaardering van de aardgasvelden.

3.1 Volume-ontwikkeling bbp en milieu-indicatoren

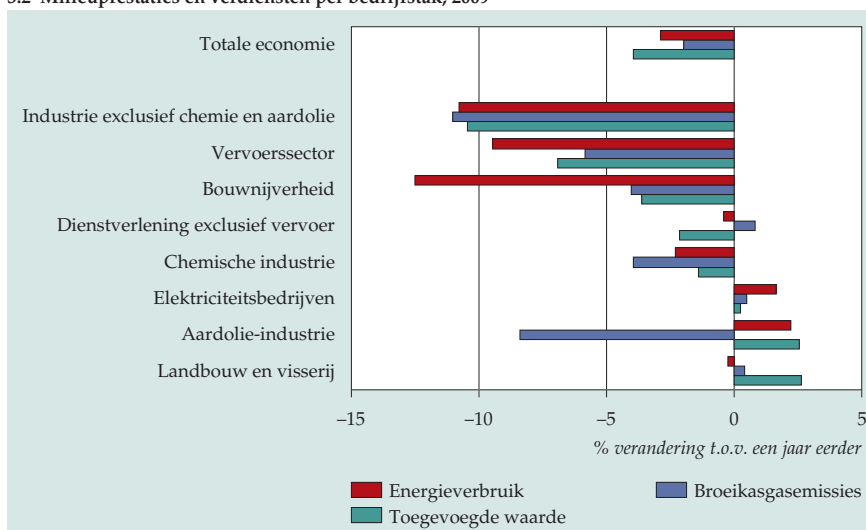
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ Voor meer informatie, zie CBS, *Milieurekeningen 2008, 2009*.

3.1 Grondstoffen en energie

In 2009 is het totale energieverbruik door de Nederlandse economie met 2,9 procent fors gedaald. Dit is de sterkste daling in negentien jaar tijd. De daling is echter minder dan de economische krimp van bijna 4 procent. In de industrie daalde het energieverbruik met 4,5 procent. De grootste daling deed zich voor in de basismetaalindustrie, waar door de lagere productie van ijzer en staal het verbruik van cokes en steenkool met in totaal 21 procent afnam. Ook in de papierindustrie, de elektrotechnische industrie, de transportmiddelenindustrie en de zetters en letterzetters nam het energieverbruik met meer dan 10 procent af. De raffinaderijen vormen binnen de industrie een uitzondering met een stijging van het energieverbruik van 2 procent. Deze bedrijfstak wist de afzet van aardolieproducten op peil te houden, met name door de export. De elektriciteitsbedrijven produceerden 6 procent meer elektriciteit, waardoor hun verbruik van aardgas en steenkool steeg. De elektriciteitsproductie steeg omdat de export van elektriciteit toenam terwijl de import daalde. In de transportsector daalde het verbruik van motorbrandstoffen met ruim 9 procent. Bij zowel het vervoer over de weg, het vervoer over water als bij de luchtvaart nam het transport van goederen en personen fors af, waardoor ook het verbruik van motorbrandstoffen afnam.

3.2 Milieuprestaties en verdiensten per bedrijfstak, 2009*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

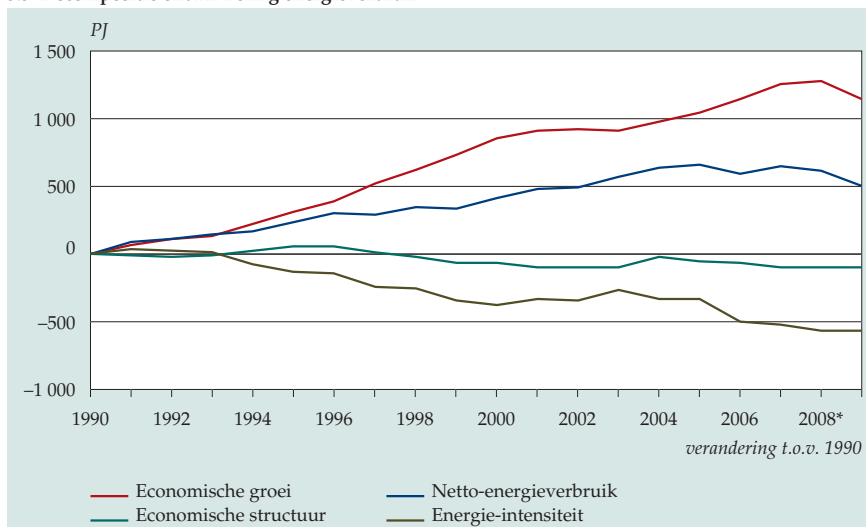
In de landbouwsector bleef het energieverbruik ondanks de toegenomen productie vrijwel gelijk; de productie was vooral hoog door gunstige weersomstandigheden. De afgelopen jaren hebben tuinders fors geïnvesteerd in warmtekrachtkoppeling-installaties (wkk). Door warmtekrachtkoppeling wordt er meer bruikbare energie

uit fossiele brandstof gehaald waardoor de energie efficiënter wordt gebruikt. In de glastuinbouw werd in 2009 minder aardgas verbruikt door de wkk-installaties om warmte en elektriciteit op te wekken. De elektriciteitsprijzen waren naar verhouding een stuk lager dan het jaar daarvoor, met als gevolg dat het voor tuinders veel minder aantrekkelijk werd om elektriciteit voor derden te produceren. In de overige dienstensectoren steeg het verbruik van aardgas, maar daalde dat van elektriciteit. Het energieverbruik door huishoudens was min of meer constant. Het aardgasverbruik was hetzelfde als in 2008, ondanks de iets koudere winter.

Energieverbruik in 2009 minder efficiënt

In de periode 1990–2009 is het energieverbruik door het bedrijfsleven gestegen met 22 procent. Deze stijging is te verklaren aan de hand van veranderingen in de productie ten gevolge van economische groei (volume-effect), veranderingen in de economische structuur en veranderingen in de energie-intensiteit (het energieverbruik per eenheid economische productie). Van deze drie was de economische groei de motor achter de toename van het energieverbruik in de afgelopen achttien jaar.²⁾ Zonder structuurveranderingen van de economie of energiebesparingsmaatregelen zou het verbruik vanaf 1990 met 1 146 petajoule gegroeid zijn in plaats van met de werkelijke stijging van 510 petajoule.³⁾

3.3 Decompositie ontwikkeling energieverbruik

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, detailgegevens.

²⁾ Voor een technische toelichting, zie CBS, *Milieurekeningen 2008, 2009*.

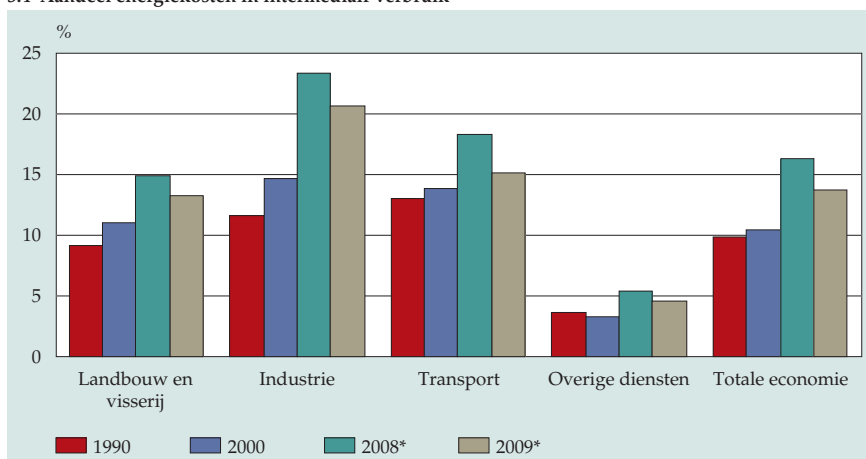
³⁾ Een petajoule (PJ) is gelijk aan 10^{15} joules.

De verbetering van de energie-intensiteit (een maat voor energiebesparing) heeft de toename van het energieverbruik beperkt gehouden. Met name in de landbouw, de industrie en bij de elektriciteitsbedrijven is de energie-intensiteit verbeterd. Veranderingen in de economische structuur hebben duidelijk minder effect gehad op de totale verandering in het energieverbruik. De daling van het energieverbruik in 2009 is volledig toe te schrijven aan de economische krimp. De sterke verbetering in de energie-intensiteit die optrad tussen 2004 en 2006 heeft zich in de jaren daarna niet doorgezet.

Kosten voor energie afgenomen

De energiekosten voor het bedrijfsleven zijn in 2009 gedaald. Naast het lagere energieverbruik werd dit veroorzaakt door lagere energieprijzen. De uitgaven aan energie hadden in 2008 een hoogtepunt bereikt. Belangrijke oorzaken van de hoge energieprijzen in 2008 waren de sterk stijgende vraag naar energie in opkomende economieën als China en India, gebrek aan reservecapaciteit bij de raffinaderijen en gebrek aan mogelijkheden om op korte termijn de vraag naar aardolieproducten te reduceren. Als gevolg van de kredietcrisis daalde de aardolieprijs scherp richting de 40 dollar per vat. De aardgasprijs is met enkele maanden vertraging gekoppeld aan de prijs van huisbrandolie (diesel) en stookolie, en was gedurende heel 2009 laag, terwijl de olieprijs alweer aarzelend omhoog ging.

3.4 Aandeel energiekosten in intermediair verbruik

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Energiekosten zijn de afgelopen negentien jaar een steeds belangrijker deel gaan uitmaken van het totale intermediaire verbruik van bedrijven. Ten opzichte van 1990 is het aandeel hiervan voor de economie als geheel gestegen van 10 naar 14 procent. Energie is met name een belangrijke kostenpost van de industrie, de tuinbouw en de vervoerssector. Bedrijfstakken als de voedingsmiddelenindustrie,

de papierindustrie en de basismetalaalindustrie zagen het aandeel energiekosten zelfs meer dan verdubbelen. Ook huishoudens betalen in 2009 relatief flink meer voor hun energie dan negentien jaar geleden. Het huishoudbudget ging gemiddeld voor 8,7 procent op aan kosten voor energie (aardgas, elektriciteit en motorbrandstoffen). In 1990 was dit percentage nog 6,3 procent.

Waarde aardgasreserves neemt af, maar de resterende voorraad neemt toe

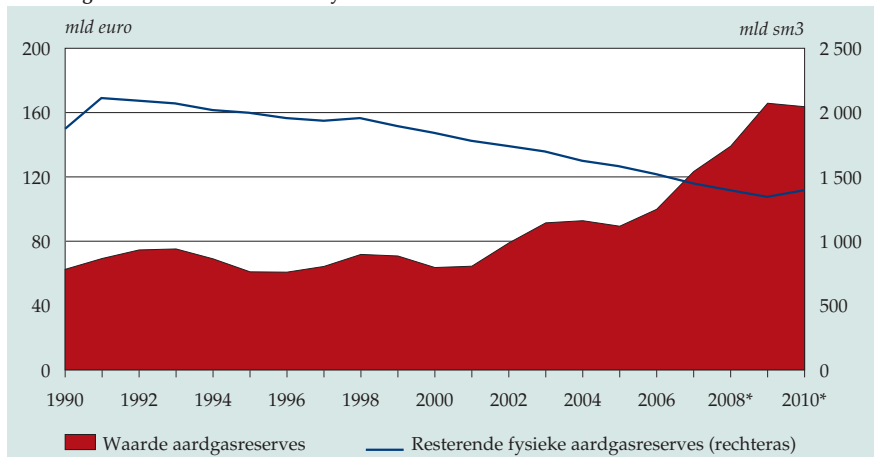
Eind 2009 werden de resterende verwachte aardgasreserves voor Nederland geschat op 1 390 miljard standaard kubieke meter (Sm^3).⁴⁾ Dit komt overeen met 45 791 petajoule aan verwachte aardgasreserve. Ter vergelijking, in 2009 bedroeg het nettoverbruik door Nederlandse economische activiteiten 3 502 petajoule aan energie. De brutoproductie van aardgas uit de Nederlandse gasvelden kwam in 2009 uit op 74 miljard Sm^3 . In 2008 was dit nog 80 miljard Sm^3 . Als gevolg van de economische crisis werd minder aardgas geproduceerd voor zowel de binnenlandse markt als de export.

De productie van aardgas gaat ten koste van de reserves. Tegenover het jaarlijks aan de bodem onttrokken aardgas staan de laatste jaren nauwelijks nog nieuwe vondsten. In 2009 is slechts 3 miljard Sm^3 aan nieuw aardgas ontdekt. Ondanks de productie en de geringe hoeveelheid nieuwe vondsten is de resterende aardgasvoorraad echter met 45 miljard Sm^3 toegenomen. Dit komt doordat de reserves door een herwaardering in 2008 met 95 miljard Sm^3 opwaarts zijn bijgesteld. Het effect van voortschrijdend inzicht op de voorraden door boringen, toename van kennis van de productievelden en technologische ontwikkelingen, is daarmee per saldo dus aanzienlijk groter dan dat van nieuwe ontdekkingen. Op basis van het extractietempo van 2009 resteert er nog voor twintig jaar aardgas in de Nederlandse bodem. De verwachte aardoliereserves werden eind 2009 geschat op 50 miljard Sm^3 ; dit is 16 miljard Sm^3 meer dan het jaar daarvoor.

De waarde van de aardgasreserves kwam op 1 januari 2009 uit op 164 miljard euro. Dit komt overeen met meer dan een kwart van het bbp van Nederland in 2009. Hoewel de fysieke hoeveelheid aardgas en aardolie in de Nederlandse bodem sinds 1990 is afgenomen, is de monetaire waarde van de resterende reserves sinds 2000 sterk gestegen. Na jaren van stijging is de gasvoorraad vorig jaar 1 procent minder waard geworden. Dit wordt grotendeels veroorzaakt door de daling van de prijs van aardgas en aardolie, die de jaren daarvoor nog sterk opliep.

⁴⁾ De 'standaard' kubieke meter (Sm^3) duidt op een kubieke meter aardgas of aardolie onder standaardcondities. Dit zijn referentiecondities met een temperatuur van 15 °C en een luchtdruk van 1 atmosfeer.

3.5 Aardgasreserves in monetaire en fysieke hoeveelheden¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ Balanswaarde op 1 januari.

3.2 Emissies

De uitstoot van broeikasgassen is in 2009 met 2,0 procent gedaald. De uitstoot van broeikasgassen heeft geen gelijke tred gehouden met de economie, die in 2009 met 3,9 procent kromp. De emissie-intensiteit, de uitstoot van broeikasgassen gedeeld door het bbp, is hiermee voor het eerst sinds lange tijd iets verslechterd. De uitstoot van koolstofdioxide (CO₂) nam met 2,2 procent het meest af. De emissie van methaan (CH₄) nam met 1,2 procent af; de emissie van lachgas (N₂O) bleef nageenough gelijk.

Er zijn twee redenen waarom de broeikasgasemissies in 2009 minder sterk zijn afgenomen dan het bbp. Ten eerste namen de emissies door energiebedrijven met een half procent toe. Ondanks het lagere binnenlandse elektriciteitsverbruik konden elektriciteitsbedrijven hun afzet verhogen. Door de daling van de aardgas-prijzen en grootschalig onderhoud aan centrales in omliggende landen, verkregen Nederlandse elektriciteitscentrales een sterke concurrentiepositie ten opzichte van het buitenland, waardoor meer elektriciteit kon worden geëxporteerd. Ten tweede was de winter van 2009 iets kouder dan het jaar ervoor, waardoor bedrijven meer gas moesten stoken voor ruimteverwarming.

De bedrijfstakken vertonen grote onderlinge verschillen. De emissies in de industrie, met name bij de basismetaal (-18 procent), en de transportbedrijven (-6 procent) namen fors af, terwijl de emissies in de landbouw (0,4 procent) en

de overige dienstensector (1 procent) stegen. Over het algemeen hangt de daling van de broeikasgasemissies samen met een lager energieverbruik. Raffinaderijen vormen een uitzondering. Door een andere inzet van de mix van aardolie en aardolieproducten daalden de emissies, terwijl het energieverbruik en ook de productie toenamen. In de bouwsector daalde het energieverbruik sneller dan de broeikasgasemissies. Dit kwam onder andere door de forse daling van het gebruik van bitumen (asfalt), waarbij geen emissies vrijkomen.

Doordat de milieurekeningen aansluiten bij de principes van de nationale rekeningen wijken de gepresenteerde emissiegegevens enigszins af van de cijfers die Nederland moet rapporteren aan het IPCC, dat toezicht houdt op naleving van het Kyoto-protocol (zie kader 3.a). Sinds 1990 zijn de broeikasgasemissies volgens de definities van de milieurekeningen gestegen met 2 procent. De stijging van de broeikasgasemissies in de afgelopen negentien jaar is vooral te wijten aan een sterke groei van de uitstoot door de transportsector (62 procent) en de elektriciteitscentrales (34 procent). De broeikasgasemissies vanuit de industrie en de landbouw zijn juist met respectievelijk 36 en 9 procent gedaald. Volgens de IPCC-definitie is de uitstoot van broeikasgassen ten opzichte van 1990, het 'basisjaar' van het Kyoto-Protocol, met 5,7 procent afgenomen.⁵⁾ Volgens de Kyoto-afspraken moet Nederland in 2010 een emissiereductie realiseren van 6 procent ten opzichte van het basisjaar. Om de Kyoto-doelstelling te halen, zal Nederland gebruik maken van de zogenaamde 'flexibele Kyoto-mechanismen', waarbij Nederland projecten voor emissiereducties in het buitenland financieert en in ruil daarvoor emissierechten ontvangt.

Kader 3.a

Verschillen in de definities van de uitstoot van broeikasgassen

In Nederland worden broeikasgasemissies volgens verschillende definities gepubliceerd. Hieronder worden deze verschillen kort toegelicht.

Volgens het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

Voor het voeren van internationaal beleid (zoals de Kyoto-afspraken) is door het IPCC een voorschrift opgesteld om per land de emissie van broeikasgassen vast te stellen. In het IPCC-totaal blijft de zogenaamde korte koolstofkringloop, zoals het verbranden van biomassa in houtkachels en biochemische processen, buiten beschouwing. Hiervan wordt verondersteld dat deze niet structureel

⁵⁾ De totale broeikasgasemissie voor het basisjaar bestaat uit de som van de emissies van koolstofdioxide, methaan en lachgas in 1990 en van de F-gassen in 1995. Hierdoor is de emissie in het basisjaar iets hoger dan de emissie in 1990.

bijdraagt aan de toenemende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer. De vervuiling door het verkeer wordt berekend aan de hand van de totale hoeveelheid in het binnenland afgeleverde motorbrandstof, ongeacht de nationaliteit van de gebruiker of de locatie van het daadwerkelijke gebruik.

Volgens de Milieubalans

In de jaarlijks door het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) gepubliceerde Milieubalans is onder meer het IPCC-cijfer opgenomen. Daarnaast publiceert het PBL ook CO₂-emissies die zijn gecorrigeerd voor de temperatuurschommelingen. Hiermee wordt het verbruik van aardgas voor ruimteverwarming gecorrigeerd voor een bovengemiddeld koud of warm jaar om zo de trendmatige ontwikkeling van CO₂-emissies zichtbaar te maken.

Aansluittabel broeikasgasemissies in Nederland¹⁾

	1990	2000	2007	2008*	2009*
	<i>Mton CO₂-equivalenten</i>				
1. Stationaire bronnen ²⁾	187	185	177	178	174
2. Mobiele bronnen volgens CBS	34	40	42	43	42
3. Mobiele bronnen volgens IPCC	31	37	39	40	38
4. Kort-cyclische CO ₂	6	8	9	11	11
5. Totaal volgens IPCC (Kyoto-protocol): 1 + 3 - 4	212	215	207	207	201
6. Temperatuurcorrectie	4	3	2	-1	-1
7. Totaal volgens Milieubalans (PBL): 5 + 6	216	217	209	206	200
8. Actuele emissie in Nederland (CBS): 1 + 2	221	225	219	220	216
9. Ingezetenen in het buitenland	14	25	26	25	24
10. Niet-ingezetenen in Nederland	5	6	6	7	6
11. Totaal volgens Milieurekeningen (CBS): 8 + 9 - 10	230	244	239	239	234

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ Wegens afrondingsverschillen tellen de sommen van de onderdelen niet altijd op tot het totaal.

²⁾ Stationaire bronnen is inclusief kort-cyclische CO₂.

Actuele emissie volgens het CBS

Het CBS publiceert jaarlijks de actuele emissie van broeikasgassen in Nederland. Hierbij gaat het om de daadwerkelijke uitstoot binnen de landsgrenzen. In tegenstelling tot het IPCC-voorschrift en de Milieubalans wordt hierbij gekeken naar de uitstoot van verkeer en andere mobiele bronnen in Nederland, ongeacht waar de brandstof is getankt. Net als bij het IPCC-cijfer wordt geen temperatuurcorrectie uitgevoerd. Wanneer een jaar met een hoge gemiddelde tempera-

tuur wordt gevolgd door een jaar met een lage gemiddelde temperatuur kunnen de actuele emissie (het CBS-cijfer) en het IPCC-cijfer een stijging vertonen, terwijl het alternatieve cijfer in de Milieubalans juist afneemt of gelijk blijft bij gelijkblijvende trendmatige ontwikkeling.

Milieurekeningen

De actuele emissie zoals gepresenteerd door het CBS wordt in aangepaste vorm gepresenteerd in de milieurekeningen, de milieumodule bij de nationale rekeningen. Bij de aansluiting van milieugegevens op de economische kerngegevens van de nationale rekeningen is het onderscheid tussen ingezetenen en niet-ingezetenen van belang. In de nationale rekeningen wordt de totale productie bepaald als de som van de productie door alle ingezetenen producenten. De productie en de hiermee samenhangende vervuiling kunnen echter ook in het buitenland plaatsvinden. Hierbij gaat het voornamelijk om internationaal transport door wegverkeer, luchtvaart en scheepvaart. Omgekeerd veroorzaken niet-ingezetenen enige vervuiling binnen de landsgrenzen van Nederland. Het verschil tussen de vervuiling samenhangend met de Nederlandse economie en de totale uitstoot op Nederlands grondgebied wordt dus bepaald door de vervuiling van ingezetenen in het buitenland minus de vervuiling van niet-ingezetenen in Nederland.

Verzuring milieu neemt verder af

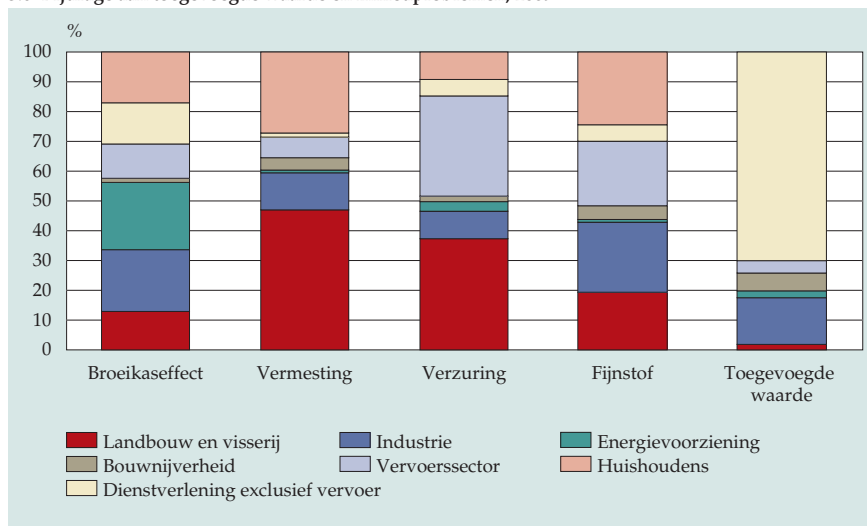
De totale emissie van verzurende stoffen, uitgedrukt in zuurequivalenten, is in 2009 met 5 procent gedaald ten opzichte van het voorafgaande jaar. Sinds 1990 is de emissie van deze stoffen met 45 procent afgenomen. De uitstoot en neerslag van stikstofoxiden (NO_x), zwaveldioxide (SO_2), en ammoniak (NH_3) veroorzaken verzuring van het milieu. Verzuring leidt tot schade aan natuurgebieden, zoals bossen en heide. Omdat verzuring ook het grond- en oppervlaktewater aantast, vormt het een bedreiging voor de drinkwatervoorziening. Voor de verzurende emissies zijn met name de landbouwsector en de vervoerssector verantwoordelijk. Dit komt vooral door de ammoniakemissies van de veehouderij en stikstofoxiden- en zwaveldioxide-emissies van de zee- en binnenvaart. Zij worden qua emissies op ruime afstand gevolgd door de raffinaderijen en de huishoudens.

De stikstofoxide-emissies door Nederlandse economische activiteiten daalden in 2009 met 5 procent ten opzichte van het jaar daarvoor. De transportsector, met name het transport over water, leverde de grootste bijdrage aan deze afname. De productiekrimp van deze sector is hiervoor de belangrijkste verklaring. Bij het vervoer over de weg, zoals met vrachtauto's rijdend op diesel, hebben schonere motoren ook een bijdrage aan de emissiereductie geleverd. Ook bij de elektriciteits-

productie daalden de NO_x-emissies. Vergaande milieumaatregelen bij de centrales hebben geleid tot een halvering van de emissies sinds 2003. Bij de huishoudens nemen de NO_x-emissies de laatste jaren ook gestaag af, vooral door aanzienlijk schonere automotoren vanwege voortgaande aanscherping van (Europese) normen voor de uitstoot. Verbeterde energie-efficiëntie bij ruimteverwarming en het toepassen van verwarmingsketels met een schonere verbranding hebben mede bijgedragen aan de daling.

De zwaveldioxide-emissies daalden in 2009 met 15 procent. Deze emissies worden vooral veroorzaakt door vervoer over water (56 procent), op afstand gevolgd door de aardolie-industrie (16 procent), de elektriciteitsbedrijven (7 procent) en de basismetaalindustrie (4 procent). De aardolie-industrie realiseerde een opvallende daling van 43 procent. Deze afname werd gerealiseerd door lagere inzet van hoogzwavelige olieproducten in het raffinageproces en door toepassing van rookgasontzwaveling. Ook de basismetaalindustrie realiseerde een forse daling van 43 procent. De ammoniakemissies bleven op het zelfde niveau als een jaar eerder.

3.6 Bijdrage aan toegevoegde waarde en milieuproblemen, 2009*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Uitstoot fijnstof wederom gedaald

Fijnstof, bestanddelen van deeltjesvormige luchtverontreiniging, kan schadelijk zijn voor de luchtwegen. De uitstoot van fijnstof komt, na alle maatregelen van de afgelopen twee decennia, nu nog vooral op conto van het vervoer, de veehouderij en enkele industrieën, waaronder de voedings- en genotmiddelenindustrie, de aardolie-industrie, de basismetaalindustrie en de bouwmaterialenindustrie. De totale emissie van fijnstof is in 2009 met 5 procent afgenomen ten opzichte van

2008. De fijnstofemissies nemen de laatste jaren minder sterk af dan in de jaren negentig van de vorige eeuw, toen de emissies met eenderde werden gereduceerd. Die reductie werd vooral gerealiseerd bij enkele grote industrieën, waaronder de basismetaal- en de metaalproductenindustrie, de raffinaderijen, de voedings- en genotmiddelenindustrie en de chemische industrie. De gemakkelijkste reductie-opties lijken inmiddels te zijn toegepast.

De emissie van fijnstof door motoren is vooral afhankelijk van het soort brandstof dat wordt gebruikt. Verbranding van aardgas, LPG en in mindere mate benzine veroorzaakt relatief weinig fijnstof, terwijl steenkool, stookolie en diesel normaliter voor meer emissies zorgen. Daarbij is zeer bepalend welke techniek wordt toegepast. Zo hebben de nieuwste dieselmotoren met gebruikmaking van de modernste inspuittechnologie en voertuigen met roetfilters een veel lagere uitstoot dan de oudere motoren. Voertuigen zijn voor ongeveer de helft verantwoordelijk voor de fijnstofemissies. In de veehouderij zijn vooral de huisvesting van de landbouwhuisdieren en in mindere mate de verwerking van veevoeder en grondstoffen belangrijke bronnen van fijnstof. De uitstoot in deze bedrijfstak is sinds 1990 nauwelijks veranderd en bedroeg in 2009 ongeveer 15 procent van de totale uitstoot.

Milieudruk door meststoffen stabiel

Het milieuthema vermisting betreft de verrijking van ecosystemen met de nutriënten fosfor (P) en stikstof (N), die onder andere kan leiden tot eutrofiëring van het oppervlaktewater. Hierbij treedt een zeer sterke groei van met name algen op waardoor het zuurstofgehalte afneemt en op termijn hogere planten- en diersoorten verdwijnen. In 2009 zijn de emissies van stikstof en fosfor vrijwel onveranderd gebleven ten opzichte van het jaar daarvoor. De landbouwsector levert met 47 procent de grootste bijdrage aan de vermisting van het milieu, met name door het gebruik van dierlijke mest en kunstmest. De mest- en mineralenproductie in de veeteelt is in 2009 verder gedaald, ondanks een groei van de veestapel. Ruim driekwart van de mest is afkomstig van rundvee, de rest hoofdzakelijk van varkens- en pluimvee. Niet alleen nam de mestproductie af, ook nam de hoeveelheid mineralen die door het gewas werd opgenomen iets toe. Hierdoor was de nettobelasting voor bodem en grondwater iets lager dan die in 2008. De emissie van stikstof en fosfor is, na een scherpe daling in de jaren negentig, sinds 2001 vrijwel constant gebleven.

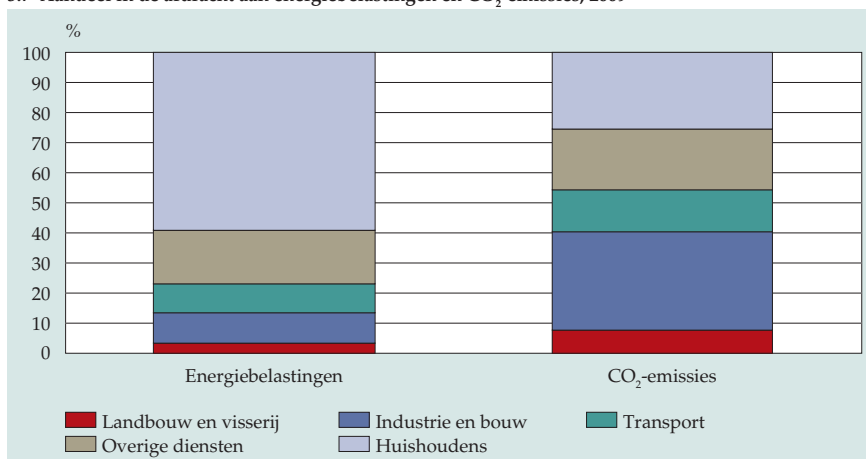
3.3 Milieuheffingen

Opbrengsten groene belastingen gedaald

Bij milieubelastingen wordt een onderscheid gemaakt tussen zogenaamde groene belastingen en milieuheffingen. Groene belastingen zijn belastingen die het afremmen van milieubelastende activiteiten beogen via een verhoging van de prijs. De opbrengst van deze heffingen gaat naar de algemene middelen en wordt dus niet speciaal gebruikt voor de financiering van milieumaatregelen. Voorbeelden van groene belastingen zijn de brandstofaccijns, de motorrijtuigenbelasting, de belasting op personenauto's en motorrijwielen (bpm) en de energiebelasting. Milieuheffingen zijn heffingen die zijn ingevoerd voor de financiering van specifieke milieumaatregelen die door de overheid worden uitgevoerd. Voorbeelden hiervan zijn de WVO-heffing (Wet verontreiniging oppervlaktewater) voor de zuivering van afvalwater en de afvalstoffenheffing voor de verwerking van huisvuil.

In 2009 namen de opbrengsten uit groene belastingen met ruim 2 procent af tot 19,3 miljard euro. Deze daling werd voornamelijk veroorzaakt door een daling van de inkomsten van de bpm. De inkomsten van deze belasting daalden met ruim een miljard euro omdat er veel minder nieuwe motorvoertuigen werden verkocht en omdat het tarief van de bpm in 2009 is verlaagd. De opbrengsten uit de accijns op motorbrandstoffen en de energiebelasting stegen wel. Huishoudens betaalden ruim de helft van alle groene belastingen. De opbrengsten uit milieuheffingen bleven in 2009 met 4,2 miljard euro vrijwel gelijk aan het jaar daarvoor. Sinds 1995 zijn de milieuheffingen met gemiddeld 5,5 procent per jaar gestegen.

3.7 Aandeel in de afdracht aan energiebelastingen en CO₂-emissies, 2009*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

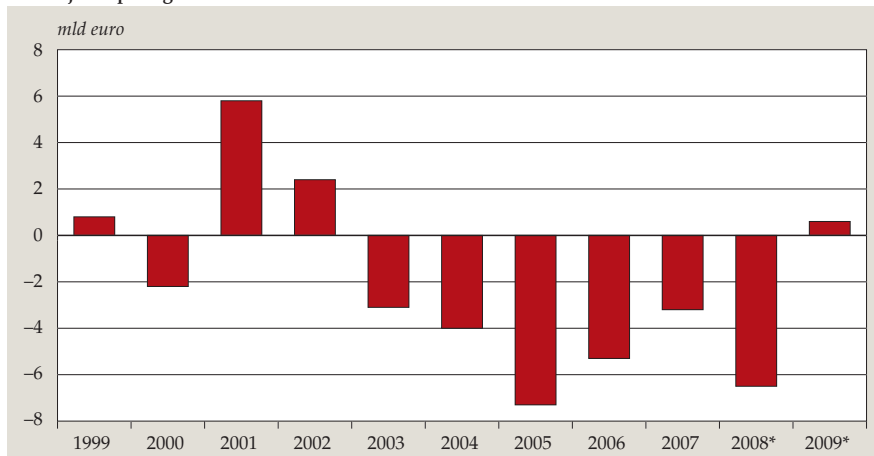
In Nederland is de emissie van het broeikasgas CO₂ direct gekoppeld aan het energieverbruik, hetgeen een vergelijking tussen de CO₂-uitstoot en de belastingen op energie (zoals accijns op motorbrandstoffen en energiebelasting) mogelijk maakt.⁶⁾ Huishoudens zijn rechtstreeks verantwoordelijk voor een kwart van de CO₂-uitstoot. Zij betalen evenwel 60 procent van de energiebelastingen. De industrie daarentegen veroorzaakt 33 procent van de CO₂-uitstoot en betaalt maar 10 procent van de energiebelastingen. Ook bij de landbouw en visserij is de verhouding CO₂-uitstoot en energiebelasting ongelijk, namelijk respectievelijk 7 en 3 procent. Een van de redenen dat deze betalingen zo uiteenlopen, is dat de belastingtarieven voor grootgebruikers over het algemeen lager zijn dan die voor kleinverbruikers, bijvoorbeeld de huishoudens. Per ton CO₂-uitstoot betalen huishoudens 136 euro aan energiebelastingen; de industrie betaalt slechts 17 euro.

⁶⁾ De CO₂-emissies van de elektriciteitsbedrijven zijn hier toegewezen aan de gebruiker van de elektriciteit.

4. Huishoudens

Door stevig te bezuinigen op de uitgaven, terwijl de inkomsten gelijk bleven, hebben huishoudens¹⁾ in 2009 het huishoudboekje weer op orde gekregen. Het beschikbaar inkomen en de consumptieve uitgaven zijn zo goed als in balans. Per saldo werd 0,6 miljard van de 263,1 miljard euro aan beschikbaar inkomen niet besteed aan consumptieve uitgaven. In 2008 gaven huishoudens nog 6,5 miljard euro meer uit dan aan inkomen beschikbaar was. Het meest recente jaar waarin de vrije besparingen overtuigend positief waren, was 2002. Gecorrigeerd voor inflatie groeide het beschikbaar inkomen in 2009 met 0,2 procent.

4.1 Vrije besparingen van huishoudens

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Het herstel van de aandelenkoersen was in 2009 van grote invloed op het (financieel) vermogen van huishoudens. Ondanks een stijging van de aangegane schulden heeft dit ervoor gezorgd dat het financieel vermogen zich in 2009 weer enigszins herstelde van de klap in 2008. Daartegenover staat dat de gevolgen van de scherpe terugval van de woningmarkt en de bijbehorende daling van de huizenprijzen in 2009 tot een afname van het niet-financiële vermogen van huishoudens leidden. Per saldo nam het totale vermogen van huishoudens toe.

In dit hoofdstuk wordt eerst de consumptie door huishoudens behandeld, vervolgens komen het inkomen en het vermogen aan bod. Tot slot wordt de inkomensongelijkheid in Nederland geanalyseerd in vergelijking met die in de rest van Europa.

¹⁾ Onder huishoudens vallen in dit hoofdstuk, behalve in paragraaf 4.4, ook de instellingen zonder winstgoedermerk ten behoeve van huishoudens (IZWh's). Zie ook kader 4.a.

4.1 Consumptie

De consumptie door huishoudens is in 2009 over de hele linie fors gedaald. Er werden niet alleen minder (duurzame) consumptiegoederen aangeschaft, ook de consumptie van de meeste diensten daalde, met name die bij de horeca. De Nederlandse huishoudens bezuinigden zelfs op uitgaven aan voedings- en genotmiddelen, hetgeen uitzonderlijk is.

Huishoudens trappen hard op de rem

Huishoudens besteedden in 2009, voor prijsveranderingen gecorrigeerd, 2,5 procent minder aan goederen en diensten dan in 2008. De terugval was in het tweede kwartaal het grootst, maar ook in de andere kwartalen hielden de huishoudens de hand stevig op de knip. De waarde van de consumptie door huishoudens liep terug van bijna 271 miljard euro in 2008 naar bijna 263 miljard euro in 2009. Dit is een daling van 3,0 procent. De volumedaling was dus kleiner dan de waardedaling. Dit komt doordat de prijzen in 2009 lager waren dan in 2008. Dit heeft de consument niet gemerkt in de winkel, maar is een gevolg van de manier waarop prijzen voor bankdiensten worden gemeten. Zonder de bankdiensten waren de prijzen van de consumptie door huishoudens 0,7 procent hoger dan in 2008.

4.2 Consumptieve bestedingen door huishoudens (incl. IZWh's)

	2007	2008*	2009*	2009*
	% volumemutaties			mld euro
Goederen (1)	2,6	0,9	-4,4	123,5
w.v.				
voedings- en genotmiddelen	2,5	-0,1	-1,8	39,2
duurzame consumptiegoederen	5,2	1,3	-7,0	48,2
overige goederen	-0,9	1,3	-3,5	36,0
Diensten (2)	1,4	1,2	-1,1	138,2
Binnenlandse consumptie huishoudens (1) + (2)	2,0	1,1	-2,7	261,7
Consumptie niet-ingezetenen in Nederland (-)	5,6	0,6	-2,0	10,9
Consumptie Nederlanders in het buitenland (+)	0,3	2,0	2,8	11,7
Nationale consumptie huishoudens	1,8	1,1	-2,5	262,6

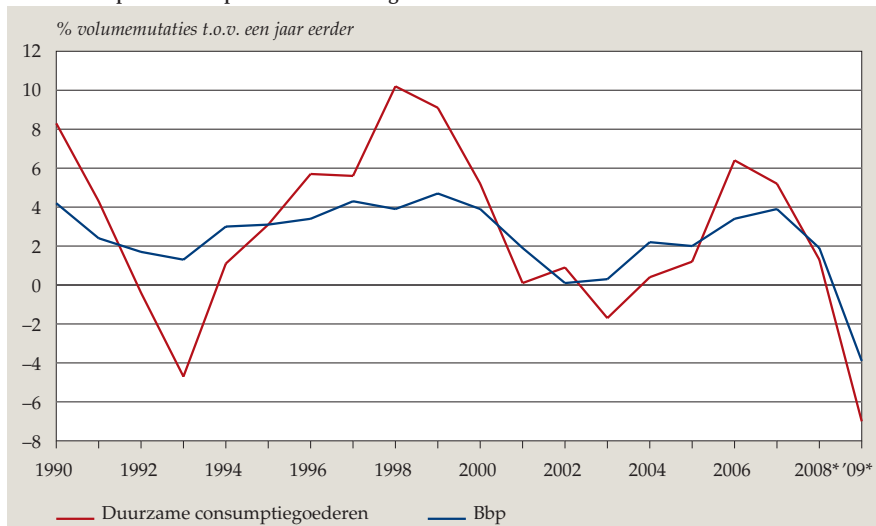
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Meest bezuinigd op duurzame goederen

In 2009 werd, voor prijsveranderingen gecorrigeerd, aan alle consumptiecategorieën minder besteed. De bestedingen aan duurzame goederen, zoals nieuwe

auto's, woninginrichting, consumentenelektronica, huishoudelijke apparaten en artikelen daalden daarbij het meest. Hieraan werd 7,0 procent minder uitgegeven dan een jaar eerder. Voorafgaand aan deze sterke daling was er in 2008 een bescheiden toename van 1,3 procent. In 2007 was er nog een uitbundige stijging van 5,2 procent. Uitgaven aan duurzame goederen zijn bij uitstek gevoelig voor schommelingen in de conjunctuur. Consumenten kunnen zich in goede tijden, zoals eind jaren negentig, meer luxe permitteren, wat zich uit in een stijgende consumptie van duurzame goederen. Bij economische tegenspoed, zoals tijdens de recente crisis, zien ze echter van deze aankopen af of ze stellen deze uit. Gemiddeld gaat bijna een vijfde deel van de waarde van de binnenlandse consumptieve bestedingen op aan duurzame goederen.

4.3 Groei bbp en consumptie van duurzame goederen¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ 2006 gecorrigeerd voor veranderingen in het zorgstelsel.

Ook de bestedingen door huishoudens aan boeken zijn in 2009 sterk gedaald; het volume was 19 procent kleiner dan een jaar eerder. Dit hangt samen met het gratis verstrekken van schoolboeken voor het voortgezet onderwijs door de overheid. De consumptie door huishoudens was door deze maatregel ruim 300 miljoen euro lager dan in 2008. De overheidsconsumptie kwam, als tegenhanger, 300 miljoen euro hoger uit. Zonder deze maatregel zouden de huishoudens, voor prijsverandering gecorrigeerd, zo'n 2,5 procent minder hebben uitgegeven aan boeken.

Ook beknibbeld op voeding

Er werd in 2009 ook minder uitgegeven aan voedings- en genotmiddelen. Het volume was 1,8 procent kleiner dan een jaar eerder, toen al een pas op de plaats werd

gemaakt met -0,1 procent. Dit is opvallend, aangezien de bevolking tussen eind 2008 en eind 2009 wel toenam, met 92 duizend inwoners. De uitgaven aan vooral voedings-, maar ook genotmiddelen laten, evenals de bevolking, doorgaans een gematigde stijging zien. In de twintig jaar voor de recente krimp groeide het consumptievolume gemiddeld zo'n anderhalf procent per jaar.

Consumptie diensten daalt ook, maar minder hard

Huishoudens besteedden in 2009, voor prijsverandering gecorrigeerd, 1,1 procent minder aan diensten. Tot de consumptie van diensten behoren onder meer bestedingen aan huisvesting, verzekeringen, bus en trein, bioscoop en theater, telefonie en uitgaven in de horeca.

De volumedaling van de bestedingen aan diensten was met 1,1 procent beduidend minder groot dan die aan goederen (4,4 procent). Waar de uitgaven aan goederen over vrijwel de hele linie daalden, was dit bij de consumptie van diensten niet het geval. Het volume van de bestedingen aan huisvesting en financiële en zakelijke diensten was groter dan in 2008. Daarentegen werd stevig bezuinigd op uitgaven in de horeca, waar 7,9 procent minder werd besteed dan in 2008. Ook toen daalde het volume al, met 3,2 procent. De horecabestedingen lagen vanaf het tweede kwartaal van 2008 onafgebroken lager dan een jaar eerder. De terugval zette in nog vóór het rookverbod in de horeca van kracht werd (1 juli 2008). Aan cultuur en recreatie en aan vervoer en communicatie werd tot slot ook minder besteed dan in 2008.

Kader 4.a

Consumptie door huishoudens en de overheid

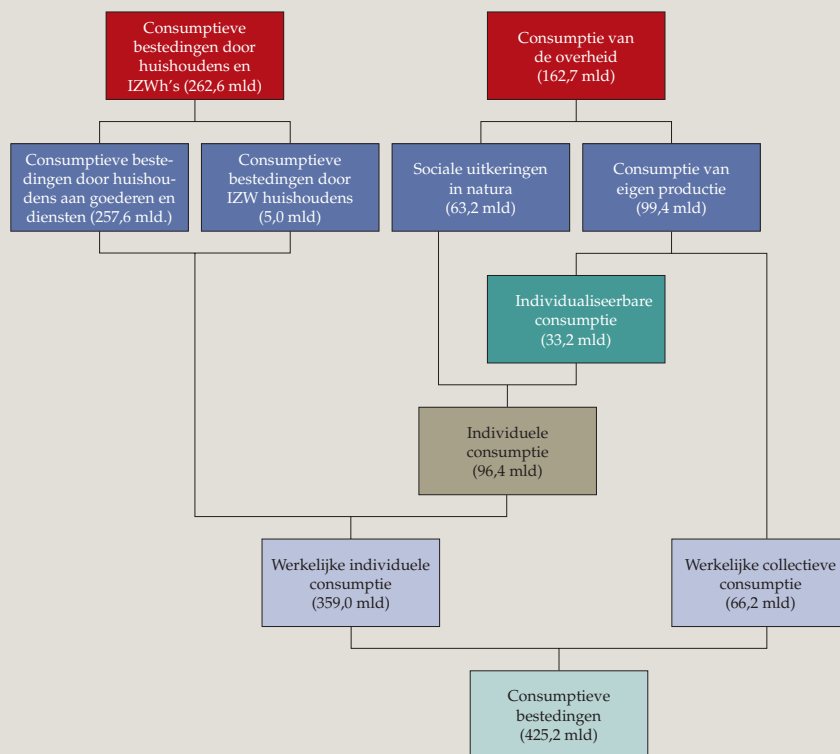
De consumptieve bestedingen door huishoudens omvatten alle uitgaven aan goederen en diensten die de huishoudens zelf voor hun rekening nemen. Goederen als voeding en kleding worden meestal aangekocht via de detailhandel (zoals de supermarkt en de speciaalzaak) terwijl zaken als horeca- en vervoersdiensten vaak rechtstreeks worden afgenomen bij de producent. Dit kunnen bedrijven zijn, maar ook (overheids)instellingen als gemeenten, waar bijvoorbeeld paspoorten en parkeervergunningen moeten worden aangeschaft. Bij het bedrag dat gezinnen zelf besteden wordt nog een relatief klein bedrag opgeteld. Dat is de geldstroom die via de 'instellingen zonder winstoogmerk werkzaam ten behoeve van huishoudens' (IZWh's) loopt. Hieronder vallen onder meer sportverenigingen, vakbonden en organisaties op religieuze grondslag. Zij financieren hun activiteiten uit contributies van leden en bijdragen van donateurs. De uitgaven van deze instellingen komen uiteindelijk ook weer ten goede

aan huishoudens. In deze publicatie worden de consumptieve bestedingen door IZWh's aan die van huishoudens toegevoegd, tenzij anders vermeld.

Niet alleen huishoudens consumeren, ook de overheid kent consumptieve bestedingen (zie ook hoofdstuk 6). Deze bestaan uit individuele en collectieve overheidsuitgaven. De werkelijke collectieve consumptie heeft betrekking op zaken van algemeen belang zoals uitgaven aan defensie, justitie en openbaar bestuur. Daarnaast verstrekt de overheid individuele bijdragen aan personen die een beroep doen op goederen en diensten die geregeld worden via de sociale verzekeringen en voorzieningen. Deze bijdragen worden omschreven als sociale uitkeringen in natura. Voor een belangrijk deel komen deze voort uit volksverzekeringen als de Zorgverzekeringswet en de AWBZ, maar ook de individuele huurtoeslag valt eronder. Ten slotte neemt de overheid ook andere uitgaven voor haar rekening die niet op één persoon gericht zijn, maar wel het individu ten goede komen, de zogenaamde individualiseerbare consumptie. Deze betalingen zijn voornamelijk bestemd voor onderwijs en welzijn.

Schematische voorstelling van de consumptieve bestedingen

(Tussen haakjes de waarden in 2009 in miljarden euro.)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Het totaal van de consumptie door huishoudens, de consumptie door IZWh's en de individuele consumptie door de overheid, vormt de post werkelijke individuele consumptie. Dit begrip omvat alle goederen en diensten die huishoudens verwerven voor consumptieve doeleinden, ongeacht de financieringswijze. De consument heeft dus 'profijt' van deze producten. De som van de werkelijke individuele consumptie en de collectieve bestedingen vormt uiteindelijk het totaal van de consumptieve bestedingen. 'Consumptie' door bedrijven valt hier niet onder; deze staat te boek als 'intermediair verbruik'.

De consumptie door huishoudens inclusief IZWh's had in 2009 een omvang van 263 miljard euro. De individuele consumptie van de overheid kwam uit op 96 miljard euro en de werkelijke collectieve consumptie van de overheid bedroeg 66 miljard euro. Het totaal van de consumptieve bestedingen kwam hiermee uit op 425 miljard euro.

4.2 *Inkomen*

In 2009 was het beschikbaar inkomen van huishoudens 1,1 miljard euro lager dan in 2008. Gecorrigeerd voor inflatie betekent dit echter een inkomensverbetering van 0,2 procent. De opbouw van het beschikbaar inkomen van 2009 verschilt sterk van dat van 2008. De sterk teruglopende inkomsten uit vermogen en eigen onderneming hadden een fors negatief effect op het beschikbaar inkomen. Tegenover de teruglopende inkomsten staan een stijging van de ontvangen sociale uitkeringen en een toegenomen beloning van werknemers.

Inkomen uit vermogen daalt sterk

In 2009 is het uitgekeerde dividend sterk gedaald. Er werd door huishoudens 3,5 miljard euro minder aan dividend ontvangen dan in 2008. Deze daling komt ten laste van het beschikbaar inkomen. Hoewel het vermogen van pensioenfondsen en verzekeraars wordt toegekend aan huishoudens, heeft het resultaat dat op dit vermogen wordt behaald geen effect op het beschikbaar inkomen. Het is immers niet voor onmiddellijke consumptie beschikbaar, maar blijft in beheer van de voornoemde instanties. Volgens afspraak wordt het resultaat dat uit het pensioenvermogen wordt behaald aan huishoudens toegerekend, om vervolgens door huishoudens opnieuw ingelegd te worden in de pensioenvoorziening in de vorm van sociale premies. In 2009 daalde dit toegerekend inkomen uit vermogen met 6,8 miljard euro.

4.4 Middelen en bestedingen van huishoudens (incl. IZWh's)

	2007	2008*	2009*	Mutatie 2009* t.o.v. 2008*
	<i>mld euro</i>			
Gemengd inkomen (netto)	46,0	47,0	35,9	-11,1
w.o.				
inkomen zelfstandigen	22,9	22,7	21,4	-1,3
Beloning van werknemers (+)	276,5	289,7	293,3	3,7
Ontvangen dividend (+)	14,0	13,1	9,6	-3,5
Per saldo betaalde rente (-)	12,7	14,2	7,2	-7,0
Inkomen uit vermogen toegerekend aan polishouders (+)	31,0	29,9	23,1	-6,8
Overig inkomen uit vermogen (+)	0,2	0,3	0,3	0,0
Primair inkomen	355,0	365,7	355,1	-10,6
Belasting op inkomen en vermogen (-)	47,9	48,9	55,5	6,5
Sociale premies ¹⁾ (-)	138,6	149,2	138,4	-10,8
Sociale uitkeringen ¹⁾ (+)	92,4	96,7	101,4	4,6
Per saldo betaalde overige inkomensoverdrachten (-)	0,0	0,1	-0,5	-0,6
Netto beschikbaar inkomen	260,9	264,3	263,1	-1,1
Consumptieve bestedingen (-)	264,1	270,8	262,6	-8,2
Correctie pensioenvoorziening (+)	22,9	22,7	18,7	-4,0
Netto besparingen	19,7	16,3	19,3	3,0
Bruto-investeringen, veranderingen in voorraden en saldo aan- en verkopen grond (-)	43,7	43,5	36,6	-6,9
Per saldo ontvangen kapitaaloverdrachten (+)	-1,3	-1,4	-0,9	0,5
Afschrijvingen (+)	19,9	20,8	21,2	0,4
Vorderingensaldo	-5,4	-7,9	3,0	10,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ Inclusief pensioenpremies respectievelijk -uitkeringen.

Zelfstandigen leveren fors in

In 2009 hadden zelfstandigen 1,3 miljard minder inkomen uit eigen onderneming dan een jaar eerder. Een half miljard van de inkomstendaling werd geleden door zelfstandigen in de groothandel. Dit komt door een sterke afname van de handelsmarges. Ook boeren hebben het in 2009 met minder moeten doen. Tuinders en veehouders zagen de prijzen voor groente, fruit, melk en bloemen sterk dalen. Hierdoor hadden zij 0,4 miljard euro minder inkomsten dan in 2008.

Banenverlies zet loon onder druk, vangnet sociale uitkeringen werkt

De situatie op de arbeidsmarkt verslechterde in 2009 fors. De werkgelegenheid nam sterk af, waardoor het aantal banen van werknemers daalde met meer dan 80 duizend. Werknemers die hun baan hielden, gingen er wel op vooruit. De cao-lonen (inclusief bijzondere beloningen) stegen gemiddeld met 2,7 procent. In 2009 nam de beloning van werknemers toe met 3,7 miljard euro. Gemiddeld werden er 56 duizend WW-uitkeringen extra ontvangen, ter waarde van 1,6 miljard euro. De deeltijd-WW speelt hier geen rol, aangezien deze als subsidie van de overheid aan bedrijven wordt geregistreerd. Ook de ontwikkeling van de AOW (1,1 miljard) en de tegemoetkoming AOW (0,7 miljard) verhoogden het totaal genoten inkomen ten opzichte van 2008.

4.3 Vermogen

Het vermogen van huishoudens²⁾ nam in 2009 met 119 miljard euro toe. Deze toename volgde na een jaar van forse vermogensverliezen. Het herstel in 2009 zorgde er voor dat een groot deel van de 144 miljard euro die in 2008 verloren ging weer werd teruggewonnen. Voor meer informatie over het totale vermogen van onder andere huishoudens, zie *Het nationaal vermogen van Nederland*.

Herstel financiële markten goed voor vermogen

Het herstel van de aandelenkoersen was in 2009 van grote invloed op het financieel vermogen van huishoudens. Van het in 2008 als gevolg van de kredietcrisis verdampde vermogen werd 58 procent terugverdiend. Met name de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen stegen fors met bijna 100 miljard euro. Dit vermogen wordt belegd en beheerd door pensioenfondsen en levensverzekeraars, maar wordt gezien als eigendom van huishoudens. Ook de effecten die huishoudens zelf bezaten, stegen door het gunstige beursklimaat in waarde. De waarde van aandelen in handen van huishoudens nam toe met 30 miljard euro, waarmee 43 procent van de verliezen uit 2008 werd gecompenseerd.

²⁾ Exclusief duurzame consumptiegoederen. In het thema-artikel *Het nationaal vermogen van Nederland* worden deze goederen wel in het vermogen opgenomen.

Woningmarkt remt vermogensontwikkeling

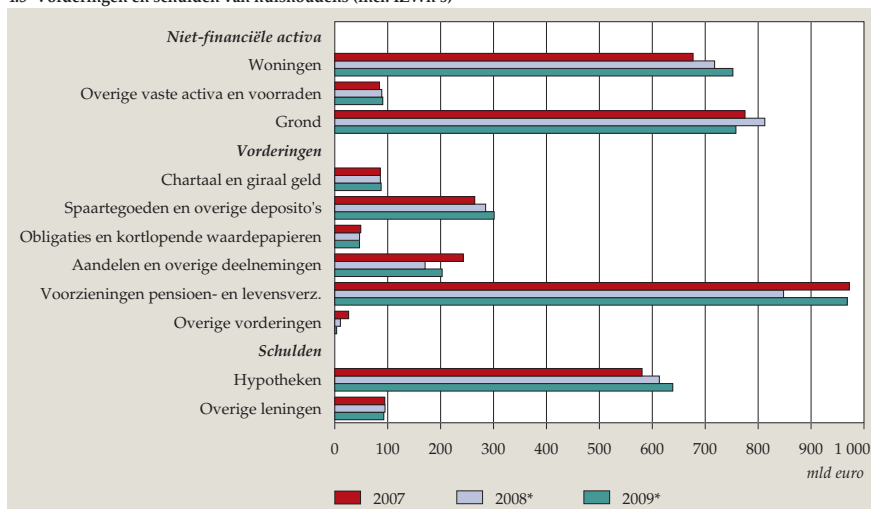
Ook de woningmarkt is van groot belang voor de ontwikkeling van het vermogen van huishoudens. In 2009 is het aantal verkochte koopwoningen gedaald met 30 procent en werd er voor 3,6 miljard euro minder in woningen geïnvesteerd. Huishoudens namen hierdoor minder hypotheek op dan in voorgaande jaren. De 24 miljard euro aan langlopende leningen in 2009 is de laagste toename sinds 1996. In 2008 was dit nog 34 miljard.

De dalende huizenprijzen zorgden daarnaast voor een krimp van het niet-financiële vermogen van huishoudens. Per saldo was de daling van de waarde van huizen echter kleiner dan de toename van het financieel vermogen, waardoor het totale vermogen van huishoudens in 2009 met 119 miljard euro toenam.

Spaargedrag huishoudens

De collectieve besparingen, de verplichte inleg in de pensioen- en levensverzekeringsvoorziening, zorgden in 2009 voor een toename van het financieel vermogen met 21,7 miljard euro. Dit is de laagste inleg sinds 1994. Dit lag niet aan de betaalde premies, maar aan de 6,8 miljard euro daling van het toegerekende inkomen uit vermogen, dat onderdeel uitmaakt van de collectieve besparingen. Ten slotte legden huishoudens 18,5 miljard euro in op de spaarrekeningen. Dit omvangrijke bedrag is nog altijd iets lager dan in 2008, toen er 19,8 miljard werd gespaard.

4.5 Vorderingen en schulden van huishoudens (incl. IZWh's)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

4.4 *Inkomensongelijkheid*

In 2009 is de koopkracht van de Nederlandse bevolking in doorsnee met 1,4 procent gestegen.³⁾ De hoogste inkomens moesten echter koopkracht inleveren,⁴⁾ onder meer door teruglopende winsten en dividenden. Door deze ontwikkelingen daalde de inkomensongelijkheid naar het niveau van 2001. In dat jaar was de inkomensongelijkheid gedaald door een wijziging van het belastingstelsel. Deze ging gepaard met een flinke lastenverlichting, waardoor voor veel mensen de koopkracht toen fors toenam. Hierna namen de inkomensverschillen weer iets toe, vooral in 2007. In dat jaar profiteerden de hoogste inkomens, waaronder veel zelfstandigen, bovengemiddeld van de florerende economie.

Kader 4.b

Koopkracht en inkomensongelijkheid

Het begrip *koopkracht* wijkt door definitieverschillen en een andere dataverzameling af van het doorgaans in deze publicatie gehanteerde begrip *beschikbaar inkomen*. De koopkracht wordt berekend uit het besteedbaar huishoudensinkomen, de som van het besteedbaar inkomen van alle huishoudensleden. Het is, net als het beschikbaar inkomen, opgebouwd uit loon, winst en inkomen uit vermogen vermeerderd met ontvangen uitkeringen en andere toelagen, en verminderd met betaalde premies en belastingen. Om de inkomens van de diverse typen huishoudens vergelijkbaar te maken, is gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van het huishouden. Hierin verschilt de berekening tussen de twee begrippen. Deze correctie vindt plaats met behulp van equivalentiefactoren. In de equivalentiefactoren komen de schaalvoordelen tot uitdrukking die het gevolg zijn van het voeren van een gemeenschappelijke huishouding.⁵⁾ Het aldus gestandaardiseerde huishoudensinkomen wordt toegekend aan ieder lid van het huishouden. Het is een maat voor de welvaart die iemand ervaart.

Door het verschil in het gestandaardiseerde huishoudensinkomen tussen twee jaren met behulp van het consumentenprijsindexcijfer te corrigeren voor inflatie ontstaat de verandering in de koopkracht. Gepubliceerd wordt de mediane koopkrachtmutatie. Dit is de middelste van de naar grootte gerangschikte verandering in koopkracht van personen. Dit betekent dat precies de helft van de populatie een lagere of even grote verandering in koopkracht ondervindt.

³⁾ Het koopkrachtbegrip wijkt af van het eerder gehanteerde beschikbaar inkomen, zie kader 4.b.

⁴⁾ R. Lok, *Koopkracht in 2009 met 1,4 procent gestegen*. CBS-Webmagazine, 14 juli 2010.

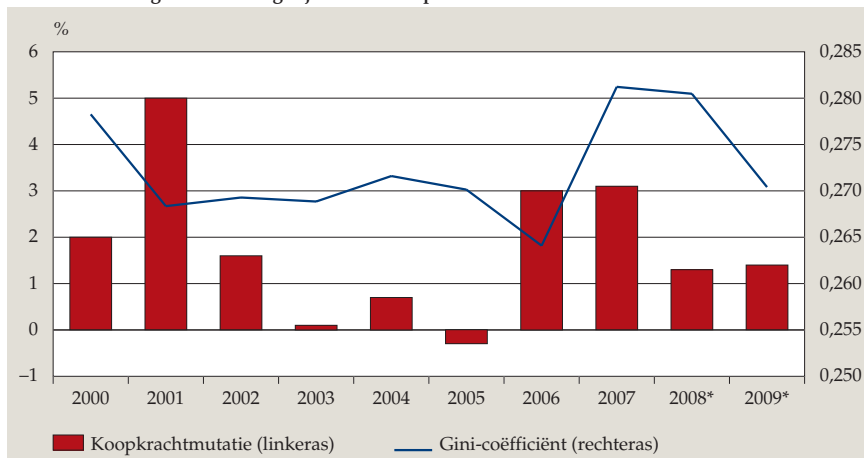
⁵⁾ CBS, *Equivalentiefactoren 1995–2000*, 2004.

Indien het gestandaardiseerde inkomen sterker stijgt dan de prijzen, neemt de koopkracht toe.

Inkomensongelijkheid

Een bekende en veelgebruikte maatstaf voor inkomensongelijkheid is de Gini-coëfficiënt. Deze coëfficiënt beschouwt de onderlinge verschillen van alle inkomens in een populatie. Hierbij wordt het aan de persoon toegekende gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen als uitgangspunt genomen. Naarmate de inkomensverschillen in een populatie toenemen, wordt ook de waarde van de Gini-coëfficiënt groter. De waarde van de Gini-coëfficiënt ligt tussen 0 en 1, waarbij 0 correspondeert met totale gelijkheid (iedereen heeft hetzelfde inkomen) en 1 correspondeert met totale ongelijkheid (één iemand bezit al het inkomen).⁶⁾

4.6 Ontwikkeling inkomensongelijkheid en koopkracht

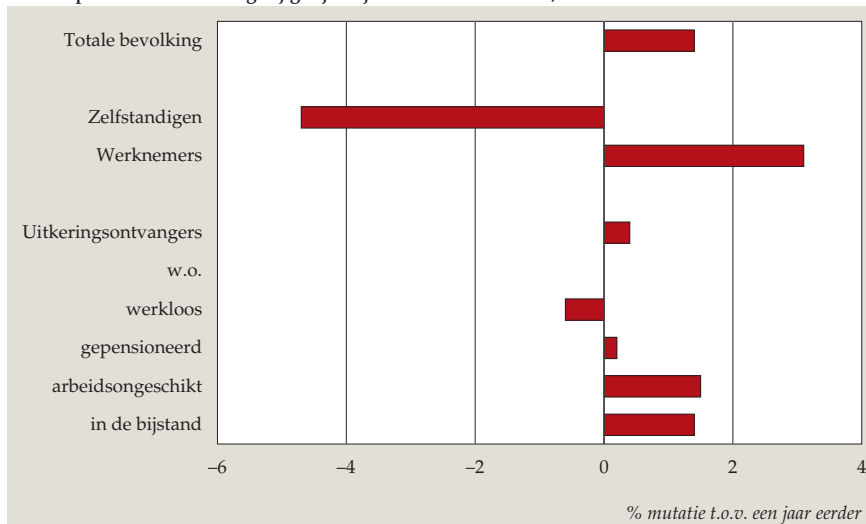

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek 2000-2009.

De groepen die in 2007 het meest geprofiteerd hadden van de economische groei, werden in 2009 ook weer als eerste getroffen door de crisis. Dit terwijl werknemers en de meeste uitkeringsontvangers erop vooruit gingen. Zo steeg de koopkracht van werknemers met maar liefst 3,1 procent en gingen arbeidsongeschikten en bijstandsonvangers er met respectievelijk 1,5 en 1,4 procent op vooruit. Bij gepensioneerden lag de koopkrachtverbetering echter onder het gemiddelde, omdat veel pensioenfondsen in 2009 niet indexeerden. Mensen die in zowel 2008 als 2009 werkloos waren, hadden te maken met een koopkrachtdaling van 0,6 procent.

⁶⁾ M. van den Brakel-Hofmans, *Het meten van inkomensongelijkheid*, 2007.

4.7 Koopkrachtontwikkeling bij gelijkblijvende inkomensbron, 2009*

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek 2009.

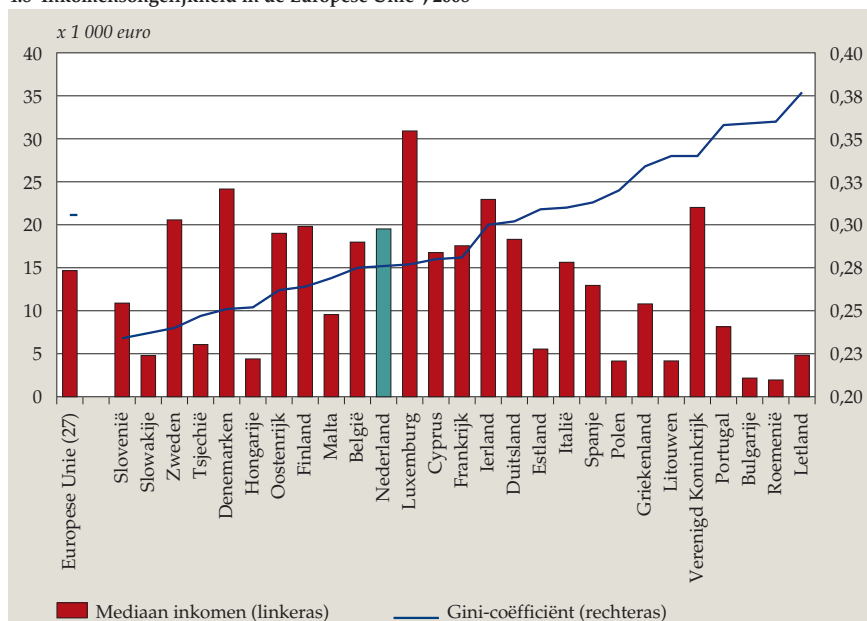
Inkomensverschillen in Nederland relatief klein

De inkomensongelijkheid in Nederland is kleiner dan gemiddeld in de Europese Unie. De meest egalitaire landen zijn Slovenië en Slowakije. Daar zijn de inkomensverschillen het kleinst. Maar ook de Scandinavische landen Zweden en Denemarken kennen relatief weinig inkomensongelijkheid. In Letland, Bulgarije, Roemenië, Groot-Brittannië en enkele Zuid-Europese landen zijn de inkomensverschillen daarentegen (relatief) groot.

In de Scandinavische landen en ook in Frankrijk, Duitsland en Nederland wordt relatief veel inkomen door de overheid herverdeeld, wat bijdraagt aan een lage ongelijkheid. In de Angelsaksische en de Zuid-Europese landen speelt de overheid wat dat betreft een kleinere rol. De Angelsaksische landen (het Verenigd Koninkrijk en Ierland) hebben, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Scandinavische landen, lage belastingen en een beperkt vangnet aan uitkeringen. Hierdoor is de kloof tussen rijk en arm groter dan in Scandinavië. In de zuidelijke landen speelt de overheid een nog kleinere rol dan in de Angelsaksische landen en vormt juist de familie het voornaamste vangnet. Door de weinig florierende economie met een hoge werkloosheid heerst in de zuidelijke landen veel armoede. Tegelijkertijd is er een aanzienlijke groep rijken en een ontluikende middenklasse.

Net als de zuidelijke landen combineren de nieuwe lidstaten van de EU, veelal landen die tot eind jaren tachtig een communistisch regime kenden, vaak een lage welvaart met een hoge ongelijkheid. Een deel van de bevolking heeft hier geprofiteerd van de nieuwe economische mogelijkheden, terwijl voor anderen de bestaanszekerheid erop achteruit is gegaan. Slovenië en Slowakije en ook Tsjechië en Hongarije kennen net als de meeste Noord- en West-Europese landen relatief weinig inkomensverschillen, maar de welvaart is er laag.

4.8 Inkomensongelijkheid in de Europese Unie¹⁾, 2008

Bron: Eurostat, Statistics on Income and Living Conditions 2008.

¹⁾ Deze cijfers zijn gebaseerd op het aan de persoon toegekende gestandaardiseerde huishoudensinkomen volgens de definities van Eurostat. Het mediane inkomen is het inkomen waar de ene helft van de bevolking onder en de andere helft boven zit.

5. Ondernemingen

Door de grote krimp van de Nederlandse economie nam de winstgevenheid in 2009 verder af. De arbeidsinkomensquote (aiq) van de marktsector steeg naar 80,9. Een stijgend aiq betekent dat een hoger percentage inkomsten is toegevoerd naar de productiefactor arbeid, ten koste van de productiefactor kapitaal. Het ondernemerschap is daarmee dus slechter beloond. Na enkele jaren rond de 77 te zijn uitgekomen, steeg de arbeidsinkomensquote (aiq) van de marktsector in 2008 al naar 79,0.

Het niveau van de aiq verschilt sterk per bedrijfstak. Dit komt door de grote verschillen in de verhouding van de inzet van arbeid tegenover kapitaal. Zo heeft een kapitaalintensieve industrie als de delfstoffenwinning een relatief lage aiq. Voor de landbouw geldt juist het tegenovergestelde. De verhouding tussen arbeid en kapitaal ligt doorgaans vast in de productiemiddelen van een bedrijfstak en is daardoor tamelijk stabiel. De aiq is daardoor vooral geschikt om de ontwikkeling van de winstgevendheid binnen een bedrijfstak in de tijd te beschrijven. Voor het totaal wordt meestal naar de marktsector gekeken. Deze omvat de totale economie minus de overheid, de delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en de gezondheids- en welzijnzorg. Deze bedrijfstakken worden buiten beschouwing gelaten, omdat ze ofwel niet winstgericht zijn, ofwel het beeld verstoren.

5.1 Arbeidsinkomensquote¹⁾

	1995	2000	2005	2006	2007	2008*	2009*
	%						
Bedrijfstakken							
landbouw, bosbouw en visserij	77,0	95,1	113,6	94,6	96,3	120,1	133,6
delfstoffenwinning	8,6	7,7	5,2	4,1	4,4	3,2	4,9
industrie	74,2	71,7	68,7	68,7	66,1	68,2	77,5
energie- en waterleidingbedrijven	52,3	57,7	32,5	27,3	24,5	25,3	24,1
bouwnijverheid	86,6	83,8	83,7	82,2	79,7	78,1	79,4
handel, horeca en reparatie	82,4	72,2	73,7	73,0	71,4	73,7	80,2
vervoer, opslag en communicatie	80,4	79,5	71,6	71,8	72,4	76,1	85,6
financiële en zakelijke dienstverlening	64,5	69,2	71,2	72,6	73,7	74,8	76,4
overheid	100	100	100	100	100	100	100
zorg en overige dienstverlening	95,0	90,9	89,3	89,8	88,9	89,3	87,7
Totaal	78,6	77,2	76,6	75,8	75,4	75,6	79,8
Marktsector ²⁾	80,8	80,0	77,4	77,6	77,5	79,0	80,9
Vennootschappen	70,4	70,9	67,7	67,9	68,1	68,4	70,9
Huishoudens incl. IZWh's	85,1	78,7	90,1	83,9	80,4	81,3	96,8

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ De arbeidsinkomensquote is de beloning van werknemers plus de toegerekende beloning voor zelfstandigen en meewerkende gezinsleden als aandeel in de som van de beloning van werknemers en het netto exploitatieoverschot/gemengd inkomen. De toegerekende beloning is het aantal arbeidsjaren van zelfstandigen en meewerkende gezinsleden, vermenigvuldigd met de gemiddelde beloning van werknemers.

²⁾ Totaal exclusief overheid, delfstoffenwinning, verhuur van en handel in onroerend goed en gezondheid en welzijnzorg.

De winstgevendheid daalde bij alle bedrijfstakken binnen de marktsector, met uitzondering van de energie- en waterleidingbedrijven. In de landbouw daalde de winstgevendheid het sterkst, gevolgd door de industrie. De zelfstandigen, ingedeeld bij de huishoudens, zagen hun winstgevendheid in 2009 ook fors dalen. Deze daling hangt mede samen met de slechte bedrijfsresultaten van de landbouw.

Bij productiviteitsanalyses van het bedrijfsleven wordt een afbakening van het totaal gehanteerd dat iets afwijkt van de eerder genoemde marktsector. Dit totaal, de zogeheten commerciële sector, bestaat uit de totale economie minus overheid, verhuur van en handel in onroerend goed, verhuur van roerende goederen en particuliere huishoudens met personeel. In 2009 daalde de toegevoegde waarde van de commerciële sector met 4,4 procent ten opzichte van een jaar eerder. De verminderde inzet van arbeid en kapitaal verklaart respectievelijk 1,2 en 0,3 procentpunt van de teruggang in de toegevoegde waarde. Zoals vaker bij een economische crisis hield de daling van de inzet van arbeid en kapitaal geen gelijke tred met de daling van toegevoegde waarde. Dit betekent een afname van de multifactorproductiviteit, oftewel de efficiëntie waarmee arbeid en kapitaal zijn ingezet. De afname van de multifactorproductiviteit op toegevoegde waarde-basis bedroeg 3,1 procent; de arbeidsproductiviteit liep terug met 2,9 procent. Dalingen van de multifactorproductiviteit zijn schaars en een daling van de arbeidsproductiviteit (op jaarbasis) is de laatste decennia helemaal niet voorgekomen. De daling van de multifactorproductiviteit verklaarde 3,0 procentpunt van de 4,4 procent krimp van de commerciële sector in 2009. Vooral in de industrie en de bedrijfstak handel, horeca en reparatie daalde de multifactorproductiviteit fors.

5.2 Bijdragen aan de groei van de toegevoegde waarde, 2009*

	Toegevoegde waarde	Arbeid	Kapitaal	Multifactor-productiviteit
	% volumemutaties		% -punt	
Commerciële sector ¹⁾	-4,4	-1,2	-0,3	-3,0
Bedrijfstakken				
landbouw, bosbouw en visserij	2,7	0,2	-0,7	3,1
delfstoffenwinning	-7,1	0,1	-7,2	0,0
industrie	-8,8	-3,5	0,2	-5,5
energie- en waterleidingbedrijven	0,3	2,0	1,4	-3,2
bouwnijverheid	-4,2	-1,0	0,2	-3,4
handel, horeca en reparatie	-6,9	-0,8	0,1	-6,1
vervoer, opslag en communicatie	-5,6	-1,7	0,3	-4,2
financiële en zakelijke dienstverlening ²⁾	-4,3	-2,5	0,1	-1,9

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

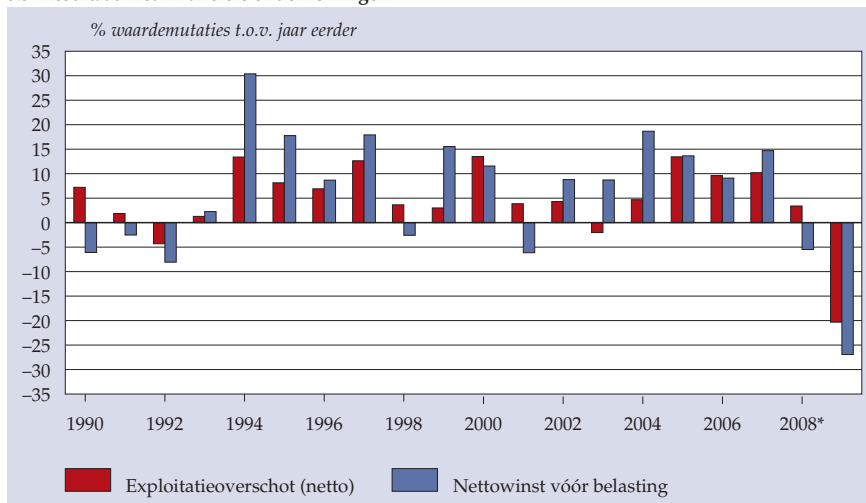
¹⁾ Omvat de totale economie exclusief overheid, verhuur van en handel in onroerend goed, verhuur van roerende goederen en particuliere huishoudens met personeel.

²⁾ Exclusief verhuur van en handel in onroerend goed en verhuur van roerende goederen.

5.1 Niet-financiële ondernemingen

De uitzonderlijke krimp van de Nederlandse economie in 2009 was goed terug te zien in de winstcijfers van niet-financiële ondernemingen. De nettowinst voor belastingen van alle niet-financiële ondernemingen in Nederland kwam in 2009 uit op 80 miljard euro. Dit was 30 miljard euro oftewel 27 procent minder dan een jaar eerder. De grootste daling vond plaats in het tweede kwartaal van 2009. De daling van de nettowinst werd veroorzaakt door een afname van zowel de binnenlandse winsten als de winsten bij buitenlandse dochterondernemingen. In 2009 bedroegen de verdiensten uit productie in Nederland, het netto-exploitatatieoverschot, 75 miljard euro, een daling van 20 procent ten opzichte van een jaar eerder. Het tempo waarmee de nettowinsten van niet-financiële ondernemingen afnamen is sinds het tweede kwartaal teruggelopen en vanaf het vierde kwartaal stegen de winsten weer.

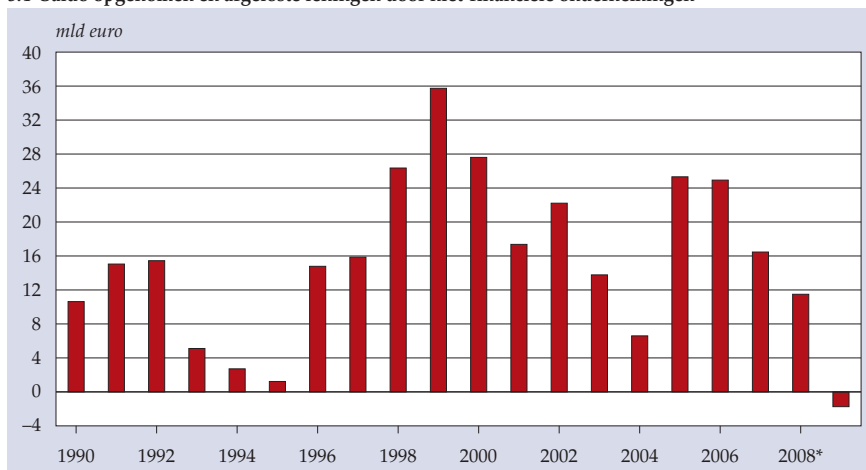
5.3 Resultaat niet-financiële ondernemingen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Door de kredietcrisis en de onzekere economische vooruitzichten zijn niet-financiële ondernemingen ook minder gaan lenen en meer gaan aflossen. In 2009 hebben niet-financiële ondernemingen 2 miljard euro meer aan leningen afgelost dan ze aan nieuwe leningen hebben opgenomen. Sinds het CBS deze gegevens uitbrengt (vanaf 1990) is het nooit voorgekomen dat er in een jaar meer is afgelost dan opgenomen. De verminderde financieringsbehoefte vloeit onder andere voort uit een flinke daling van investeringen van niet-financiële ondernemingen. Deze kwamen in 2009 uit op 47 miljard euro, een daling van 16 procent.

5.4 Saldo opgenomen en afgeloste leningen door niet-financiële ondernemingen

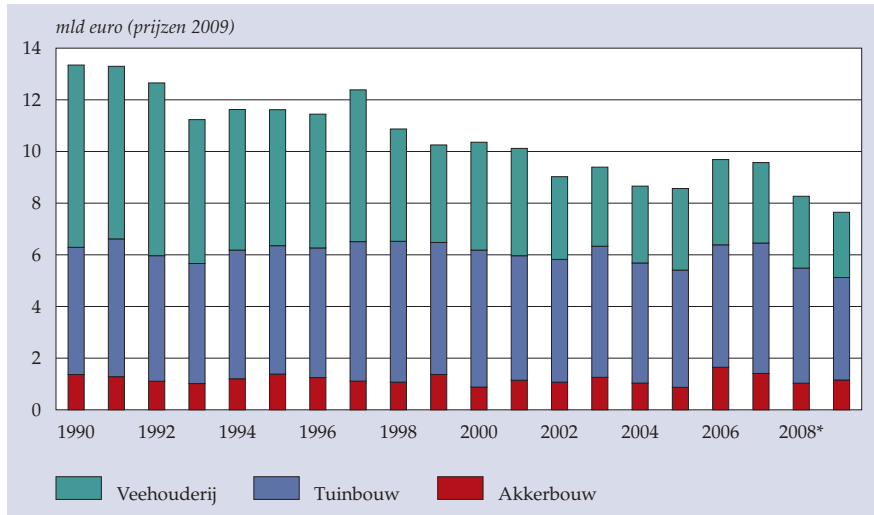
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

In de hierboven gepresenteerde cijfers over winst en opgenomen leningen zijn niet de resultaten van zelfstandigen opgenomen. Hieronder worden de belangrijkste ontwikkelingen van bedrijfstakken binnen de niet-financiële ondernemingen beschreven. Deze hebben wél mede betrekking op zelfstandigen.

Inkomen in de landbouw naar dieptepunt door ongunstige prijzen

Na het uiterst ongunstige jaar 2008, was 2009 voor de landbouw, bosbouw en visserij eveneens een slecht jaar. De bedrijfstak werd hard geraakt door de economische recessie. Het volume van de productie lag weliswaar 2 procent hoger, maar de inkomsten waren veel lager dan een jaar eerder. Dat de productie steeg kwam doordat Nederland in 2009 relatief gunstige weersomstandigheden kende waardoor de groei van gewassen goed was. Bovendien waren er weinig problemen met ziekten en plagen. Hierdoor waren de meeste oogsten in de akkerbouw groter dan in 2008. Vooral de oogst van suikerbieten was aanzienlijk beter dan een jaar eerder. Verder lag de productie van groenten in de tuinbouw hoger dan in 2008. In het bijzonder nam de opbrengst van tomaten en paprika's toe door de gestegen export. Het totale uitvoervolume van groenten daalde echter licht.

5.5 Reëel landbouwinkomen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De export van bloemen en planten nam ook af als gevolg van de slechte economische situatie in belangrijke exportlanden. Hierdoor nam de productie van snijbloemen af. De oogst van bloembollen nam wel toe door een goed groeiseizoen. De veehouderij produceerde meer melk door de verruiming van het melkquotum met 1 procent in 2009. Verder nam de aanvoer van runderen en pluimvee bij slachterijen toe. Aan het eind van 2009 werden er wegens een uitbraak van de Q-koorts geiten geruimd op besmette bedrijven. De economische gevolgen van deze dierziekte zijn rampzalig voor de kleine geitensector, maar te verwaarlozen voor de veeteelt als geheel.

In de landbouw was het prijsniveau gemiddeld 8 procent lager dan in 2008. De prijsontwikkeling van vrijwel alle afzonderlijke producten was negatief. Door het grote Europese aanbod in 2009 zijn de prijzen van graan fors gedaald. In 2007 werd de graanprijs extra opgedreven door een grotere vraag naar biobrandstoffen, waardoor diervoeders in 2007 en 2008 fors duurder werden. In 2009 daalden de voerprijzen sterk door de lagere prijzen van graan. Net als bij het graan lagen ook de prijzen van aardappelen onder het niveau van een jaar eerder. Ook de afzetprijzen in de tuinbouw daalden bijna over heel de linie. Groenten werden gemiddeld maar liefst 20 procent goedkoper en snijbloemen waren ook veel minder duur. Alleen de prijzen van plant- en boomkwekerijproducten zijn gestegen. De slechte prijsvorming van belangrijke tuinbouwgewassen werd veroorzaakt door het toegenomen aanbod op de wereldmarkt. Daarnaast zijn de recessie en de daling van de euro ten opzichte van de dollar belangrijke oorzaken voor de prijsdruk.

De prijsvorming in de veehouderij was nog ongunstiger dan in de akkerbouw en de tuinbouw. De melkprijs was een kwart lager dan een jaar eerder. In 2007 en 2008 werd het prijsniveau van melk fors hoger door de toenemende vraag naar zuivelproducten in het Verre Oosten. In 2009 nam de vraag op de wereldmarkt echter af door de economische teruggang. Na het gunstige jaar 2007 voor de varkenshouderij ontvingen boeren in 2008 fors lagere prijzen voor vleesvarkens. Pluimveehouders zagen de afzetprijzen voor kuikens en eieren wel toenemen.

Het inkomen van de gehele landbouw, het totaal van de loonsom van werknemers en het exploitatie-overschot van ondernemers, was in 2009 flink lager dan in 2008 en bereikte het diepste punt van de voorbije twintig jaar. Boeren zagen hun reëel inkomen de afgelopen jaren flink dalen, terwijl werkzame personen in de rest van de economie meer gingen verdienen. Bij de afname van het totale landbouwinkomen speelt uiteraard ook de afname van het totaal aantal boeren een rol. De afname van het agrarisch inkomen in 2009 werd vooral veroorzaakt doordat de afzetprijzen flink daalden. Door de lagere kosten van vooral diervoeder en aardgas namen de inkooprijzen van de landbouwsector ook af, maar minder snel dan de afzetprijzen. Hierdoor liep het inkomen in de tuinbouw en vooral de veeteelt fors terug. Akkerbouwers kampten weliswaar ook met de sterk gedaalde afzetprijzen voor graan en aardappelen, maar hun inkomen nam minder af door de hogere productie. Door de inkomensdaling van de laatste jaren en het gedaalde ondernemersvertrouwen bij boeren werd veel minder geïnvesteerd dan in 2008. Daarnaast werden de investeringsmogelijkheden ook beperkt doordat banken strengere eisen stelden aan het verstrekken van leningen. Hierdoor daalden de investeringen in belangrijke activa als bedrijfsgebouwen, machines en installaties sterk in de landbouw. Alleen de investeringen in in cultuurgebrachte activa zoals productievee en plantopstanden namen licht toe.

Delfstoffenwinning lijdt zwaar onder prijsdalingen

De waarde van de gasverkopen is in 2009 drastisch afgenomen. Dit is vooral het resultaat van lagere aardgasprijzen. De combinatie van prijsdalingen en een kleiner verkoopvolume heeft er toe geleid dat de productiewaarde van aardgas met meer dan 27 procent is gedaald ten opzichte van 2008. De productiewaarde van aardgas nam af van 24 miljard euro in 2008 naar 17,6 miljard. De toegevoegde waarde van de delfstoffenwinning ging met een vergelijkbaar bedrag omlaag: van 22 naar 15 miljard euro.

De prijs van aardgas is in Nederland van oudsher aan die van olie gekoppeld. Na de vondst van het Groningenveld in 1959 werd besloten de aardgasprijs voor binnenlands gebruik te baseren op de prijs van de alternatieve brandstof(fen) die bedrijven en huishoudens gebruikten vóór de vondst van de aardgasreserves, de

zogeheten oliekoppeling.¹⁾ Stookolie voor de industrie en huisbrandolie (diesel) voor huishoudens werden daarmee de referentiebrandstoffen.

5.6 Prijs van ruwe olie (Brent)

Bron: CBS, Wereldmarktprijzen per dag.

In het tweede halfjaar van 2008 daalde de olieprijs van een piekprijs van 140 dollar per vat naar 40 dollar. In 2009 ging de prijs weer aarzelend omhoog. De prijs van olie varieerde van 40 dollar per vat in de eerste maanden van 2009 naar 70–80 dollar aan het einde van het jaar. De aardgasprijs reageert vertraagd op de olieprijs omdat een groot deel van de aardgasverkopen gebaseerd is op langetermijncontracten. De ingezette daling van de olieprijs in het laatste halfjaar van 2008 heeft hierdoor een enorme impact op de gemiddelde gasprijs in 2009. De prijs van aardgas daalde in 2009 met bijna een kwart ten opzichte van 2008.

Niet alleen de prijs daalde, er werd ook minder aardgas afgezet. Vooral in het tweede en derde kwartaal lag het productievolume lager dan in de overeenkomstige kwartalen van 2008. Over heel 2009 bedroeg de volumedaling 7 procent. Deze daling was niet alleen het gevolg van een kleinere binnenlandse afname, vooral van de industrie, maar met name door gedaalde afzet in het buitenland. Het exportvolume nam af met 9 procent. Het lagere volume gevoegd bij de sterk verlaagde prijs zorgde voor een daling van de totale uitvoerwaarde van aardgas met bijna 29 procent ten opzichte van een jaar eerder. De uitvoerwaarde kwam in 2009 uit op bijna

¹⁾ GasTerra, *Jaarverslag 2008*.

11,5 miljard euro. Duitsland bleef de grootste buitenlandse klant van Nederlands aardgas, het Verenigd Koninkrijk de één na grootste.

Ondanks dat Nederland zelf aardgasvelden tot zijn beschikking heeft, importeert het ook aardgas. De invoerwaarde van aardgas is in 2009 ten opzichte van 2008 gedaald met 19 procent. Deze daling is bijna geheel toe te wijzen aan het lagere prijsniveau van het geïmporteerde gas; het importvolume lag maar een fractie lager dan in 2008. De delfstoffenwinning en de energiebedrijven zijn de bedrijfstakken die aardgas importeren. Deels wordt het geïmporteerde gas binnenlands afgezet, deels doorverkocht aan het buitenland.

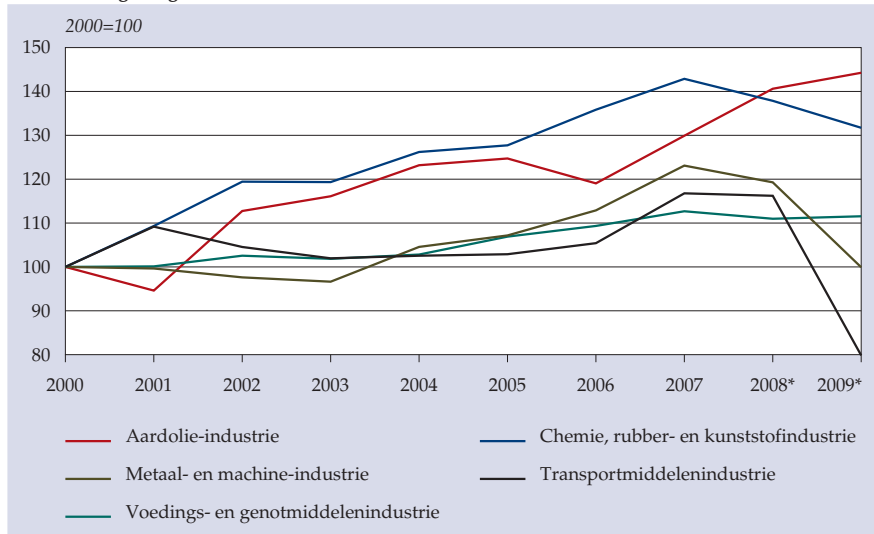
De energiebedrijven kenden in 2009 nog een lichte groei in de toegevoegde waarde. De elektriciteitsproductie nam met 2 procent toe, ondanks dat het binnenlands verbruik afnam. Er werd meer elektriciteit geëxporteerd, terwijl er minder werd geïmporteed. De energiebedrijven namen voor hun elektriciteitsproductie meer gas af in 2009, in tegenstelling tot veel andere bedrijfstakken. Ook de prijs voor elektriciteit was relatief laag in 2009.

Industrie passeert dieptepunt

Na de lichte krimp van het volume van de toegevoegde waarde van de Nederlandse industrie in 2008 met 1,9 procent, is deze in 2009 zelfs met 8,8 procent gekrompen. De grootste krimp vond plaats in het eerste kwartaal van 2009 toen het niveau van de toegevoegde waarde terugviel tot dat van medio 2003. Na deze flinke terugslag klom de industrie in de loop van 2009 toch weer langzaam uit het dal. Het herstel kwam wel later dan de omliggende landen omdat de Nederlandse industrie in zijn productenpakket 'laat-cyclisch' is. In het eerste kwartaal van 2010 groeide de toegevoegde waarde met 5,0 procent. Deze groei was volledig toe te schrijven aan aantrekkende vraag uit het buitenland. Het beeld van de industrie zien we ook terug bij de uitvoer en met een kwartaal vertraging in de investeringen.

De daling in 2009 heeft de toegevoegde waarde van de industrie teruggebracht op het niveau van 2004. Binnen de industrie zijn er aanmerkelijke verschillen. Zo heeft de voedings- en genotmiddelenindustrie weinig last van de crisis ondervonden omdat deze branche minder conjunctuurgevoelig is. Ook de aardolie-industrie kende in 2009 een lichte groei. Een branche die zich in de loop van 2009 door de aantrekkende vraag uit het buitenland snel heeft hersteld, is de chemische industrie. Wel was er gemiddeld over 2009 nog sprake van krimp. De chemische industrie (inclusief de rubber- en kunststofindustrie) is inmiddels terug op het niveau van 2005/2006, terwijl de metaalindustrie (inclusief de machine-industrie) is teruggevallen tot het niveau van 2003/2004. De transportmiddelenindustrie heeft de grootste klap gekregen en zit zelfs onder het niveau van 2000.

5.7 Bruto toegevoegde waarde industrie

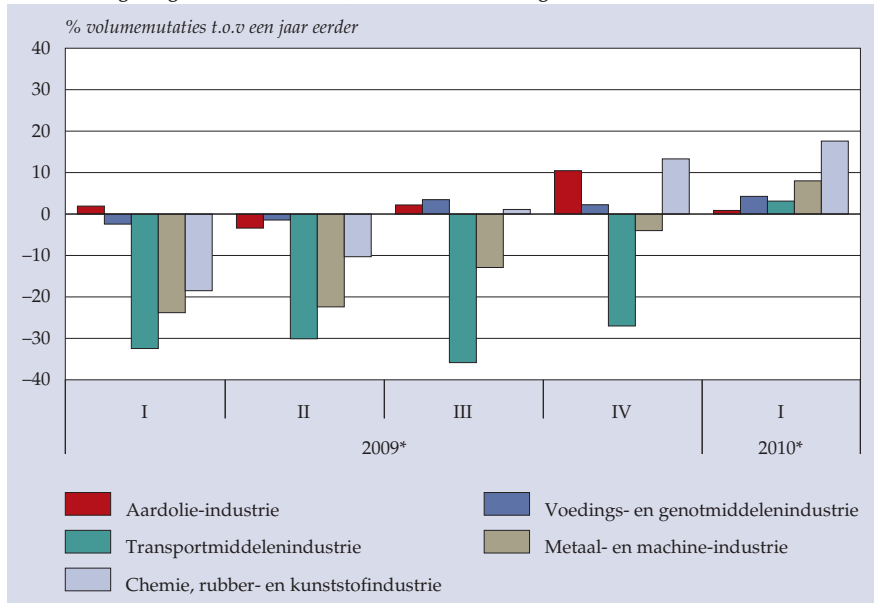

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De toegevoegde waarde van de transportmiddelenindustrie nam af met ruim 30 procent. De productie daalde flink doordat de vraag naar vervoermiddelen zoals bedrijfsauto's in 2009 uitbleef. Door de crisis stellen ondernemingen investeringen in deze vervoermiddelen uit. Vanwege de flinke productiedaling werd door de branche ruimschoots gebruikt gemaakt van de deeltijd-WW-regeling die per 1 april 2009 werd geïntroduceerd. De scheepsbouw ondervond als laat-cyclische branche de gevolgen van de crisis pas eind 2009. Het productievolume daalde door het uitblijven van orders. Deze daling zette zich in het eerste kwartaal van 2010 flink door.

De basismetalaalindustrie was eind 2008 al flink teruggevallen door het stilvallen van de vraag uit de bouwnijverheid en de automobielenindustrie. In het tweede halfjaar van 2009 trok het productievolume weer aan, met name door aantrekkende vraag uit het buitenland, waar afgebouwde voorraden weer werden aangevuld. Het productievolume van de basismetalaalindustrie lag nog wel ruim onder het niveau van voor de crisis. De machine-industrie, die in 2008 al flink inzakte, is in 2009 verder gedaald door een forse afname van investeringen in machines. Wel is er begin 2010 enig herstel te zien, vooral door een stijgende vraag vanuit het buitenland.

5.8 Bruto toegevoegde waarde industrie, kwartaalontwikkeling

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Na een toename in 2008 zijn de afzetprijzen van de industrie in 2009 flink afgenomen. Vooral in de aardolie- en chemische basisindustrie zakten de prijzen. De prijzen van de door de industrie gebruikte grond- en hulpstoffen zakten wel iets sneller, maar door een lagere omzet namen de winsten flink af. De totale arbeidsinzet in de industrie is in 2009 gedaald. De bedrijfstak heeft flink gebruik gemaakt van de regelingen voor werktijdverkorting en deeltijd-WW, heeft veel minder gebruik gemaakt van uitzendkrachten en heeft gesneden in het aantal banen. Desondanks daalde de arbeidsproductiviteit met 4,4 procent en de multifactorproductiviteit met 5,7 procent. Dit betekent dat arbeid en kapitaalgoederen minder efficiënt konden worden ingezet.

Slecht jaar voor de bouw

Na jaren van groei nam de productie van de bouwnijverheid in 2009 met ruim 3 procent af. In het eerste kwartaal van 2009 hield de groei nog aan, maar in de kwartalen erna begon de productie te krimpen. Vooral de burgerlijke en utiliteitsbouw (de bedrijfstak die woningen en bedrijfsgebouwen realiseert) had het zwaar te verduren. Alleen in de grond-, weg- en waterbouw (GWW) groeide de productie. Deze groei was deels al gepland door opdrachtgevers (met name diverse overheden) voordat de financiële crisis uitbrak en deels het gevolg van stimuleringsmaatregelen voor het (versneld) uitvoeren van infrastructurele werken. De Crisis- en

herstelwet hoort hier overigens nog niet bij, want deze werd pas in maart 2010 door de Eerste Kamer aanvaard.

Vooraf de woningbouw werd getroffen door de recessie. In het vierde kwartaal van 2009 was het productievolume van nieuwbouwwoningen ruim 19 procent lager dan in de overeenkomstige periode van het voorgaande jaar. Het aantal gereedgekomen woningen nam nog wel toe. In december 2009 werden bijna zesduizend woningen meer gereedgemeld dan in december 2008. De gereedmeldingen vormen een afspiegeling van de productie in eerdere jaren.

Het aantal woningen waarvoor in 2009 een bouwvergunning is verleend daalde met 17 procent tot bijna 73 duizend. De daling komt volledig op conto van de koopwoningen; het aantal verleende vergunningen voor huurwoningen steeg nog. Overigens is een bouwvergunning nog geen garantie dat er ook werkelijk wordt gebouwd: doorgaans wordt pas tot bouwen overgegaan wanneer 70 procent van de woningen in een bouwproject is verkocht.

De malaise op de woningmarkt wordt veroorzaakt door de terughoudendheid van consumenten om van woning te veranderen. In 2009 lag het aantal verkochte (bestaande) koopwoningen 30 procent lager dan in 2008. Ook in 2007 en 2008 nam het aantal verkochte koopwoningen al af. De prijzen van bestaande koopwoningen lopen terug vanaf begin 2009. Gemiddeld waren de woningprijzen 3 procent lager dan in 2008.

De nieuwbouwproductie van bedrijfsgebouwen kende in het eerste kwartaal van 2009 nog een groei. In de kwartalen erna kromp de productie echter in toenemende mate. Bedrijven stellen als gevolg van de economische crisis investeringen uit. Het aantal verleende bouwvergunningen voor bedrijfsgebouwen was in 2009 ruim 22 procent lager dan in 2008. Vooraf de bouwvergunningen van bedrijfsgebouwen voor de marktsector daalden sterk.

De orderportefeuille van bedrijven die woningen of bedrijfsgebouwen realiseren, maakte in de tweede helft van 2008 een scherpe terugval om hierna nog verder terug te lopen. Niet alleen de nieuwbouwproductie daalde, maar ook aan het groot onderhoud van woningen en bedrijfsgebouwen werd minder uitgegeven. Het klein onderhoud door loodgieters, schilders en timmerlieden is minder conjunctuurgevoelig en kende slechts een geringe daling. Veel zzp'ers zijn actief op dit terrein; voorsnog wordt deze groep nog niet heel hard door de crisis getroffen. De uitgaven aan klein onderhoud zijn veel meer afhankelijk van de omvang van de gebouwenvoorraad, de leeftijd en de samenstelling van gebouwen dan van de conjunctuur.

5.9 Productie bouwnijverheid naar type activa

	2007	2008*	2009*	2009*
	% volumemutaties			mld euro
Woningen	6,0	3,7	-11,5	20,3
nieuwbouw	4,9	3,6	-13,0	13,3
groot onderhoud	8,2	3,8	-8,6	7,1
Bedrijfsgebouwen	14,5	13,9	-7,7	14,2
nieuwbouw	16,2	14,4	-7,4	9,4
groot onderhoud	11,4	13,0	-8,3	4,8
Grond-, weg- en waterbouw (GWW)	0,0	2,3	3,5	7,8
Machines en overige investeringen	-5,7	-7,6	-3,4	0,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De productieprijzen in de bouw stegen in 2009 gemiddeld sneller dan de verbruiksprijzen. Omdat over het gehele jaar gezien beduidend minder werd geproduceerd, daalde het inkomen van de bouwnijverheid. De multifactorproductiviteit daalde in 2009 met 3,4 procent. Dit betekent dat de productie sneller inzakte dan de inzet van arbeid en kapitaal. Ten tijde van een recessie komt het vaak voor dat bedrijven hun arbeids- en kapitaalinzet niet afdoende kunnen of willen aanpassen aan de productiedaling, waardoor de productiviteit daalt. De arbeidsproductiviteit nam af met 3,2 procent.

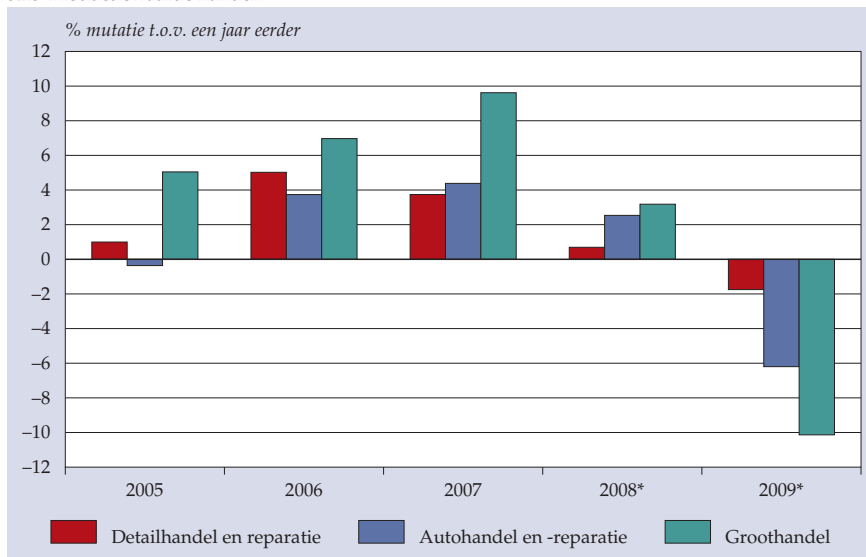
Terugval detailhandel door inzakken consumptie

Net als de meeste andere bedrijfstakken heeft ook de detailhandel in 2009 sterk geleden onder de financiële crisis. Na een waardetoeename van vier achtereenvolgende jaren lang, is de productie van de detailhandel in 2009 afgenomen met 1,7 procent. Over het hele jaar was in 2009 sprake van een daling van de consumptie van huishoudens. Vooral de non-food-winkels zagen de handel in met name duurzame artikelen zoals kleding en meubelen teruglopen. Bij de kleding werd deze afname door de prijsdaling veroorzaakt, bij de meubels ging het om een volumeafname. Niet alle branches deden het echter slecht. In 2009 werd er meer en luxer thuis gegeten, waardoor een positief effect ontstond op keukenapparaten zoals staafmixers, keukenmachines en espressomachines. Bij de handel rondom telecommunicatie was er een groei door de forse toename in smartphones.

Het productievolume van de detailhandel is afgenomen met 3,8 procent. Bij de opticiens is een flinke daling te zien, die is veroorzaakt door een wijziging in de belastingregelgeving: vanaf 2009 is de aftrekbaarheid van uitgaven aan brillen en

contactlenzen afgeschafte. Bij de consumentenelektronica was er een terugval in het verkoopvolume van televisies. Dit komt in 2009 behalve door de economische malaise ook door het gebrek aan een belangrijk evenement zoals de Olympische spelen of een WK- of EK-voetbal.

5.10 Productiewaarde handel

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De productiewaarde van de totale groothandel nam in 2009 af met 10,1 procent. Dit is de eerste afname sinds 2003. De daling bij de binnenlandse verkopen en de export was vrijwel gelijk. De grootste afname trad op in de export van kapitaalgoederen zoals machines en apparaten. Het productievolume van de groothandel daalde met 7,6 procent. De marges op binnenlandse verkopen daalden met 8,2 procent en die op de export met 8,3 procent.

Horeca in 2009 verder onder druk

Na een daling van het productievolume met 3 procent in 2008 is de horeca in 2009 nog verder onder druk komen te staan. Het productievolume zakte 7 procent verder in. De gemiddelde productieprijzen nam in 2009 zo'n 3 procent toe. In tegenstelling tot het voorgaande jaar profiteerde de horeca in 2009 gemiddeld genomen van lagere inkooprijzen. Door een ruilverdwenst van 3,5 procent is de toegevoegde waarde in 2009 – ondanks een sterkere daling van het volume – minder in waarde afgenomen dan in 2008. Een ander opvallend verschil met het voorgaande jaar is de ontwikkeling van de arbeidsinzet en de loonkosten. Terwijl er in 2008 nog een

toename van gemiddeld bijna 2 procent aan vast personeel te zien was, daalde de hoeveelheid vast personeel in 2009 met 3 procent. Door een vrijwel even grote stijging van de lonen en sociale lasten bleven de loonkosten gelijk. In 2008 namen deze nog flink toe. Dit verschil tussen beide jaren heeft een duidelijk effect op het bruto exploitatie-overschot. In 2008 nam dat 11 procent af, in 2009 'slechts' 4 procent. Er werd veel minder flexibel personeel ingezet. De aan uitzendbureaus betaalde vergoedingen, die in 2008 al met 1 procent afnamen, daalden in 2009 met meer dan 10 procent.

De crisis heeft vooral de hotels hard getroffen. In 2009 daalde de productie met bijna 9 procent. Er kwamen minder zakelijke gasten en ook het aantal conferenties nam af. Daarnaast was het aantal boekingen door toeristen lager dan in het voorafgaande jaar. Het aantal overnachtingen in hotels en pensions en dergelijke daalde met 3,5 procent. Ook de restaurants deden het slecht. Over heel 2009 nam hun omzet met 5 procent af. De volumedaling was zelfs meer dan 7 procent. Consumenten blijken vaker voor een goedkoper alternatief te kiezen. Bij de cafetaria's nam de omzetwaarde in 2009 nog 1 procent toe; de volume-ontwikkeling van de omzet was wel licht negatief. De cafés hadden ook van de malaise te lijden. Hun omzetwaarde daalde met 7,5 procent en het omzetvolume met 11,5 procent. De prijsstijging van de productie was in 2009 dus aanzienlijk. Dit is vooral veroorzaakt door fors hogere inkooprijzen van bier. Die is – om de marges niet nog veel meer te laten dalen – aan de klanten doorberekend. De campings en bungalowparken zagen in 2009 wel een positieve omzetontwikkeling, van bijna 4 procent. De Nederlandse consument lijkt door de economische neergang eerder voor een goedkopere vakantie in eigen land te kiezen. Ook het aandeel buitenlandse gasten in de Nederlandse verblijfsaccommodaties is in 2009 gestegen. Het aantal overnachtingen op campings en in bungalowparken steeg met 2,3 procent.

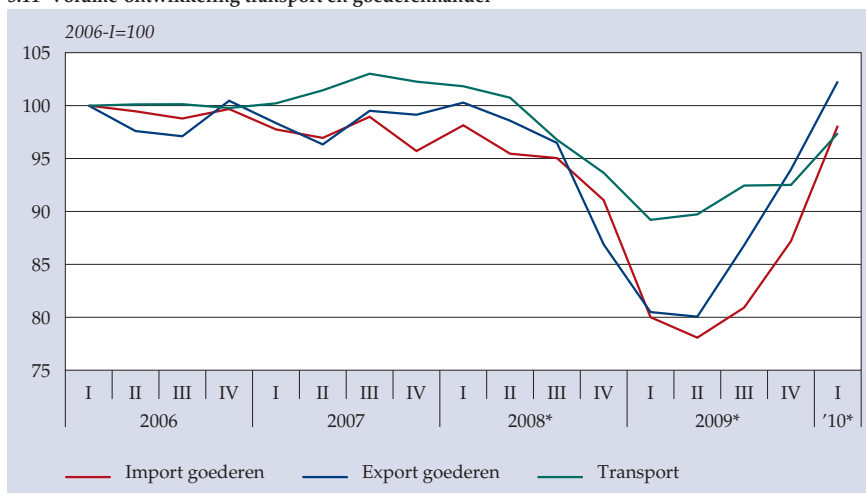
Vervoer voelt afgenomen goederenproductie

Door de teruggelopen industriële productie en export was 2009 een slecht jaar voor het goederenvervoer. Ook het vervoer van personen nam af, zowel zakelijk als niet-zakelijk. Het productievolume van de gehele transportsector daalde met ruim 7 procent ten opzichte van 2008. Ook de toegevoegde waarde daalde bijna 7 procent in volume. Gaandeweg 2009 nam de krimp wel af – in lijn met de goederenproductie en de export – maar pas in het eerste kwartaal van 2010 lag het niveau hoger dan een jaar eerder. Ook de prijzen stonden in 2009 sterk onder druk door de grote concurrentie. Gemiddeld daalden de prijzen in de transportsector met bijna 4 procent ten opzichte van een jaar eerder.

Er was sprake van grote verschillen tussen de soorten van vervoer. Vooral de binnenvaart maakte een zeer slecht jaar door met een 15 procent lager productievolume. Het productievolume van de luchtvaartsector en het goederenwegvervoer

daalde met bijna 8 procent. Dat de binnenvaart zo'n slecht jaar had, is het gevolg van het opraken van te vervoeren voorraden en afname van grote bouwprojecten in het achterland, waardoor minder grondstoffen als zand en grint hoefden te worden vervoerd. Vooral de zeevaart en de luchtvaart hadden te maken met zeer sterke prijsdalingen, van respectievelijk 17 en 12 procent.

5.11 Volume-ontwikkeling transport en goederenhandel

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Alle vervoersbranches gingen er op achteruit. Via de weg werden in 2009 bijna 8 procent minder goederen vervoerd dan in 2008. De omzet daalde met bijna 12 procent, de prijzen met ruim 4 procent. De zeevaart vervoerde 8 procent minder goederen in 2009, de binnenvaart maar liefst 15 procent. Daarbij stonden de prijzen voor de zeevaart zwaar onder druk; deze daalden bijna 17 procent ten opzichte van een jaar eerder. In de binnenvaart namen de prijzen maar licht af.

Na twee redelijk stabiele jaren was de luchtvaartsector in 2008 al in een vrije val terechtgekomen. Deze heeft zich sterk doorgezet in het eerste kwartaal van 2009, toen de productiewaarde ruim 20 procent lager lag dan een jaar eerder. Luchtvaartmaatschappijen vlogen minder omdat passagiers en vooral opdrachtgevers voor vrachtvervoer wegbleven. Door de prijzen te laten zakken, geholpen door de afschaffing van de vliegtaks per 1 juli 2009, zijn Nederlanders toch nog verleid om wat meer gaan vliegen. Over heel 2009 is het productievolume met bijna 8 procent gedaald en de productiewaarde met bijna 9 procent. Door vliegtuigen op non-actief te zetten en zo de bezettingsgraad te verhogen probeerde de luchtvaartsector de schade binnen de perken te houden.

Autobranche hard geraakt

De totale verkopen van nieuwe auto's daalden in 2009 met ruim 22,5 procent naar 387 700 stuks. Tegenover de sterke daling van het aantal verkochte nieuwe auto's, stond een stabilisatie van de verkoop van gebruikte auto's. Er zijn vorig jaar 1 847 000 gebruikte auto's verkocht, ten opzichte van 1 875 000 in 2008. Dit is een daling van slechts 1,5 procent. De sloopregeling die eind mei 2009 startte heeft hierop zeker een positieve invloed gehad. Van de ruim 50 000 transacties die in 2009 onder de sloopregeling vielen, werd in driekwart van de gevallen een gebruikte auto teruggekocht. Op de tweedehandsmarkt was er een voorkeur voor kleine en zuinige auto's.

De sterke daling van de verkopen van nieuwe auto's komt niet alleen doordat huishoudens terughoudender zijn geworden, maar ook doordat er minder nieuwe auto's zijn geleased. De autolease is in 2009 met bijna 4 procent gekrompen. Belangrijkste oorzaken van de krimp zijn het afgenomen aantal nieuwe contracten en een groter aantal voortijdige beëindigingen van bestaande contracten (beide met ongeveer een kwart), waardoor de leasevloot met 5,5 procent afnam. Wel nam de gemiddelde catalogusprijs van de leasevloot iets toe (2,7 procent). De trend van een toename van schone en zuinige nieuwe lease-auto's die in 2008 ingezet is, heeft in 2009 een vervolg gekregen. Door fiscale vergoedingsmaatregelen en de maatschappelijke vergroeningstendens is het aandeel van nieuwe leasepersonen-auto's met milieulabel A in 2009 verdubbeld tot 30 procent.

Naast de teruglopende autoverkopen, namen ook de marges af. De autoverkoop is daardoor nauwelijks nog winstgevend. Dealers moeten hun bedrijf draaiende houden met de opbrengsten van de onderhouds- en reparatie-activiteiten. Deze zogenaamde aftersales leveren echter steeds minder op. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat nieuwe auto's minder onderhoud nodig hebben en ook door de toenemende concurrentie van niet-merkgebonden garageketens.

Minder uitgaven aan ICT

Voor de computerservicebranche was 2009 – in tegenstelling tot 2008 – geen goed jaar. De ontwikkeling van het productievolume sloeg om van ruim 4 naar bijna –4 procent. Vooral in het tweede halfjaar stonden de activiteiten onder druk. De computerservicebureaus hebben te kampen met kleinere ICT-budgetten bij opdrachtgevers. Projecten worden naar achteren geschoven. Er worden bovendien scherpe prijsonderhandelingen gevoerd over aflopende contracten, en bestaande contracten worden soms opengebroken. De gemiddelde productieprijs is in 2009 dan ook nauwelijks gestegen.

Het bruto-exploitatieoverschot van de computerservicebranche is in 2009 meer dan 15 procent gedaald. De branche is dan ook flink gaan snijden in de kosten. De branche heeft veel minder detachings- en uitzendkrachten ingehuurd. Ook op onderaannemers en zzp'ers waaraan werk wordt uitbesteed, wordt bezuinigd. Ten slotte is er minder uitgegeven aan exclusieve leaseauto's en andere extraatjes.

Omzet uitzendbranche sterk afgenomen

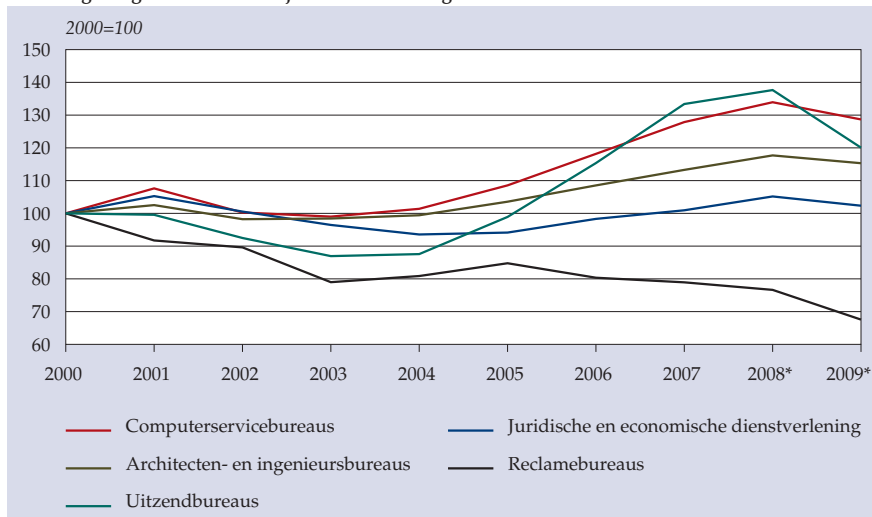
De productiewaarde van de uitzendbranche was in 2009 ruim 12 procent lager dan een jaar eerder. Het volume van de toegevoegde waarde nam over deze periode met bijna 13 procent af. De laatste maal dat de jaarmet van de uitzendbranche afnam was in 2003. In 2009 kwam dus een einde aan een periode van vijf jaar waarin de uitzendbranche zijn omzet elk jaar heeft zien toenemen. Al in de loop van 2008 waren zowel de omzet als het aantal uitzend- en uitleenuren gaan dalen.

Ook het totale aantal uitzend- en uitleenuren nam over heel 2009 met 12 procent af. De daling zette in de tweede helft van 2008 al in, maar over heel 2008 was er nog een toename van bijna 4 procent. Het aantal zuivere uitzenduren (exclusief detachering) is in 2009 met ruim 16 procent gedaald. Aan de toename van zuivere uitzenduren kwam in 2008 al een einde. Het aantal detachingsuren is in 2009 met bijna 6 procent afgenomen. In 2008 namen deze nog toe met 11 procent.

De detachingsmarkt loopt qua ontwikkeling achter op de uitzendmarkt. Zo herstelde de detachering zich pas begin 2005, ongeveer een jaar na de omslag van de uitzendmarkt in 2004. Bij de terugval van de uitzendmarkt gebeurt ongeveer hetzelfde. Al in het tweede halfjaar van 2008 is de ontwikkeling van het aantal uitzenduren negatief geworden, terwijl deze ontwikkeling voor de uitleenuren pas drie kwartalen later optrad.

Ook de reclamebranche stond er in 2009 – nog meer dan in de voorgaande jaren – slecht voor. Het productievolume daalde met 13 procent. Vooral de laatste drie kwartalen van 2009 waren zwak. Pas in de eerste maanden van 2010 is er een lichte verbetering te zien, al lag de daling nog steeds rond de 10 procent. Door de slechte economische situatie bezuinigen veel opdrachtgevers op hun reclamebudget. Hierdoor staan ook de prijzen en de winst in de reclamebranche onder druk.

5.12 Toegevoegde waarde zakelijke dienstverlening

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Terugval vastgoedmarkt raakt ook zakelijke dienstverlening

Diverse branches uit de zakelijke dienstverlening hadden ook te lijden van de terugval van de markt voor woningen en gebouwen. Ingenieursbureaus kregen er in de loop van 2009 last van. Vanaf begin 2009 loopt het aantal opdrachten voor deze branche terug. In het vierde kwartaal daalde de omzet met 3 procent. De gevolgen van de economische terugslag verschillen per type opdrachtgever en per deelmarkt. Vooral private opdrachtgevers gaven minder orders. Overheden en non-profitorganisaties investeerden nog wel. Voor nieuwbouwprojecten werden nog maar weinig ontwerp- en bouwplannen besteld, maar naar ontwerpen voor onderhouds- en renovatieprojecten bleef wel vraag. Opdrachtgevers willen daarmee kosten besparen.

Ook architecten hadden te lijden onder de terugval van de vastgoedmarkt. De totale bouwsom van nieuwe opdrachten daalde met 42 procent ten opzichte van een jaar eerder. Voor woningen bedroeg de daling 46 procent, voor bedrijfsgebouwen 37 procent. Voor nieuwbouw-opdrachten was de terugval sterker dan die voor bestaande bouw. Ook het aantal verleende bouwvergunningen liep terug. De vergunningen voor het nieuwbouw-segment gaven met 22 procent meer krimp te zien dan die voor de overige bouwactiviteiten (10 procent). Vooral de nieuwbouwsommen van opdrachten door institutionele beleggers en project-ontwikkelaars (-27 procent) en particulieren, bedrijven en instellingen (-28 procent) daalden flink in waarde. De opdrachten door de overheid en woningcorporaties namen daarentegen met 5 procent in waarde toe. Het einde van de neergang is

voor architecten nog niet in zicht; de omzet daalde in het eerste kwartaal van 2010 met circa 15 procent.

Notarissen halen tweederde van hun omzet uit onroerendgoedaktes. De daling van het aantal verkochte woningen met 30 procent heeft – net als voor makelaars in onroerend goed – grote gevolgen voor notarissen. Bovendien werd ook de prijs van de verkochte woningen lager, en daarmee de provisie. De gemiddelde verkoopprijs daalde met 6,5 procent naar 238 duizend euro. De totale waarde van verkochte woningen nam daardoor af van 46,5 miljard in 2008 tot 30,4 miljard euro. De prijzen voor onroerendgoedaktes werden ruim 5 procent goedkoper. De tarieven van de familiepraktijk stegen daarentegen 3,5 procent. Door toegenomen concurrentie staan de tarieven van onroerendgoedtransacties al langer onder druk; sinds 2003 zijn ze met zo'n 20 procent gedaald. In dezelfde periode stegen de prijzen in de familiepraktijk (testamenten en dergelijke) met 22 procent. Sinds 1999, toen de nieuwe Notariswet werd ingevoerd, is de branche door meer marktwerking commerciëler geworden. Dit heeft tot een verschuiving tussen de tarieven van de verschillende deelmarkten geleid.

5.2 *Financiële instellingen*

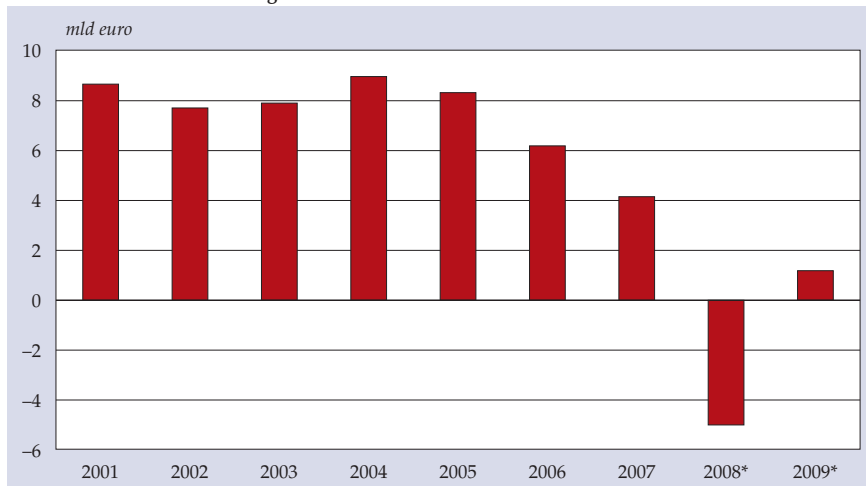
In 2009 presteerden financiële instellingen beter dan in 2008. Banken sloten het jaar af met een lichte winst, mede als gevolg van lagere kosten en een toename van de rentemarge. Pensioenfondsen maakten de forse verliezen die in 2008 werden geleden voor een deel goed. Enerzijds profiteerden zij van het herstel op de aandelenbeurzen, anderzijds daalden de rente- en dividendontvangsten. Verzekeraars stonden in 2009 nog steeds onder druk. Zij kregen te maken met stijgende uitkeringen en een forse daling van hun inkomen uit rente en dividend.

Productie en winst van banken gestegen

Nederlandse monetaire financiële instellingen (mfi's)²⁾ hebben in 2009 een nettowinst voor belastingen gemaakt van 1,2 miljard euro. In 2008 werd nog een verlies van bijna 5,5 miljard euro geleden. Er dient hierbij wel opgemerkt te worden dat, hoewel er weer winst wordt gemaakt, het niveau nog beduidend lager ligt dan in 2007 en daarvoor. De nettowinst voor belastingen wordt berekend door productie en inkomen uit vermogen (rente, winstuitkeringen) bij elkaar op te tellen en daar onder andere intermediair verbruik, betaalde lonen, betaalde rente en afschrijvingen van af te trekken. Hieronder wordt de ontwikkeling van een aantal van deze onderdelen besproken.

²⁾ Onder mfi's vallen hier commerciële banken en geldmarktfondsen.

5.13 Netto-winst voor belastingen banken

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De productie van banken bestaat uit rentemarge en provisies. In 2009 is er bij de productie sprake geweest van twee tegengestelde ontwikkelingen: enerzijds een toename van 34 procent van de rentemarge en anderzijds een daling van bijna 14 procent van de provisies. Hierdoor steeg in 2009 de productie van banken per saldo met 21 procent. De rentemarge is het verschil tussen aan de ene kant het rentepercentage dat een bank op de kapitaalmarkt voor haar geld ontvangt of betaalt en aan de andere kant het rentepercentage dat zij doorberekent aan haar klanten. De rentemarge is een indirecte vorm van het verrekenen van de kosten voor de dienstverlening door banken, die niet uit provisies worden betaald. In 2009 konden banken goedkoop geld lenen omdat de Europese Centrale Bank sinds oktober 2008 haar beleningsrente aan banken stapsgewijs heeft verlaagd. Dit geld konden zij tegen een veel hogere rente uitlenen aan haar klanten. Hoewel de rentemarge met 34 procent sterk is gestegen, zijn de totale betaalde en ontvangen rentestromen met respectievelijk 22,2 en 24,5 miljard euro afgenomen. Dit komt vooral door het instorten van de interbancaire kredietverlening. De banken zetten in 2009 vele tientallen miljarden euro's minder weg bij andere banken. Waar rentemarge een indirecte vorm is, zijn provisies een directe vorm van het verrekenen van de kosten voor de dienstverlening van banken. Banken ontvangen onder andere provisies op beleggingstransacties, afsluitprovisies op leningen en provisies op het betalingsverkeer. De provisies zijn in 2009 met ongeveer 14 procent afgenomen, vanwege een daling van het aantal verhandelde financiële producten waar provisie op ontvangen werd.

De verbetering van de winstcijfers ten opzichte van 2008 kwam ook door de buitenlandse dochters. In 2008 hadden de buitenlandse dochters nog voor bijna

12 miljard euro aan negatief resultaat behaald. In 2009 drukten de verliezen van de buitenlandse dochters met bijna 2 miljard euro veel minder zwaar op de nettowinst van de banken. Naast eerder genoemde ontwikkelingen werd het betere resultaat voor banken ook behaald door personele reducties en andere bezuinigingen. De beloning van werknemers daalde in 2009 met 7 procent. Naast een vermindering van het aantal personeelsleden, speelde hierbij een afname van de uitgekeerde bonussen een rol. Dit alles resulteerde in een nettowinst voor belastingen van 1,2 miljard euro.

Nederland krijgt bijzondere trekkingsrechten

De Nederlandse Bank kreeg in augustus en september 2009 bijna 5 miljard euro aan bijzondere trekkingsrechten (SDR's) toegewezen door het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Bijzondere trekkingsrechten maken deel uit van de officiële reserves van een land. Het is een ruilmiddel, gecreëerd door het IMF, dat door de lidstaten onderling kan worden gebruikt voor de financiering van tekorten in het betalingsverkeer met het buitenland. Het IMF probeert door het op ruime schaal verschaffen van liquide middelen een bijdrage te leveren aan de bestrijding van de wereldwijde financiële crisis.

Veel minder securitisaties met behulp van spv's

Tijdens de kredietcrisis, die in 2007 begon, werd het voor banken moeilijker om geld te lenen. Een bron van financiering die voor de banken wel bleef bestaan, is het Eurosysteem. Het Eurosysteem bestaat uit de Europese Centrale Bank en het Europees Stelsel van Centrale Bank. Om geld bij het Eurosysteem te kunnen lenen, moeten banken bepaalde bezittingen (activa) als onderpand hebben. Het verschilt per soort activa hoeveel leningen bij het Eurosysteem er tegenover mogen staan. Bij het verkrijgen van leningen spelen securitisaties de laatste jaren een grote rol. Door te securitiseren kunnen banken een zwakker onderpand omwisselen voor een sterker onderpand, zodat ze meer geld bij het Eurosysteem kunnen lenen. Banken kunnen verschillende soorten activa securitiseren, bijvoorbeeld woning-hypotheken.

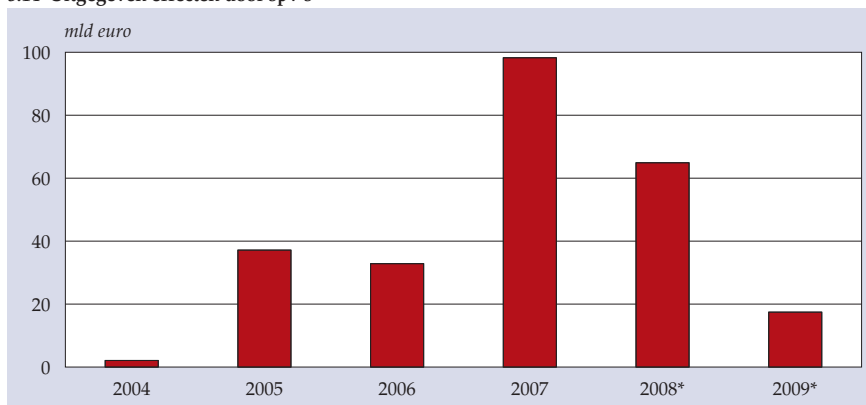
Securitisatie van woninghypotheken werkt als volgt. Een bank richt een *Special Purpose Vehicle* (spv) op, die verhandelbare effecten uitgeeft. Met de opbrengst van de verkoop hiervan, koopt de spv een pakket woninghypotheken van diezelfde bank. Omdat de markt voor deze verhandelbare effecten is opgedroogd, vanwege het door de crisis verminderde vertrouwen, kopen banken deze effecten steeds vaker zelf. Het komt er dan dus op neer dat zij door securitisatie woninghypotheken als activa 'omruilen' voor verhandelbare effecten. Met deze effecten als onderpand mogen ze meer geld lenen bij het Eurosysteem dan met eenzelfde hoeveel-

heid woninghypotheken. Eind 2009 bedraagt de woninghypothekportefeuille van spv's ruim 55 procent van die van banken.

Bij de analyse van het ontstaan van de financiële crisis wordt securitisatie overigens vaak als één van de oorzaken genoemd. In de Verenigde Staten ontstonden in 2007 grote betalingsproblemen bij gezinnen op hun hypotheek. Omdat een groot deel van deze hypotheekportefeuille inmiddels was gesecuritiseerd, waren het niet alleen banken die in de problemen raakten, maar ook institutionele beleggers over de hele wereld. Zij hadden effecten van spv's gekocht die opeens sterk in waarde daalden. Het verpakken en doorverkopen van hypotheekportefeuille vertroebelde het zicht; vaak was onduidelijk welke partij gedupeerd was en voor hoeveel. Er ontstond een groot onderling wantrouwen waardoor banken elkaar nauwelijks nog geld uit durfden te lenen, omdat ze bang waren dat de tegenpartij de volgende dag om zou vallen.

De hoeveelheid uitgegeven effecten door spv's geeft aan hoe omvangrijk de securitisaties door banken zijn. In onderstaande grafiek wordt duidelijk dat in 2007 en in 2008, ondanks het uitbreken van de kredietcrisis, meer gesecuritiseerd is dan ooit. De behoefte van banken aan liquiditeit was groot, maar de mogelijkheden om deze te verkrijgen beperkt. Securitisatie bleek een populair middel om meer geld bij het Eurosysteem te kunnen lenen.

5.14 Uitgegeven effecten door spv's

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Verder valt op dat in 2009 juist veel minder is gesecuritiseerd dan in de jaren daarvoor. Sommige banken kenden een dusdanige toename van hun spaargelden dat zij geen extra liquiditeit nodig hadden. Ook de invoering in 2008 van de Bazel II-richtlijn is van invloed. Als gevolg hiervan levert de securitisatie van woninghypotheken beduidend minder voordeel voor het lenen bij het Eurosysteem op

dan voorheen. Omdat er voor banken aanzienlijke administratieve kosten aan securitisatie verbonden zijn, is de omvang ervan teruggelopen.

Beperkte groei kredietverlening aan private sector

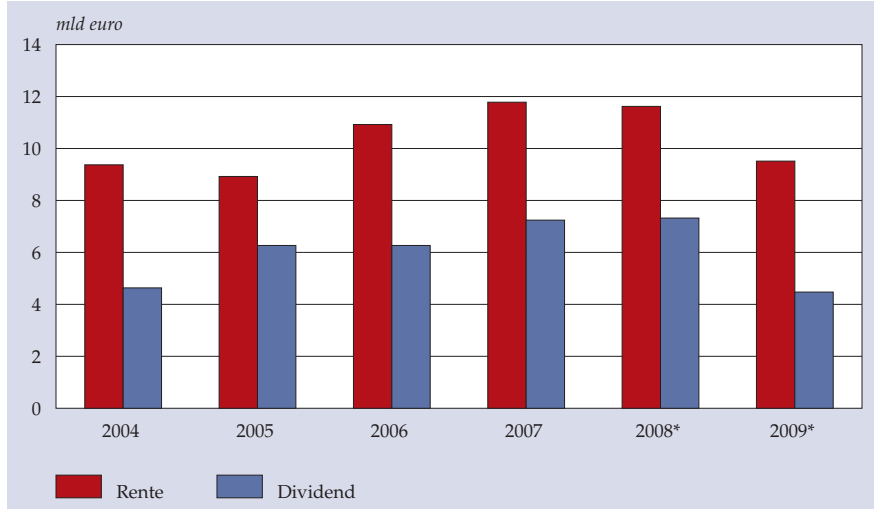
De private sector, hier huishoudens en niet-financiële bedrijven, merkt er niets van wanneer een bij een bank afgesloten lening wordt gesecuritiseerd en op de balans van een spv komt te staan. Waar wordt gesproken over de kredietverlening door banken aan de private sector, worden zowel de leningen op de balans van de banken als die op de balans van de spv's bedoeld. Deze kredietverlening is in 2009 met ruim 2 procent gegroeid, de laagste groei sinds jaren. De belangrijkste oorzaak hiervan is de lagere groei van de woninghypotheekschuld van huishoudens. Doordat er sinds 2007 jaarlijks minder woningen zijn verkocht dan voorheen, is de woninghypotheekschuld minder sterk gestegen. Woninghypotheeken maken qua omvang bijna een derde van de kredietschuld van de private sector bij banken uit.

Gedeeltelijk herstel voor pensioenfondsen

Voor pensioenfondsen stond 2009 in het teken van herstel. Na de dramatische verliezen op hun beleggingen in 2008 waren de dekkingsgraden bij veel pensioenfondsen tot ruim onder de minimaal vereiste 105 procent gezakt. Deze pensioenfondsen moesten daarom in het eerste kwartaal van 2009 herstelplannen indienen bij de toezichthouder, De Nederlandse Bank. In veel gevallen betekende dit bijstellingen van het beleggingsbeleid, maar ook (tussentijdse) aanpassingen van premies, indexatie en uitkeringen.

Het herstel in 2009 kwam voor een groot deel door de gunstige ontwikkeling op de aandelenmarkt. Het eerste kwartaal van 2009 was nog zeer moeizaam op de aandelenbeurzen; bijna alle beurzen stonden het gehele kwartaal op verlies. Vanaf het tweede kwartaal trad echter een sterk herstel in. De meeste internationaal toonaangevende aandelenindices stegen uiteindelijk over geheel 2009 met percentages variërend van 20 tot zelfs 50 procent. Ook de obligatiemarkt presteerde in 2009 goed. Aan de andere kant zijn de directe inkomens van pensioenfondsen (voornamelijk rente- en dividendontvangsten) fors gedaald ten opzichte van voorgaande jaren. Dit komt voornamelijk door de negatieve ontwikkelingen in 2008. De bedrijven waarin pensioenfondsen beleggen, hebben toen slechte resultaten behaald, waardoor ze een jaar later minder dividend hebben uitgekeerd. Ook zijn de renteontvangsten afgenomen omdat de rente op de activa van pensioenfondsen fors is gedaald.

5.15 Rente- en dividendontvangsten pensioenfondsen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Bij veel ondernemingspensioenfondsen is in het pensioenreglement afgesproken dat de werkgever extra geld in de pensioenkas stort in het geval van tekorten. Dat is in 2009 voor bijna 3 miljard euro gebeurd. Bij bedrijfstakpensioenfondsen bestaat de mogelijkheid van extra eenmalige premiestortingen over het algemeen niet, waardoor er voor 2009 in een aantal gevallen is besloten tot een tussentijdse premieverhoging.

Uiteindelijk hebben pensioenfondsen in 2009 als gevolg van bovenbeschreven herwaarderingen bijna 77 miljard euro terugverdiend op de financiële markten, na het verlies door herwaarderingen van ongeveer 144 miljard euro in 2008. De verzekeringstechnische voorzieningen, het totaal belegd vermogen minus eventuele overige verplichtingen, is met 95 miljard euro gestegen naar 676 miljard. Hiermee is de daling uit 2008 voor ruim driekwart weer goed gemaakt.

Al met al zijn de dekkingsgraden eind 2009 nog alles behalve ruim. Zij ontwikkelden zich van 144 procent in 2007 en 95 procent in 2008 naar 109 procent in 2009. Het herstel komt vooral door de gestegen aandelenkoersen, maar werd gedrukt door de sterk gedaalde kapitaalmarktrente. Een nieuwe ontwikkeling is dat een aantal grote pensioenfondsen in 2009 aparte beleggingsinstellingen heeft opgericht, waar veel van hun beleggingen in zijn ondergebracht (zie kader a).

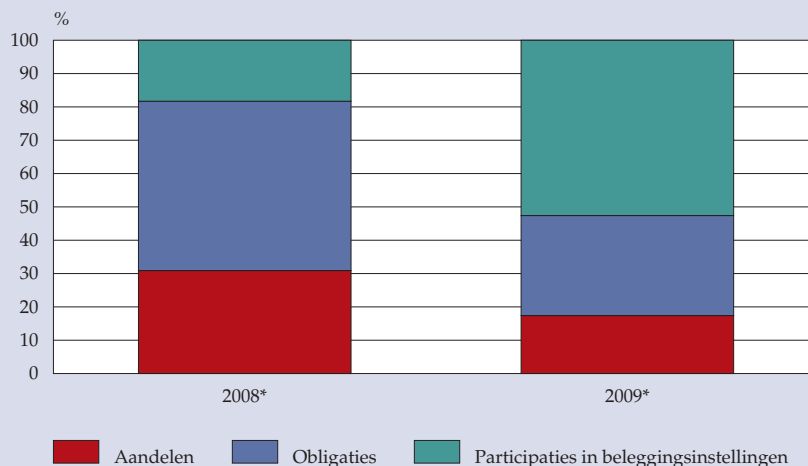
Kader 5a

Pensioenfondsen brengen beleggingen onder bij beleggingsinstellingen

Pensioenfondsen hebben in 2009 een groot deel van hun portefeuille ondergebracht bij beleggingsinstellingen. Deze trend zette zich in het eerste kwartaal van 2010 door. In ruil voor de overdracht kregen de pensioenfondsen participaties in de betreffende instellingen. In 2009 ging het om een transactie van 190 miljard euro. De overdracht betrof voornamelijk buitenlandse langlopende effecten en beursgenoteerde aandelen.

Door de overdracht is het bezit van pensioenfondsen aan participaties in beleggingsinstellingen in 2009 sterk gestegen. Eind 2008 bedroeg het bezit van dergelijke participaties maar 18 procent van de totale beleggingsportefeuille; eind 2009 kwam dit aandeel uit op 53 procent. Absoluut gezien nam de waarde van de participaties in 2009 toe met 233 miljard euro (inclusief koerswinsten en herwaarderingen) tot 322 miljard euro.

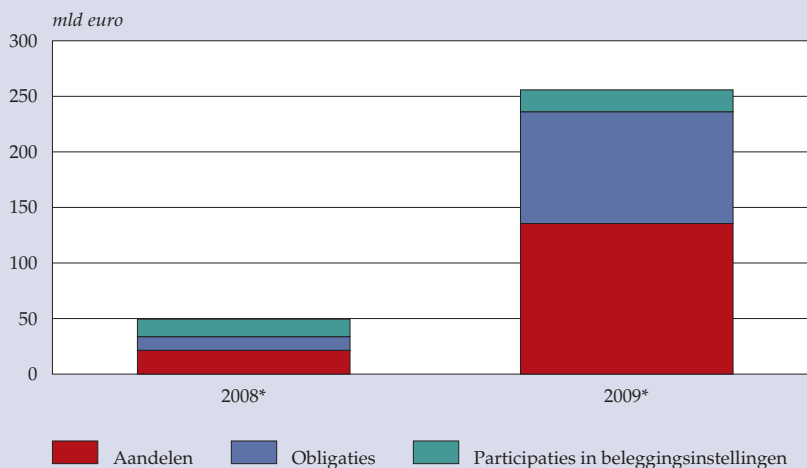
Verdeling beleggingsportefeuille van pensioenfondsen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Ook aan de kant van de Nederlandse beleggingsinstellingen is de overdracht goed zichtbaar. De beleggingsinstellingen lieten in 2009 een enorme stijging zien in de directe beleggingen. Eind 2008 hadden beleggingsinstellingen nog 51 miljard euro aan effecten in portefeuille, eind 2009 stond voor 255 miljard euro aan effecten op de balans.

Verdeling beleggingsportefeuille van pensioenfondsen

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De overdracht impliceert ook dat een deel van het inkomen uit vermogen (rente, dividenden) is verschoven van de pensioenfondsen naar de beleggingsinstellingen. De door beleggingsinstellingen ontvangen rente steeg van 1,3 miljard euro in 2008 naar 2,7 miljard euro in 2009. De opgerichte beleggingsinstellingen keren geen dividend uit over de overgedragen beleggingen, maar laten dit in de waardeontwikkeling van de participaties in beleggingsinstellingen lopen.

Bij de beleggingsinstellingen die de effecten van pensioenfondsen in beheer nemen, gaat het vaak om organisaties die door de pensioenfondsen zelf zijn opgericht. De bedoeling is dat deze nieuwe beleggingsinstellingen te zijner tijd ook beleggingen van andere pensioenfondsen aantrekken. Het personeel van de nieuwe organisaties blijft in loondienst bij de pensioenfondsen. De pensioenfondsen brengen de beheerskosten van het beleggen, zoals de loonkosten, in rekening bij de beleggingsinstellingen. Deze beheerskosten zijn terug te zien in het intermediair verbruik van beleggingsinstellingen, dat in 2009 een toename kende van 310 naar 680 miljoen euro.

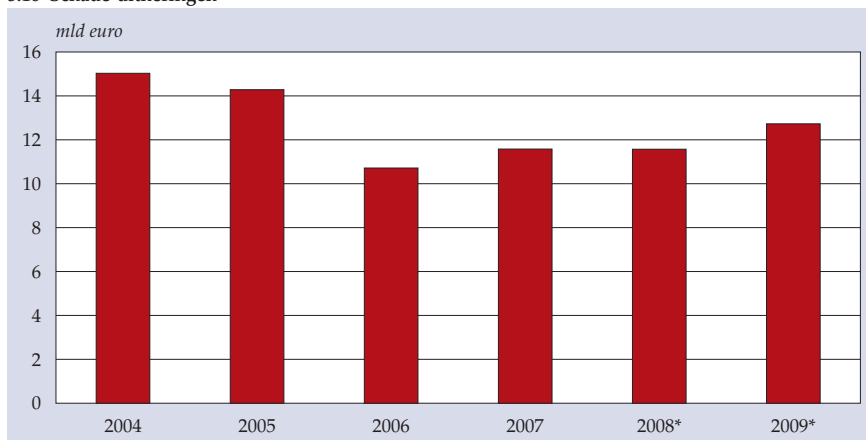
Verzekeraars nog steeds onder druk

Het jaar 2009 was voor verzekeraars een slecht jaar. Levensverzekeraars hebben enerzijds kunnen profiteren van de wereldwijd stijgende aandelenkoersen, maar hebben anderzijds al een paar jaar last van de woekerpolisaffaire (2006), dalende huizenverkoop, stijgende levensverwachtingen en concurrentie vanuit het nieu-

we banksparen (2008). Hierdoor zijn de premie-inkomsten onder druk komen te staan en zijn de uitkeringen gestegen.

Ook bij schadeverzekeraars staan de premie-inkomsten onder druk. Bij de motorrijtuigenverzekeringen zijn de afgelopen jaren de premies flink verlaagd, wat in 2009 uiteindelijk weer is omgebogen in een lichte stijging. Vanaf 2009 daalt de omzet hier echter nog als gevolg van de verkooptaling van nieuwe auto's; deze is van groot belang voor motorrijtuigenverzekeringen. De uitkeringen zijn tegelijkertijd niet gestegen. Bij zorgverzekeraars is er wel sprake van een stijging van de premie-inkomsten. Dit is echter meer het gevolg van het feit dat zorgverzekeraars sinds de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006 nog te veel onder de kostprijs hebben gewerkt, om zoveel mogelijk klanten te trekken. Verder zijn in 2009 de uitgekeerde bedragen eveneens gestegen.

5.16 Schade-uitkeringen ¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ De daling in schade-uitkeringen in 2006 komt vooral door de invoering van het nieuwe zorgstelsel. In de nationale rekeningen werden bij zorgverzekeringen tot 2005 alleen de uitkeringen van particuliere ziektekostenverzekeringen geregistreerd; vanaf 2006 worden alleen de uitkeringen m.b.t. aanvullende verzekeringen geregistreerd (en dus niet de basisverzekering, maar wel de voorheen aanvullende ziekenfondsverzekeringen).

Verzekeraars hebben net als pensioenfondsen te maken gehad met een forse daling van hun directe inkomen toegerekend aan polishouders. Dit liep terug van 11,5 miljard euro in 2008 tot 9,3 miljard euro in 2009, een daling van bijna 20 procent. Vooral de dividendinkomsten daalden sterk, van 3,3 miljard in 2008 naar 2,1 miljard in 2009, als gevolg van de slechte resultaten van de ondernemingen waarin verzekeraars hun geld investeren. De rente-inkomsten daalden in 2009 procentueel minder hard, maar liepen toch terug van 10,2 miljard in 2008 tot 9,4 mil-

jard in 2009. Deze directe inkomsten spelen voornamelijk bij levensverzekeraars een grote rol, omdat daar de premies veel meer belegd worden dan bij schadeverzekeraars.

6. *Overheid en zorg*

Het Nederlandse overheidssaldo raakte in 2009 fors in de min. Dit kwam vooral door de economische krimp die rechtstreeks doorwerkte in een daling van de inkomsten uit belastingen. Daarnaast bleven de overheidsuitgaven stijgen, zoals de uitkeringen voor de wettelijke sociale verzekeringen en sociale voorzieningen. Het forse overheidstekort heeft bijgedragen aan een verhoging van de overheidsschuld. Deze stijging werd echter afgeremd door terugbetalingen van financiële instellingen die in 2008 overheidssteun hadden ontvangen. De schuldquote steeg in 2009 tot net iets boven de EMU-norm van 60 procent.

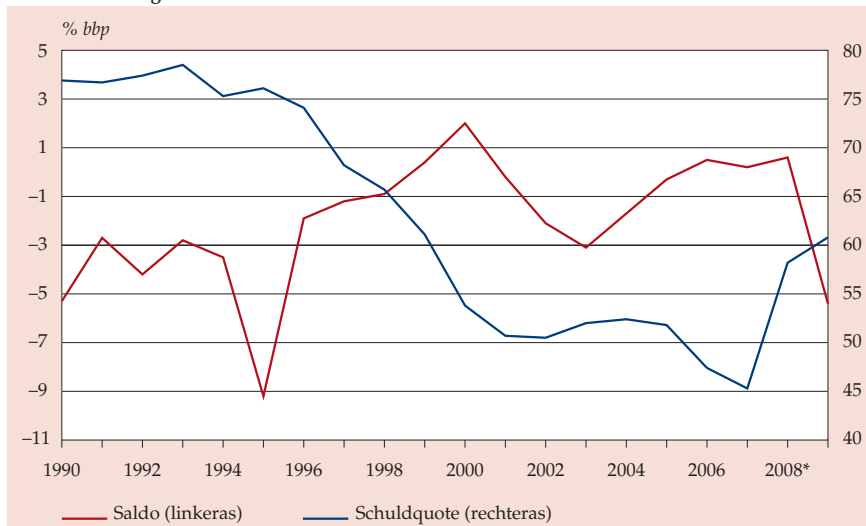
6.1 *Overheidssaldo en overheidsschuld*

In 2009 is het overheidssaldo door de economische crisis fors in de min terecht gekomen. De uitgaven van de overheid overschreden de overheidsinkomsten met 30,8 miljard euro. Dit komt neer op een tekort van bijna 2 duizend euro per Nederlander. Het overheidstekort van Nederland schoot hierdoor, net als dat van bijna alle Europese landen, door de 3-procentsnorm van de Economische en Monetaire Unie (EMU). Het overheidssaldo kwam uit op -5,4 procent van het bbp. In 2008 was er nog een klein overschot van 0,6 procent van het bbp.

Na de lichte begrotingsoverschotten tussen 2006 en 2008 en de kleine begrotingstekorten in de daaraan voorafgaande jaren zijn de overheidsfinanciën in 2009 dus fors verslechterd. Dergelijke hoge overheidstekorten werden voor het laatst in de jaren tachtig van de vorige eeuw geregistreerd. Alleen in 1995 was het overheidstekort met 9,2 procent van het bbp nog veel hoger. In tegenstelling tot het huidige tekort werd het overheidstekort toen echter niet veroorzaakt door economische ontwikkelingen, maar door de eenmalige betaling van bijna 15 miljard euro voor de afkoop van de huurprijsverlagende subsidies aan woningbouwcorporaties.

De saldi van het rijk en de sociale fondsen lieten de grootste achteruitgang zien. Waar het rijk het jaar 2008 nog afsloot met een overschot van 2,7 miljard euro, werd het jaar 2009 beëindigd met een tekort van 19,3 miljard. De sociale fondsen hadden in 2008 een overschot van 3,3 miljard. In 2009 sloeg dit om naar een tekort van 8,2 miljard euro. De lokale overheden boekten in 2009 een tekort van 3,5 miljard euro.

6.1 Ontwikkeling overheidssaldo en overheidsschuld

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Overheidsschuld neemt licht toe

De schuldquote nam in 2009 met 2,6 procentpunt toe tot 60,8 procent van het bbp. Hiermee werd ook de tweede EMU-norm overschreden: de 60 procentnorm voor de overheidsschuld. In 2007 bedroeg de overheidsschuld nog 45,3 procent van het bbp. Door kapitaalinjecties in financiële instellingen nam de schuld in 2008 zeer sterk toe. In 2009 nam de overheidsschuld nog maar met 0,5 miljard euro toe, tot 347,6 miljard euro. De stijging van de schuldquote in 2009 kwam vooral doordat het bbp fors kromp, het zogenaamde noemereffect.

De overheidsschuld steeg veel minder dan het overheidstekort doordat financiële instellingen die de staat in 2008 te hulp was gekomen in 2009 een aanzienlijk deel van hun schulden hebben afgelost. De staat kon met dit geld het tekort grotendeels financieren. De terugbetalingen worden als financiële transacties gezien en hebben volgens Europese richtlijnen geen invloed op het EMU-saldo. In tabel 6.2 is het verband te zien tussen de toename van de overheidsschuld, het overheidstekort en de financiële transacties. Voor meer informatie over de staatsinterventies en de effecten op het overheidssaldo en de overheidsschuld, zie *De financiële crisis en de overheidsfinanciën: een Europese vergelijking*.

6.2 Verandering overheidsschuld

	2005	2006	2007	2008*	2009*
	<i>mld euro</i>				
Overheidsschuld (1)	266,1	255,9	259,0	347,1	347,6
chartaal geld	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5
kortlopende waardepapieren	18,0	13,9	16,7	84,1	57,6
obligaties	201,6	196,9	191,3	198,7	210,3
kortlopende leningen	7,0	5,7	11,8	13,2	12,2
langlopende leningen	38,9	38,8	38,6	50,5	67,1
Verandering in overheidsschuld (2+3+4+5)	8,5	-10,1	3,1	88,1	0,5
Transacties in financiële activa (2)	5,9	-2,7	5,8	89,2	-25,4
chartaal geld en deposito's	6,1	-3,8	6,8	0,1	2,1
effecten m.u.v. aandelen	-0,1	-0,1	0,3	-0,1	21,1
leningen	2,6	-0,2	2,7	44,8	-28,1
aandelen en overige deelnemingen	-0,9	-4,9	-2,4	37,2	-25,0
handelskredieten en transitorische posten	-1,8	6,3	-1,5	7,1	4,4
Transacties in financiële passiva (3)	1,0	-5,5	-1,6	1,8	-1,5
Overheidstekort (4)	1,4	-2,9	-1,0	-3,4	30,9
Overige (5)	0,2	0,9	0,0	0,5	-3,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Ondanks het tekort van 30,9 miljard euro hoefde de overheid in 2009 voor maar 11,6 miljard euro aan staatsleningen uit te geven. Dit kwam omdat zij ruim 40 miljard euro ontving uit aflossingen van haar vorderingen op derden. Zo ontving de overheid ruim 34 miljard euro door de terugbetaling van leningen aan Fortis uit 2008. Ook ING, Aegon en SNS Reaal betaalden een deel terug van de kapitaalinjecties in dat jaar. In totaal leverde dit de staat nog eens ruim 6 miljard euro op. De Nederlandse overheid heeft dit geld vooral gebruikt om haar kortlopende waardepapieren af te lossen. Deze namen met ruim 26 miljard af tot 57,6 miljard euro.

De gemeenten en provincies verkochten in 2009 de productieonderdelen van hun nutsbedrijven Nuon en Essent aan twee buitenlandse bedrijven, respectievelijk Vattenfall en RWE. Met de verkoop van deze deelnemingen was een opbrengst van ongeveer 19 miljard euro gemoeid. De helft hiervan ontvingen de betrokken gemeenten en provincies in 2009. Veel gemeenten zetten dit geld op aparte rekeningen of kochten er obligaties voor. De andere helft van de opbrengst ontvingen ze de komende jaren. De lokale overheden hebben hiervoor langlopende leningen aan de kopers verstrekt.

6.3 Inkomsten en uitgaven van de overheid

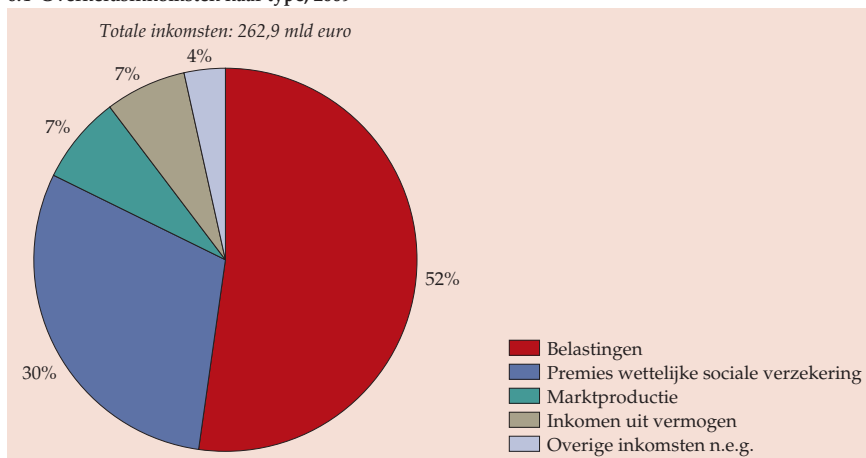
	2005	2006	2007	2008*	2009*	mutatie 2008*-2009*
	<i>mld euro</i>					<i>%</i>
Inkomsten						
Belastingen	124,0	132,3	141,0	143,5	137,3	-4,3
Premies wettelijke sociale verzekering	66,5	75,6	77,1	86,3	79,0	-8,5
Marktproductie	17,3	17,6	18,0	18,9	19,5	3,2
Inkomen uit vermogen	11,5	14,6	14,8	20,3	18,0	-11,5
Overige inkomsten n.e.g.	9,2	8,7	8,8	8,7	9,1	4,5
Totaal inkomsten	228,5	248,8	259,8	277,7	262,9	-5,3
Uitgaven						
Beloning van werknemers	49,5	50,2	52,3	54,6	57,1	4,7
Intermediair verbruik	36,4	39,0	41,0	44,1	47,7	8,2
Investerings (bruto)	16,9	17,9	19,0	20,8	22,1	6,5
Uitkeringen wettelijke sociale verzekering	76,4	86,0	88,1	91,4	97,3	6,5
Uitkeringen sociale voorziening	16,2	19,6	22,3	25,0	27,3	9,2
Subsidies	6,2	6,1	7,1	7,2	8,6	19,4
Inkomen uit vermogen	12,1	11,9	12,6	13,2	12,6	-4,9
Overige uitgaven n.e.g.	16,1	15,3	16,5	18,4	21,0	14,5
Totaal uitgaven	230,0	246,0	258,8	274,5	293,7	7,0
Vorderingensaldo	-1,4	2,8	0,9	3,2	-30,8	
Rentevoordeel / nadeel uit swapcontracten	0,1	0,1	0,1	0,2	-0,1	
Overheidssaldo (conform EMU)	-1,4	2,9	1,0	3,4	-30,9	
Centrale overheid	0,3	4,6	2,8	2,7	-19,3	
Lokale overheid	-0,9	-0,3	-1,2	-2,6	-3,5	
Wettelijke sociale verzekeringsinstellingen	-0,8	-1,5	-0,6	3,3	-8,2	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

6.2 Overheidsinkomsten en -uitgaven

De inkomsten van de overheid daalden in 2009 met ruim 5 procent. De voorgaande jaren lieten de inkomsten elk jaar een groei zien van minimaal 4 procent. De verminderde economische activiteit liet dus duidelijk haar sporen na. Alleen bij de lokale overheid bleven de inkomsten stijgen. Hier zijn meerdere verklaringen voor. De inkomsten van de lagere overheden bestaan voor bijna 10 procent uit eigen belastingmiddelen en voor circa 70 procent uit rijksbijdragen. Bovendien zijn de lokale belastingen minder gevoelig voor de economische ontwikkelingen dan de rijksbelastingen. In het kader van de kabinetsmaatregelen ter bestrijding van de economische crisis werden daarnaast extra rijks gelden ter beschikking gesteld om gemeenten en provincies financiële zekerheid te bieden en om hen de mogelijkheid te geven met dit geld stimuleringsmaatregelen te treffen.

6.4 Overheidsinkomsten naar type, 2009*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De economische krimp van 3,9 procent heeft directe effecten op een groot deel van de belastingontvangsten gehad. De afname, van winst, consumptie en werkgelegenheid verminderden de geïnde belastingen. Zo liepen de btw-inkomsten in 2009 met 5,6 procent terug tot 39,9 miljard euro. In 2008 was er nog sprake van een lichte stijging van 0,8 procent.

De grootste dalingen van de belastingopbrengsten werden geregistreerd bij de dividendbelasting, de vennootschapsbelasting, de overdrachtsbelasting en de belasting op personenauto's en motorrijwielen. De uitgekeerde dividenden zijn sterk gedaald, waardoor de dividendbelastingen in 2009 bijna halveerden. De vennootschapsbelasting daalde met 38 procent naar 11,6 miljard euro. Dit is het laagste niveau sinds 1995.

Kader 6.a

Fiscale stimulering voor bedrijven

Door de inningsystematiek van de vennootschapsbelasting bestaat er een vertraagde relatie tussen de winsten die in een bepaald jaar worden behaald en de in dat jaar ontvangen vennootschapsbelasting. De vennootschapsbelasting is een aangiftebelasting. Er wordt gewerkt met voorlopige, nader voorlopige en definitieve aanslagen. De voorlopige aanslagen zijn gebaseerd op inschattingen van de winst op basis van de winsten van de voorafgaande twee jaar. Deze voorlopige aanslagen kunnen worden bijgesteld naar aanleiding van inschattingen van de winstontwikkeling halverwege het lopende belastingjaar. In de daarop-

volgende jaren worden de nader voorlopige en definitieve aanslagen opgelegd. Om de liquiditeitspositie van de bedrijven te ondersteunen heeft het kabinet deze procedures voor 2008 eenmalig versoepeld. Bedrijven konden verliezen die in 2008 werden geleden, versneld verrekenen met de belastingdienst. Dit leidde in 2009 direct tot lagere aanslagen vennootschapsbelasting. Als onderdeel van het fiscaal stimuleringspakket is ook het tarief voor het midden- en kleinbedrijf voor de jaren 2009 en 2010 verlaagd.

De forse daling van de overdrachtsbelasting die in het vierde kwartaal van 2008 begon, heeft zich ook in 2009 doorgezet. Hierin weerspiegelt zich de forse daling van het aantal verkochte woningen. Het aantal verkochte woningen daalde in 2009 met 30 procent en de gemiddelde verkoopprijs met bijna 7 procent. In 2008 daalde de overdrachtsbelasting al met 11 procent. Het jaar 2009 liet een nog grotere daling zien; de overdrachtsbelasting ging met 37 procent naar beneden.

6.5 Belasting- en premieontvangsten overheid

	2005	2006	2007	2008*	2009*	mutatie 2008*-2009*
	<i>mld euro</i>					<i>%</i>
Belastingen						
Belasting over de toegevoegde waarde (btw)	36,2	39,0	41,9	42,2	39,9	-5,6
Loon- en inkomstenbelasting	31,2	35,2	40,0	40,5	47,6	17,5
Vennootschapsbelasting	17,1	17,9	18,6	18,8	11,6	-38,3
Accijnzen	9,3	9,9	10,0	10,5	10,7	1,7
Milieuheffingen	7,0	7,6	7,0	8,1	8,3	2,8
Motorrijtuigenbelasting (incl. eurovignet)	3,6	3,9	4,1	4,5	4,9	7,9
Belasting van personenauto's en motorrijwielen (BPM)	3,1	3,5	3,6	3,2	2,1	-33,7
Overdrachtsbelasting	4,3	4,6	4,9	4,4	2,7	-37,3
Onroerendezaakbelasting	3,6	2,6	2,7	2,8	2,9	4,8
Dividendbelasting	4,3	4,2	3,8	4,0	2,1	47,3
Overige	4,3	4,1	4,5	4,5	4,5	-0,1
Totaal belastingen	124,0	132,3	141,0	143,5	137,3	-4,3
Premies wettelijke sociale verzekering	66,5	75,6	77,1	86,3	79,0	-8,5
	<i>% bbp</i>					
Belasting- en premiedruk overheid ¹⁾	37,1	38,5	38,1	38,5	37,8	

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾Inclusief ontvangsten uit het buitenland, exclusief aan EU betaalde belastingen.

De opbrengsten van de belasting op personenauto's en motorrijwielen (de bpm) vertonen al twee jaar achtereen een forse krimp. De voornaamste oorzaak van de dalende belastingontvangsten is de forse terugloop van de autoverkopen. In 2007 werden er nog 506 duizend nieuwe personenauto's verkocht; in 2009 is de verkoop

van nieuwe personenauto's verder gedaald naar 387 duizend. Andere oorzaken van de dalende bpm-opbrengsten liggen in wijzigingen van de belastingtarieven. In 2008 en 2009 is een deel van de bpm-lasten overgeheveld naar de motorrijtuigenbelasting. Daarnaast hebben zeer zuinige auto's een vrijstelling van de bpm gekregen.

De opbrengst van de loon- en inkomstenbelasting is in 2009 met 7,1 miljard euro gestegen naar 47,6 miljard euro. Dit is een stijging van 18 procent ten opzichte van 2008. Deze opbrengsten houden normaal gezien in grote lijn verband met de ontwikkeling van het aantal banen en het loonpeil. De toename van de loon- en inkomstenbelasting in 2009 werd echter voornamelijk veroorzaakt door een interne overboeking van 2,0 miljard euro van de premies volksverzekeringen naar de loonbelasting. Voor analysedoeleinden is het daarom inzichtelijker om de gezamenlijke opbrengst van loon- en inkomstenbelasting en de wettelijke sociale verzekeringspremies te beschouwen. Deze daalde in 2009 met 0,2 procent naar 126,6 miljard euro. Deze afname is mede het gevolg van de afschaffing van de werknemerspremie in het kader van werkloosheid (AWF) per 1 januari 2009. Exclusief de afschaffing van deze premie stegen de belasting- en premie-ontvangsten op arbeid met 1,7 procent. Dit is in lijn met de ontwikkeling op de arbeidsmarkt van het afgelopen jaar; hoewel het arbeidsvolume daalde met 1,0 procent, stegen de loonkosten met 2,2 procent.

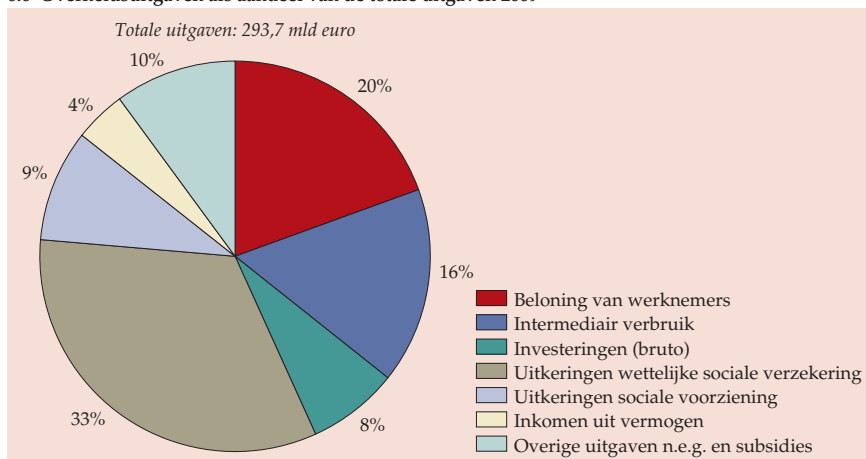
Behalve de belasting- en premieontvangsten vertoonden ook de overige inkomsten in 2009 een dalende lijn. Dit kwam vooral door een terugval van 4,9 miljard euro bij de aardgasbaten. De Nederlandse staat ontvangt dividenden, vennootschapsbelasting en concessierechten over de winning van aardgas in Nederland inclusief het Nederlandse gedeelte van de Noordzee. De aardgasprijs beweegt vertraagd mee met de olieprijs. De prijsdalingen van de olieprijs vanaf medio 2008 hadden dan ook een sterke daling van de aardgasbaten in 2009 tot gevolg. Daarentegen leverden boetebetalingen door ING, Aegon en SNS Reaal voor de voortijdige terugbetaling van de kapitaaldeelname die de staat in 2008 aanging, ruim 1 miljard euro extra op aan inkomen op vermogen.

Uitgaven bleven stijgen

De uitgaven van de overheid stegen in 2009 met 7 procent. De overheidsuitgaven bleven daarmee, mede door de crisis, net als voorgaande jaren fors stijgen. Uitkeringen vormen de grootste uitgavencategorie voor de overheid. De overheid besteedt hieraan ruim 40 procent van haar uitgaven. De kosten voor uitkeringen stegen in 2009 met 8,3 miljard euro, oftewel ruim 7 procent. Hiervan kwam 6,0 miljard euro door hogere uitkeringen voor de wettelijke sociale verzekeringen die grotendeels gefinancierd worden uit wettelijke sociale premies (Zorgverzekering, AWBZ, AOW, etc.). Op de uitkeringen in het kader van de Algemene Nabestaandenwet en arbeidsongeschiktheid na stegen deze uitgaven over een breed

front. De economische crisis was vooral verantwoordelijk voor een stijging van de uitgaven aan werkloosheidsuitkeringen. Het grootste gedeelte van de stijging van de overheidsuitgaven heeft echter structurelere oorzaken, zoals de vergrijzing en de alsmaar oplopende kosten in de zorg.

6.6 Overheidsuitgaven als aandeel van de totale uitgaven 2009

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Naast de premiegefinancierde uitkeringen werd 2,3 miljard euro extra uitgegeven aan de uitkeringen sociale voorzieningen die vanuit de belastingen worden bekostigd (onder meer bijstand, kinderopvang, zorgtoeslag). Deze stijging kwam hoofdzakelijk door de Rijksbijdrage tegemoetkoming AOW'ers, en in mindere mate door verdere kostenstijgingen bij de kinderopvang.

De overheid heeft in 2009 ruim 19 procent meer subsidies verstrekt. Dit werd voornamelijk veroorzaakt door 0,8 miljard euro hogere uitgaven aan loonsubsidies. Hiervan kwam 0,5 miljard euro voor rekening van de loonsubsidies in het kader van de deeltijd-WW. Deze regeling is per 1 april 2009 geïntroduceerd om vakkrachten te behouden voor bedrijven die voldoende gezond zijn om, ondanks een tekort aan orders en omzet, door de crisis heen te komen. De regeling is recentelijk verlengd tot uiterlijk 1 juli 2011.

Ook de steun aan de financiële sector droeg bij aan de stijging van de overheidsuitgaven. Kapitaalinjecties aan Fortis en ABN Amro leidden in 2009 tot 2,2 miljard euro aan kapitaaloverdrachten in het kader van de integratie van deze twee banken. De overheid investeerde in 2009 bijna 6 procent meer dan in 2008. Vooral de gemeenten investeerden fors meer dan in het voorafgaande jaar. De sterke neergang van de bedrijfsinvesteringen had wel effect op de gemeentelijke aan- en verkopen van grond. Per saldo werd er in 2009 voor ruim 1,3 miljard euro minder grond verkocht.

6.7 Uitkeringen naar categorie

	2005	2006	2007	2008*	2009*
	<i>mld euro</i>				
Uitkeringen wettelijke sociale verzekering in geld	40,0	39,9	40,2	41,4	43,9
arbeidsongeschiktheidswetten (WIA, Whk, AOK, WAZ,)	9,2	8,5	8,7	9,0	8,8
Algemene Ouderdomswet (AOW)	23,4	24,2	25,2	26,4	27,6
Algemene Nabestaandenwet (ANW)	1,4	1,3	1,3	1,2	1,1
Werkloosheidswet (WW) en Uitvoeringsfonds voor de Overheid (UFO)	6,1	5,9	5,1	4,7	6,3
Uitkeringen wettelijke sociale verzekering in natura	36,4	46,1	47,9	50,0	53,4
Zorgverzekeringswet (ZVW)	16,7	25,3	26,8	30,0	32,0
Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)	19,7	20,8	21,0	20,0	21,5
Uitkeringen sociale voorziening in geld	11,2	14,0	14,3	16,0	17,5
Wet arbeidsongeschiktheidsvoorz. jonggehandicapten (Wajong)	1,4	1,5	1,7	1,9	2,1
Algemene Kinderbijslagwet (AKW)	3,2	3,3	3,3	4,2	4,3
Wet werk en bijstand (Wwb)	4,3	4,2	4,0	3,8	4,0
Zorgtoeslag	-	2,5	2,7	3,4	3,5
overige	2,2	2,4	2,6	2,7	3,5
Uitkeringen sociale voorziening in natura	5,0	5,6	8,0	9,0	9,8
Wet voorzieningen gehandicapten (WVG / Wmo)	0,8	0,8	2,0	2,1	2,2
individuele huursubsidies	1,7	2,0	2,1	2,2	2,1
kinderopvang	0,5	0,8	1,9	2,7	2,9
overige	2,0	1,9	2,0	2,0	2,5
Wettelijke sociale uitkeringen en sociale voorzieningen totaal	92,6	105,6	110,4	116,3	124,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De stijging van de overheidsuitgaven werd enigszins gedempt door een neerwaartse bijstelling van de Nederlandse EU-afdrachten. Op basis van deze herziene EU-afdrachten zijn in 2009 eenmalige terugbetalingen ter hoogte van 2,5 miljard euro van de EU ontvangen en zijn de lopende afdrachten aan de EU structureel met 0,4 miljard euro verlaagd.

6.3 Consumptie en productie van overheid en zorg

De overheid bleef in 2009 meer consumeren. Hiermee leverde de overheid een positieve bijdrage aan de economie. De consumptieve bestedingen van de overheid namen in volume 3,7 procent toe ten opzichte van een jaar eerder. De groei was hiermee flink hoger dan vorig jaar. In 2008 namen de consumptieve bestedingen nog met 2,5 procent toe. De totale waarde van de overheidsconsumptie in 2009 bedroeg bijna 163 miljard euro.

De overheidsconsumptie zijn de kosten die de overheid maakt om haar taken uit te voeren. Deze kunnen verdeeld worden in collectieve en individuele consumptie. De collectieve consumptie betreft de uitgaven aan overheidsdiensten die niet aan individuele burgers zijn toe te rekenen. De individuele consumptie zijn de uitgaven die toe te rekenen zijn aan specifieke groepen burgers. De individuele consumptie bestaat naast de consumptie in natura ook uit uitgaven van de overheid die weliswaar niet direct ten behoeve van individuele burgers worden gedaan, maar die wel individueel toe te rekenen zijn aan burgers, de individualiseerbare consumptie. Voor een uitleg van deze verschillende typen overheidsconsumpties en de relatie tussen consumptie door de overheid en consumptie door huishoudens, zie het kader 4.a.

6.8 Consumptie overheid

	2007	2008*	2009*	2009*
	% volumemutaties			mld euro
Werkelijke collectieve consumptie	2,9	2,3	4,3	66,2
Individuele consumptie	3,9	2,6	3,4	96,4
consumptie in natura	5,7	3,5	4,8	63,2
individualiseerbare consumptie	0,8	0,9	0,7	33,2
Totale consumptie overheid	3,5	2,5	3,7	162,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De werkelijke collectieve overheidsconsumptie is in 2009 met 4,3 procent gestegen. In 2008 bedroeg de stijging maar 2,3 procent. Dit was vooral het gevolg van hogere loonkosten en meer aankopen bij verschillende overheden. Zo nam het arbeidsvolume van de overheid gemeten in arbeidsjaren met bijna 2 procent toe.

De individuele overheidsconsumptie nam toe met 3,4 procent. De consumptie in natura groeide hierbinnen het snelst, met een stijging van 4,8 procent. Deze groei was voornamelijk het resultaat van stijgende collectieve uitgaven aan zorg. Vooral in de gehandicaptenzorg, de ziekenhuiszorg en de geestelijke gezondheidszorg stegen de uitgaven in 2009 fors. Een beleidswijziging in de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) heeft hieraan nog extra bijgedragen. Omdat de eigen bijdragen AWBZ werden verlaagd, trad een verschuiving op van consumptie van huishoudens naar consumptie in natura. Daarnaast werd in 2009 de vergoeding van schoolboeken voor het eerst opgenomen als overheidsconsumptie.

Overheidsproductie stijgt ook

De waarde van de totale productie van de overheid (markt plus niet-markt) wordt volledig geraamd vanuit de kosten. De kosten bestaan voor het grootste deel uit de beloning van werknemers (lonen en sociale lasten), intermediair verbruik en afschrijvingskosten. Ook de betaalde niet-productgebonden belastingen en de ontvangen niet-productgebonden subsidies tellen mee, maar deze vallen vergeleken bij de voorgaande drie posten in het niet. Voor de ramingen van de volumeveranderingen van de overheidsproductie wordt waar mogelijk gebruikgemaakt van exogene volume-indicatoren. Dit speelt vooralsnog alleen een rol bij de onderwijsdiensten waar de volumeveranderingen geraamd worden op basis van het aantal leerlingen. Een klein deel van de overheidsproductie wordt als marktproductie beschouwd. Dit is productie waar de overheid een vergoeding voor krijgt, zoals het verstrekken van parkeervergunningen en paspoorten.

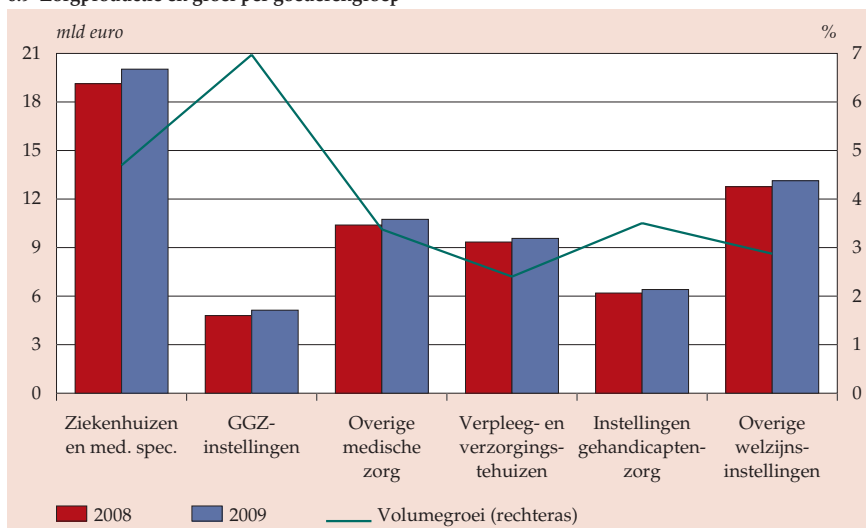
Het productievolume van de overheid nam in 2009 met 2,6 procent toe. In 2008 was deze toename nog 1,8 procent. Aan deze snellere stijging liggen verschillende oorzaken ten grondslag. Bij de gemeenten nam het arbeidsvolume toe, terwijl bij het rijk juist het intermediair verbruik sterk groeide. De defensie-uitgaven stegen ten opzichte van 2008 als gevolg van eenmalige materiaaluitgaven.

Zorg voornamelijk gefinancierd via collectieve regelingen

Een belangrijk deel van de overheidsconsumptie bestaat uit uitgaven aan zorg en welzijn. Met regelingen als de AWBZ en de Zorgverzekeringswet wordt meer dan 80 procent van de totale zorgproductie via collectieve regelingen gefinancierd. Dit collectief gefinancierde deel van de zorg steeg in 2009 met ongeveer 4 procentpunt tot 84 procent.

De productie van de zorg wordt niet meegeteld bij de hierboven behandelde overheid. De volumegroei van de totale zorgproductie is in 2009 met 3,8 procent gestegen. De groei is hiermee lager dan het jaar ervoor. In 2008 was de groei van de zorgproductie 4,9 procent. Als gevolg van vergrijzing, technologische innovaties en het eisen van kwalitatief steeds betere zorg door burgers zijn de zorguitgaven al een aantal jaren stijgende.

6.9 Zorgproductie en groei per goederengroep

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De grootste stijging vond plaats bij de geestelijke gezondheidszorg met een volumegroei van 7,0 procent. Deze groei houdt verband met de overheveling van de curatieve geestelijke gezondheidszorg van de AWBZ naar de Zorgverzekeringswet. De ziekenhuiszorg en zorg door medische specialisten, verantwoordelijk voor ongeveer 30 procent van de totale zorgproductie, noteerden met 4,7 procent ook een forse volumegroei. De laagste groei was er bij de verpleeg- en verzorgings-
tehuizen. De productie groeide slechts met 2,4 procent, mede als gevolg van versoeringen op het gebied van begeleiding. Opvallend binnen de overige medische zorg was de volumegroei bij de tandheelkundige zorg. Deze steeg met 5,4 procent zeer sterk. Hier lag een stijgend aantal implantaten en prothesen bij volwassenen aan ten grondslag.

Thema-artikelen

Het nationaal vermogen van Nederland

De nationale rekeningen van de meeste landen bieden een systematisch macro-economisch overzicht van het gevormde inkomen, de inkomensverdeling en de bestedingen. In slechts weinig landen worden momenteel ook niet-financiële balansen samengesteld. Deze geven een overzicht van de materiële en immateriële bezittingen van alle sectoren in een economie. Hierbij kan worden gedacht aan vaste activa als woningen en infrastructuur, maar ook aan de waarde van grond en minerale reserves. Aangevuld met het saldo van de financiële balans geeft de niet-financiële balans een beeld van het nettovermogen van een sector. Het nettovermogen van een land als geheel wordt het nationaal vermogen genoemd.

In recente jaren is de belangstelling voor niet-financiële balansen toegenomen vanwege de politieke aandacht voor duurzame economische ontwikkeling. Deze duurzame ontwikkeling wordt gedefinieerd als ontwikkeling die tegemoetkomt aan de behoeften van het heden zonder de behoeftevoorziening van toekomstige generaties in gevaar te brengen.¹⁾ Dit vermogen hangt nauw samen met het behoud van natuurlijke hulpbronnen, kapitaalgoederen en kennis voor toekomstige generaties.

Kader a

Nationaal vermogen en duurzaamheid

De Wereldbank gebruikt sinds enkele jaren een indicator die beoogt de veranderingen in de nettovermogenspositie van landen in beeld te brengen. Hierbij wordt bij vermogensopbouw niet alleen rekening gehouden met investeringen in kapitaalgoederen, maar ook met uitgaven aan onderwijs. Bij de vermogensverliezen wordt vervolgens rekening gehouden met het interen op (eindige) milieuvorraden. In het bijzonder voor landen in ontwikkeling kan via deze indicator worden vastgesteld in welke mate inkomsten uit exploitatie van natuurlijke hulpbronnen worden geherinvesteerd in infrastructuur en menselijk kapitaal. Ook bij de selectie van indicatoren in de Monitor Duurzaam Nederland is deze kapitaalbenadering als uitgangspunt gekozen. Het in dit artikel gepresenteerde nationaal vermogen concentreert zich op Nederlandse bezittingen als vaste activa, voorraden, grond, minerale reserves en duurzame consumptiegoederen. Menselijk kapitaal wordt hier buiten beschouwing gelaten.

Niet-financiële balansen zijn eveneens nuttig bij het in kaart brengen van de effecten van de recente financiële crisis voor huishoudens, de overheid en andere secto-

¹⁾ Verenigde Naties (1987). *Brundtland Commission Report*.

ren. Deze crisis is gepaard gegaan met enorme vermogensverliezen die niet alleen betrekking hadden op financieel kapitaal zoals aandelen en pensioenvoorzieningen, maar ook op het huizenbezit. De mate waarin bijvoorbeeld huishoudens²⁾ zijn geraakt door de financiële crisis is niet alleen afhankelijk van pensioenvoorzieningen en effectenbezit, maar tevens van niet-financiële vermogenscomponenten zoals eigen woningen. De totale vermogenspositie van huishoudens bepaalt, samen met het jaarlijks beschikbare inkomen, de huidige consumptieruimte van huishoudens en die in de nabije toekomst.

Dit artikel presenteert de uitkomsten van de niet-financiële balansen die recentelijk door het CBS als onderdeel van de Nederlandse nationale rekeningen zijn ontwikkeld. Deze worden in nauwe samenhang met de financiële balansen getoond voor de laatste vier jaar en in vergelijking met 1996. Als eerste wordt een overzicht gegeven van het nationaal vermogen, dat het totaal van alle bezittingen en schulden van alle ingezetenen in Nederland weerspiegelt. Daarna wordt specifiek ingezoomd op het vermogen van huishoudens, ondernemingen en de overheid. Vervolgens worden de uitkomsten vergeleken met een beperkt aantal andere landen waarvoor eveneens niet-financiële balansen bestaan.

Het nationaal vermogen

Het verloop van het nettovermogen van Nederland in de afgelopen jaren is weergegeven in tabel 1. Deze tabel laat zien dat de Nederlandse economie in 2009 een nettovermogen van ruim 3,8 biljoen euro vertegenwoordigde. In de nationale balans (en in tabel 1) is het vastgoed onderverdeeld in enerzijds grond en anderzijds woningen en gebouwen. Woningen en gebouwen maken onderdeel uit van de vaste activa, maar grond niet. Dit wordt getypeerd als niet-geproduceerd kapitaal.

In de nationale balans komen wijzigingen in de waarde van het eigen woningbezit als gevolg van een veranderende huizenmarkt in belangrijke mate tot uiting in de waarde van grond. Deze wordt bepaald door de waarde van het eigen woningbezit te verminderen met de waarde van de opstal. Omdat de waarde-ontwikkeling van de opstal voornamelijk wordt bepaald door de ontwikkeling van bouwkosten komen prijsontwikkelingen op de woningmarkt grotendeels terecht in de waarde van grond.

Vooraf waarde van grond gestegen

In dertien jaar tijd is het nominale nettovermogen ruimschoots verdubbeld. De belangrijkste bijdrage aan deze vermogensgroei is de waardeverhoging van grond ter

²⁾ Onder huishoudens vallen in dit artikel ook de instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZWh's).

omvang van bijna 900 miljard euro. Hierdoor verdubbelde het aandeel van grond in het totale vermogen van 17 procent in 1996 tot ruim 32 procent in 2008. Dit heeft tot gevolg dat het nationaal vermogen zeer gevoelig is geworden voor fluctuaties in grondprijzen. Zo is door de financiële crisis de gemiddelde grondprijs in 2009 gedaald met ruim 7 procent. Deze prijsdaling heeft in het afgelopen jaar een dempend effect gehad op de groei van het nationaal vermogen. Dankzij waardestijgingen van vaste activa en het toegenomen financieel vermogen (de financiële bezittingen minus schulden in het buitenland) is het nationaal vermogen in 2009 per saldo toch nog verder gestegen.

Aardgasprijs stijgt sneller dan daling reserves

De balanswaarden van minerale reserves omvatten aardgas- en aardoliereserves en overige reserves zoals zout, zand, grind en klei. De aardgasreserves zijn hiervan het belangrijkste onderdeel, met een aandeel van ruim 90 procent in de totale balanswaarde van minerale reserves. In Nederland is het einde van deze reserves echter in zicht. Gegeven het huidige winningstempo is nog voor ongeveer twintig jaar aan aardgasreserves beschikbaar. Hoewel het volume afnam, waren de opeenvolgende stijgingen van de gasprijs dusdanig dat de totale waarde van de aardgasvoorraden de afgelopen dertien jaar ruim 2,5 keer zo groot is geworden.

1. Nettovermogen van Nederland

	1996	2006	2007	2008*	2009*
	<i>mld euro</i>				
Niet-financieel vermogen	1 538	3 185	3 369	3 550	3 511
w.v.					
vaste activa	1 052	1 729	1 799	1 892	1 951
w.v.					
woningen	447	849	887	934	975
bedrijfsgebouwen	218	333	345	363	382
grond-, weg- en waterbouwkundige werken	192	281	294	311	312
overige vaste activa	195	265	273	283	282
voorraden	55	76	87	91	85
grond	264	1 098	1 180	1 233	1 145
minerale reserves	68	133	149	177	175
duurzame consumptiegoederen	98	149	154	157	156
Financieel vermogen	8	207	259	251	363
Totaal nettovermogen	1 546	3 392	3 628	3 802	3 875

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

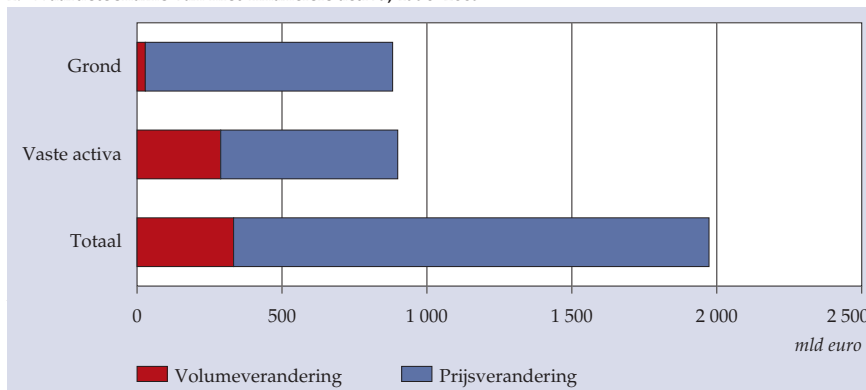
Bij de waardestijging van duurzame consumptiegoederen was een omgekeerd patroon zichtbaar. Terwijl deze goederen gemiddeld nauwelijks in prijs stegen, is juist het fysieke bezit ervan in de betreffende periode flink toegenomen. Waar-

destijgingen spelen bij deze zaken geen rol. Huishoudens schaffen duurzame consumptiegoederen vooral aan om het leven te veraangemen, niet met het doel om vermogenswinsten te behalen.

Op nationaal niveau weerspiegelt het nettofinancieel vermogen de financiële bezittingen van Nederland ten opzichte van het buitenland. In 2009 bedroegen de netto financiële bezittingen van Nederland 363 miljard euro. Deze leveren daarmee een bescheiden bijdrage van 9 procent aan het totale nationaal vermogen. Zoals zal blijken uit de volgende paragrafen speelt op het niveau van individuele sectoren het netto financieel vermogen een veel belangrijker rol.

Uit bovenstaande gegevens kan worden opgemaakt dat de gemiddelde Nederlander in 2009 meer dan 230 000 euro aan bezittingen vertegenwoordigt. Bij deze rijkdom zijn enige kanttekeningen te plaatsen. Zoals bovenstaande tabel laat zien omvat een belangrijk deel van het nationaal vermogen publieke infrastructuur. Deze is van groot belang voor de Nederlandse samenleving als geheel, maar zal niet eenvoudig te gelde kunnen worden gemaakt door individuen. Meer algemeen geldt dat de waarden van activa op de nationale balans zijn gebaseerd op hun (verwachte) bijdragen aan productieprocessen en niet op basis van executiewaarden.

2. Waardetoename van niet-financiële activa, 1996–2009*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Toename niet-financiële activa door prijsstijgingen

Het bezit van niet-financiële activa nam tussen 1996 en 2009 met bijna twee biljoen euro toe. Van deze waardestijging hangt 90 procent samen met het toegenomen bezit aan vaste activa en grond. In figuur 2 zijn waardestijgingen van niet-financiële activa ontbonden in een prijs- en een volumeaandeel. Zo wordt zichtbaar dat het merendeel van deze vermogenstoename samenhangt met prijsstijgingen. Gedurende de jaren 1996–2000 waren deze herwaarderingswinsten ronduit spectaculair. De grondprijzen stegen in deze periode met meer dan 20 procent per jaar.

Over de gehele periode 1996–2009 bedroeg de volumegroei van alle niet-financiële activa tezamen ruim 20 procent. De weliswaar zeer beperkte volumetoename van grond hangt samen met verschuivingen in het grondgebruik. Zo nam in de beschouwde periode het grondgebruik ten behoeve van landbouw af, ten gunste van relatief dure grond onder woningen en gebouwen. Hierdoor nam de gemiddelde kwaliteit en dus het volume van het totale grondgebruik toe.

Het vermogen van huishoudens

Huishoudens vervullen in het economische verkeer een rol als consument en als producent. Bij de rol als producent moet worden gedacht aan zelfstandig ondernemers en aan eigen-huizenbezitters. Laatstgenoemden ‘produceren’ volgens de regels van de nationale rekeningen namelijk hun eigen woningdiensten. De dubbelrol van huishoudens komt tot uiting in de bezittingen en schulden van huishoudens zoals weergegeven in figuur 3. Enerzijds beschikken huishoudens over vaste activa en voorraden die worden ingezet in het productieproces. Anderzijds is in de balans van huishoudens ook het bezit aan duurzame consumptiegoederen weergegeven. Afhankelijk van het gebruik, consumptief dan wel productief, dient bijvoorbeeld een motorvoertuig te worden beschouwd als duurzaam consumptiegoed dan wel kapitaalgoed. Eigen woningen worden tot de vaste activa gerekend.

3. Nettovermogen van de sector huishoudens inclusief IZWh's

	1996	2006	2007	2008*	2009*
	<i>mld euro</i>				
Niet-financieel vermogen	631	1 592	1 691	1 777	1 757
w.v.					
vaste activa	363	716	754	799	835
w.v.					
woningen	311	643	677	718	752
bedrijfsgebouwen	30	45	47	50	53
overige vaste activa	22	28	29	30	31
voorraden	5	7	8	8	8
grond	164	719	775	813	758
w.v.					
grond onder woningen	127	657	706	734	679
grond onder bedrijfsgebouwen en landbouwgrond	37	62	69	78	79
duurzame consumptiegoederen	98	149	154	157	156
Vorderingen (+)	830	1 574	1 647	1 454	1 623
w.o.					
pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen	423	906	953	827	948
Schulden (-)	205	641	681	714	746
w.o.					
hypotheek op eigen woningbezit	160	541	581	614	639
Financieel vermogen	626	933	966	739	877
Totaal nettovermogen	1 256	2 525	2 657	2 516	2 633

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Einde aan waardestijging woningbezit

Zoals figuur 3 laat zien heeft de sector huishoudens volop geprofiteerd van de waardestijgingen van de eigen woningen (hier met inbegrip van de waarde van de grond onder de woningen). Bedroeg het eigen woningbezit in 1996 nog bijna 35 procent van het totale nettovermogen van huishoudens, in 2008 was dit aandeel opgelopen tot 58 procent. Deze forse stijging van de waarde van het woning- en grondbezit werd veroorzaakt door een sterke toename van de vraag naar woningen, terwijl het aanbod achterbleef. Dit kwam met name door een grotere toegankelijkheid van woninghypotheken en door een toename van het beschikbaar inkomen.

Mogelijke oorzaken van de stijging van het beschikbaar inkomen in deze periode waren de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen vanaf de jaren tachtig en de sterke economische groei eind jaren negentig. Als gevolg van de groeiende vraag naar woningen en een stijging van het beschikbaar inkomen, stegen de gemiddelde huizenprijzen. Voorlopig moet het jaar 2008 in dit opzicht worden gezien als het hoogtepunt, omdat het bezit aan grond in 2009 met bijna 7 procent in waarde is gedaald. Dit als gevolg van de stilgevallen huizenmarkt. De boekwaarde van de woningen zelf daalde echter niet, omdat de waarde van de opstal en het aantal woningen toenamen.

Vermogenspositie van huishoudens verslechterd

Door de aanzienlijke toename van hypotheekschulden is het aandeel van het financieel vermogen in het totale vermogen van huishoudens in de jaren 1996–2009 fors teruggelopen. In absolute zin nam het financieel vermogen wel toe, maar de stijging bleef achter bij die van het niet-financieel vermogen. Wanneer deze hypotheekschulden in mindering worden gebracht op het woningbezit van huishoudens (met inbegrip van de grond), dan blijkt dat de hieruit volgende overwaarde in de beschouwde periode eveneens fors is toegenomen. Ruim 75 procent van de vermogenstoename van huishoudens tussen 1996 en 2009, ofwel bijna 1 040 miljard euro, hangt samen met de gestegen overwaarde op woningen en de toename aan pensioenaanspraken.

Wat betreft de vermogenspositie van huishoudens zijn de afgelopen twee jaar weinig succesvol geweest. Het jaar 2008 werd geteisterd door slechte beleggingsresultaten en een terugval van de pensioenvoorzieningen. Deze herstelden zich sterk in 2009, maar daar stond tegenover dat het eigen woningbezit in dat jaar aanzienlijk in waarde verminderde. Dit kwam voornamelijk doordat in 2009 de waarde van grond onder woningen 7,5 procent lager was dan in 2008. Na de neergang in 2008 en het daaropvolgende herstel, lag het nettovermogen in 2009 nog 24 miljard lager dan in 2007.

Het vermogen van de overheid

De niet-financiële bezittingen van de overheid omvatten hoofdzakelijk publieke infrastructuur en minerale reserves. Zoals eerder aangegeven heeft de positieve prijsontwikkeling van aardgas een grotere invloed gehad op de nominale aardgasreserve dan de jaarlijkse gasonttrekkingen, waardoor deze in de afgelopen jaren per saldo aanzienlijk in waarde is gestegen. Dit neemt niet weg dat het einde van de Nederlandse gasvoorraad in zicht is. Het ligt niet in de lijn der verwachting dat de komende jaren nieuwe aardgasreserves van enige omvang worden gevonden. Dit betekent dat de overheid over ongeveer twintig jaar niet meer zal kunnen profiteren van aardgasbaten.

Nettovermogen gedaald door crisis

Het financieel vermogen van de overheid is, in tegenstelling tot dat van de sector huishoudens, sterk negatief. In 2009 was de Nederlandse staatsschuld ruim anderhalf keer de omvang van de financiële vorderingen en oversteeg het zelfs het totale vermogen van de overheid. De substantiële toename van de overheidsschuld in 2008 en 2009 hangt onder andere samen met toenemende overheidstekorten en met de financiële steun die verleend werd aan in moeilijkheden verkerende banken. In 2008 nam de schuld toe met meer dan 100 miljard euro (zie *Overheidsfinanciën en de financiële crisis*).

4. Nettovermogen van de sector overheid

	1996	2006	2007	2008*	2009*
	<i>mld euro</i>				
Niet-financieel vermogen	298	503	537	586	587
w.v.					
vaste activa	210	316	330	349	357
w.v.					
bedrijfsgebouwen	62	88	91	96	101
publieke infrastructuur	138	209	220	233	235
overige vaste activa	11	18	19	20	21
voorraden	0	1	1	0	1
grond	19	54	58	60	55
minerale reserves	68	133	149	177	175
w.v.					
aardolie- en aardgasreserves	66	127	144	171	170
overige minerale reserves	2	6	5	5	5
Vorderingen (+)	116	148	163	265	264
Schulden (-)	285	319	322	425	435
Financieel vermogen	-169	-171	-159	-160	-171
Totaal nettovermogen	129	332	378	426	417

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Het financieel vermogen kwam in 2009 uit op –171 miljard euro. Hier staan echter niet-financiële bezittingen ter waarde van 587 miljard euro tegenover, waardoor het totale nettovermogen van de sector overheid in 2009 uitkomt op 417 miljard euro. Door de financiële crisis is het nettovermogen in 2009 voor het eerst gedaald, na jaren van forse groei.

Het vermogen van ondernemingen

Het vermogen van ondernemingen kan worden opgesplitst in dat van financiële ondernemingen (zoals banken, pensioenfondsen en verzekeraars) en niet-financiële ondernemingen. Deze laatste groep bestaat uit bedrijven die zich bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare diensten. De opbouw van het nettovermogen van beide typen ondernemingen is totaal verschillend. Waar de niet-financiële ondernemingen een groot nettovermogen bezitten bestaande uit grote hoeveelheden vaste activa, voorraden en grond, laat de niet-financiële balans van de financiële ondernemingen slechts een klein nettovermogen zien. De waarde van vorderingen en schulden van de financiële ondernemingen is uiteraard enorm, omdat deze de hoofdwerkzaamheden van banken en andere financiële instellingen weergeven: het lenen en uitlenen van geld en het uitgeven van en beleggen in aandelen en andere effecten.

5. Nettovermogen van niet-financiële ondernemingen

	1996	2006	2007	2008*	2009*
	<i>mld euro</i>				
Niet-financieel vermogen	566	1 030	1 083	1 131	1 112
w.v.					
vaste activa	445	659	679	709	725
w.v.					
woningen	124	193	197	204	211
bedrijfsgebouwen	110	185	193	205	216
machines en installaties	105	132	136	140	141
overige vaste activa	105	148	154	160	157
voorraden	49	69	78	83	77
grond	72	302	325	339	311
Vorderingen (+)	352	897	974	1 028	1 077
Schulden (-)	736	1 382	1 469	1 313	1 404
Financieel vermogen	-384	-485	-495	-284	-327
Totaal nettovermogen	182	545	587	846	785

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Vermogen niet-financiële ondernemingen gedaald

In 2009 is zowel het financieel als het niet-financieel vermogen van de niet-financiële ondernemingen gedaald. De daling van het niet-financieel vermogen wordt voornamelijk veroorzaakt door de daling van de grondprijs. De onderverdeling van het nettovermogen van ondernemingen kenmerkt zich door een negatief financieel vermogen, onder andere veroorzaakt door aandelenemissies. Opvallend is verder het aanzienlijke aandeel woningen onder de vaste activa. Deze zijn voor het grootste deel eigendom van woningcorporaties.

6. Nettovermogen van financiële ondernemingen

	1996	2006	2007	2008*	2009*
	<i>mld euro</i>				
Niet-financieel vermogen	43	60	58	57	55
w.v.					
vaste activa	34	38	36	35	34
grond	9	22	22	22	21
Vorderingen (+)	1 834	5 156	6 029	6 059	6 389
w.o.					
leningen	783	1 935	2 300	2 401	2 350
aandelen en overige deelnemingen	574	1 632	1 815	1 642	2 050
Schulden (-)	1 899	5 227	6 081	6 102	6 405
w.o.					
effecten m.u.v. aandelen	258	1 001	1 214	1 385	1 444
aandelen en overige deelnemingen	515	1 186	1 349	1 277	1 574
Financieel vermogen	-65	-71	-52	-43	-16
Totaal nettovermogen	-22	-11	5	14	39

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Financiële ondernemingen profiteren van herstel beurs

Het nettovermogen van de financiële instellingen is de afgelopen jaren gestegen. Dit komt voornamelijk doordat de aandelenkoersen in 2009 weer stegen en het bezit van aandelen zeer ruim vertegenwoordigd is binnen het financieel vermogen. De uitstaande leningen vormen echter nog steeds de meerderheid van alle vorderingen. Deze bleven de laatste jaren redelijk stabiel, na eind jaren '90 een grote vlucht te hebben genomen. De niet-financiële balans is, ten opzichte van de grote hoeveelheden vorderingen en schulden, voor deze sector van ondergeschikt belang en daalde licht de afgelopen drie jaar.

Internationale vergelijking van niet-financiële balansen

Er is een beperkt aantal landen dat voor recente jaren niet-financiële balansen heeft samengesteld. Belangrijke voorbeelden hiervan zijn Australië, Canada, Frankrijk en Japan. Doordat deze niet-financiële balansen worden samengesteld in nationale valuta is het echter bijzonder lastig om te komen tot een gemeenschappelijke waarderingsgrondslag. Het omrekenen met behulp van officiële wisselkoersen schiet hierin tekort omdat dit onvoldoende inzicht geeft in de werkelijke koopkrachtverhoudingen. Dit heeft zijn oorzaak in per land verschillende prijzen van binnenlandse diensten als huren, kosten van de gezondheidszorg, bioscoopkaartjes en horecaterieven. Ook geven wisselkoersen vaak een verkeerd beeld door bijvoorbeeld het bestaan van vaste wisselkoersen en door politieke en financiële onrust en de daarmee samenhangende verminderde of vermeerderde vraag naar valuta. Zo is de koers van de euro ten opzichte van de Amerikaanse dollar in de eerste helft van 2010 sterk gedaald onder invloed van de Griekse schulden crisis. Het zou misleidend zijn de waarde van de nationale bezittingen navenant te laten dalen.

Koopkrachtpariteiten

Een gezamenlijke waarderingsgrondslag kan in de toekomst worden verkregen via het gebruik van zogenaamde koopkrachtpariteiten. Een koopkrachtpariteit geeft de verhouding weer tussen de hoeveelheid van de ene valuta en de hoeveelheid van een andere valuta die nodig zijn om eenzelfde mandje van goederen en diensten te kopen. Probleem hierbij is echter dat de samenstelling van de goederen en diensten die geconsumeerd worden per land sterk kunnen verschillen. Voorts zijn eventuele kwaliteitsverschillen van de geconsumeerde goederen en diensten moeilijk in prijsverschillen uit te drukken. Een eenvoudige versie van een koopkrachtpariteit is de zogenaamde 'Big Mac Index' die uitgaat van de prijsverschillen tussen landen van deze hamburger waarvan de kwaliteit in elk land precies dezelfde is. Voor de internationale vergelijking van niet-financiële balansen zullen in de toekomst speciaal hiervoor ontwikkelde koopkrachtpariteiten gebruikt worden.

Niet-financiële bezittingen Frankrijk vergelijkbaar met Nederland

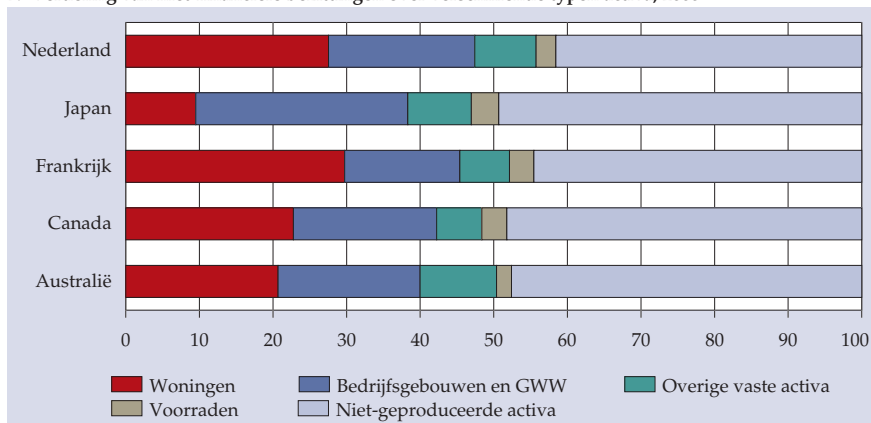
Van de landen die beschikken over niet-financiële balansen is de vergelijking tussen Frankrijk en Nederland het beste te maken. Beide zijn West-Europese landen die binnen de eurozone vallen. Mede hierdoor zijn de niet-financiële bezittingen per hoofd van de bevolking van Nederland en Frankrijk opvallend gelijkend. Exclusief duurzame consumptiegoederen bedroegen deze aan het eind van 2008 in Nederland 207 duizend euro en in Frankrijk 201 duizend euro per hoofd van de bevolking. Ook de verdeling over de verschillende typen bezittingen is redelijk vergelijkbaar. De gemiddelde Fransman bezit, gemeten in waarde, wel beduidend meer land dan de gemiddelde Nederlander.

Nederlandse woningen relatief veel waard

Een andere manier om zonder het gebruik van koopkrachtpariteiten een meer-voudige landenvergelijking te kunnen maken, is het onderverdelen van nationale balansen naar type activa. Bij de in figuur 7 gepresenteerde landen omvatten de niet-geproduceerde activa ongeveer 40 tot 50 procent van het totale nationale bezit. Hierbij gaat het om bezittingen zoals grond en minerale reserves, maar bijvoorbeeld ook houtvoorraden.

Opvallend is dat het aandeel van woningen (exclusief grond) in de totale niet-financiële bezittingen in Nederland met 28 procent relatief hoog is. In Australië en Canada bedraagt dit aandeel respectievelijk 21 en 23 procent, terwijl in Japan dit aandeel slechts 10 procent is. Hoewel in dit laatste land de huizenprijzen erg hoog zijn door de dure grond, zijn de woningen zelf relatief klein en de bouwkosten laag. Behoudens het eigen woningbezit kan worden geconcludeerd dat de opbouw van de niet-financiële bezittingen in deze landen redelijk gelijkend is. Dit is niet zo heel verwonderlijk gezien het redelijk vergelijkbare welvaartspeil van deze landen.

7. Verdeling van niet-financiële bezittingen over verschillende typen activa, 2008¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

¹⁾ Japan: 2007.

Conclusie

Met de toenemende maatschappelijke aandacht voor duurzaamheid is het van belang om naast het inkomensniveau als enige welvaartsmaat ook het huidige en toekomstige vermogen tot het genereren van inkomen in beschouwing te nemen. Bij het bepalen van dit vermogen spelen niet-financiële balansen een belangrijke rol. In het nettovermogen zijn systematisch alle bezittingen en schulden weerspiegeld op nationaal niveau en voor individuele sectoren zoals huishoudens, overheid en

ondernemingen. Steeds meer landen, ook in Europa, stellen op reguliere basis niet-financiële balansen samen, naast de al bestaande nationale-rekeningenstatistieken.

Dit artikel illustreert dat de effecten van de financiële crisis niet alleen zichtbaar zijn in de winstgevendheid van bedrijven of het besteedbare inkomen van huishoudens, maar ook in vermogensposities van individuele sectoren. Zo heeft de crisis bij de sector overheid geleid tot een aanzienlijke toename van de staats-schuld, terwijl bij huishoudens de waarde van het eigen woningbezit is aangetast. Ook de niet-financiële ondernemingen zagen de waarde van hun grond afnemen, terwijl de schulden opliepen.

Verder is vooral duidelijk geworden hoe belangrijk de waarde van het grond- en huizenbezit in Nederland is geworden binnen het nationaal vermogen. De spectaculaire waarde-stijging van het woningbezit sinds 1996 heeft tot een flinke waarde-stijging van het nationaal vermogen geleid.

In vergelijking met een aantal OESO-landen was de relatieve waarde van de woningen in Nederland in 2008 erg groot. Alleen in Frankrijk was het aandeel van land en woningen binnen de totale niet-financiële bezittingen nog groter. Verder valt op dat de vermogensopbouw naar type activa voor elke van deze landen redelijk overeenkomt.

De financiële crisis en de overheidsfinanciën: een Europese vergelijking

De financiële crisis, die zijn oorsprong had in 2007 en vooral in 2008 zichtbaar werd, heeft grote gevolgen gehad voor de overheidsfinanciën van Nederland en die van andere Europese economieën. Enerzijds hebben overheden moeten interveniëren bij de financiële instellingen door miljarden euro's te verstrekken teneinde deze instellingen overeind te houden. Anderzijds is door de economische krimp de inkomstestroom van overheden gedaald, terwijl uitgaven stegen door onder andere hogere uitkeringslasten en stimuleringspakketten. Door deze ontwikkelingen is de afname van de schuldquote¹⁾ over de voorgaande tien jaar in een zucht tenietgegaan en is het overheidstekort in de meeste landen fors gestegen.

In dit artikel worden de gevolgen van de financiële crisis op de overheidsfinanciën voor Nederland vergeleken met die van de overige 26 lidstaten van de Europese Unie. Om de analyse te vereenvoudigen worden landen in geografische blokken gebundeld. Eerst wordt een beeld geschetst van de ontwikkeling van de overheidsfinanciën van de diverse landen. Daarna wordt een analyse gemaakt van de invloed van de crisis op de overheidsfinanciën door overheidsingrijpen bij de financiële instellingen (het 'primaire effect'). Vervolgens wordt gekeken naar de effecten van de economische krimp op de overheidsfinanciën (de 'secundaire effecten'). Ten slotte wordt de invloed van de ontwikkeling van de rentekosten op de overheidsuitgaven geanalyseerd.

Ontwikkeling overheidsfinanciën

Om te kunnen voldoen aan de daartoe gestelde criteria hebben de lidstaten die gezamenlijk de euro wilden invoeren sinds de jaren negentig van de vorige eeuw de overheidsschuld fors teruggebracht. De criteria die daarbij zijn gehanteerd staan bekend als de EMU-criteria – EMU staat voor Economische en Monetaire Unie – en zijn vastgelegd in het Verdrag van Maastricht. Twee van de vijf criteria hebben betrekking op de overheidsfinanciën (zie kader a). De overheidsschuld moet aantoonbaar en continu dalen tot minder dan 60 procent van het bbp en het overheidstekort mag in een jaar maximaal 3 procent van het bbp zijn. De fysieke euro werd in 2002 in twaalf lidstaten ingevoerd; daarna zijn er nog drie lidstaten bijgekomen in de eurozone. Ook bij deze lidstaten, en bij de vele lidstaten die de

¹⁾ De schuldquote is de overheidsschuld uitgedrukt als percentage van het bruto binnenlands product.

ambitie hebben de euro in te voeren, speelt het streven naar het halen van de EMU-criteria een grote rol bij het beheer van de overheidsfinanciën.

Kader a

Het Verdrag van Maastricht en het Stabiliteits- en Groeipact

In 1992 werd het Verdrag van Maastricht ondertekend, waarin de weg werd beschreven die zou leiden naar een gemeenschappelijke munt. Een gemeenschappelijke munt vraagt om overeenkomstige monetaire uitgangspunten en om een gemeenschappelijk beleid. Hiertoe werden criteria aangenomen waaraan voldaan moest worden. Deze criteria staan bekend als de vijf convergentiecriteria.

1. *Prijstabiliteit.* De inflatie mag ten hoogste 1,5 procent hoger liggen dan in de drie lidstaten met de laagste inflatie.
2. *Rente op staatsobligaties.* De rente op staatsobligaties, ook wel kapitaalmarktrente genoemd, mag niet meer dan 2 procent afwijken van de gemiddelde rente van de drie lidstaten met de laagste rente.
3. *Wisselkoersstabiliteit.* De wisselkoersen moeten in de twee jaar voorafgaand aan toetreding tot de euro binnen de afgesproken marge vallen.
4. *Begrotingstekort.* Het tekort op de nationale begroting mag hoogstens 3 procent van het bbp bedragen.
5. *Overheidsschuld.* De overheidsschuld mag niet meer dan 60 procent van het bbp bedragen, of moet tenminste sterk in de richting van de 60 procent bewegen.

De vijf convergentiecriteria bepalen of een land toegelaten kan worden tot Economische en Monetaire Unie. In het Stabiliteits- en Groeipact is vastgelegd dat landen na toelating regels 4 en 5 niet mogen overtreden. Als landen deze regels toch overtreden krijgen zij maximaal drie jaar de tijd om het overheids-saldo en de overheidsschuld onder de genoemde normen te brengen. Nemen de landen geen of onvoldoende maatregelen, dan kan een boete tot 0,5 procent van het bbp opgelegd worden. Tot op heden is echter geen boete aan overtredende landen uitgedeeld.

Nederlandse schuldquote sterk gestegen sinds 2008, na jaren van dalingen

Om te kunnen toetreden tot de Economische en Monetaire Unie heeft ook de Nederlandse overheid sinds de jaren negentig van de vorige eeuw de schuld fors teruggebracht. De Nederlandse schuldquote is gedaald vanaf 1993, toen deze piekte op 78,5 procent. In het tweede kwartaal van 2000 is de overheidsschuld voor het eerst onder de EMU-norm van 60 procent gezakt. In de daarop volgende zeven jaar is de overheidsschuld verder gedaald tot 45,3 procent van het bbp in het vierde kwartaal van 2007. De daling van de Nederlandse schuldquote is enerzijds tot stand gekomen door een streng fiscaal beleid en anderzijds door de bloeiende economie. Daarna diende de financiële crisis zich aan. In het vierde kwartaal van 2008 had de Nederlandse staat voor 87 miljard euro bij de financiële instellingen geïntervenieerd. Hierdoor steeg de schuldquote in het vierde kwartaal van 2008 tot 58,2 procent. In het vierde kwartaal van 2009 bedroeg de Nederlandse schuldquote 60,8 procent.

Schuld Oost-Europese landen het laagst

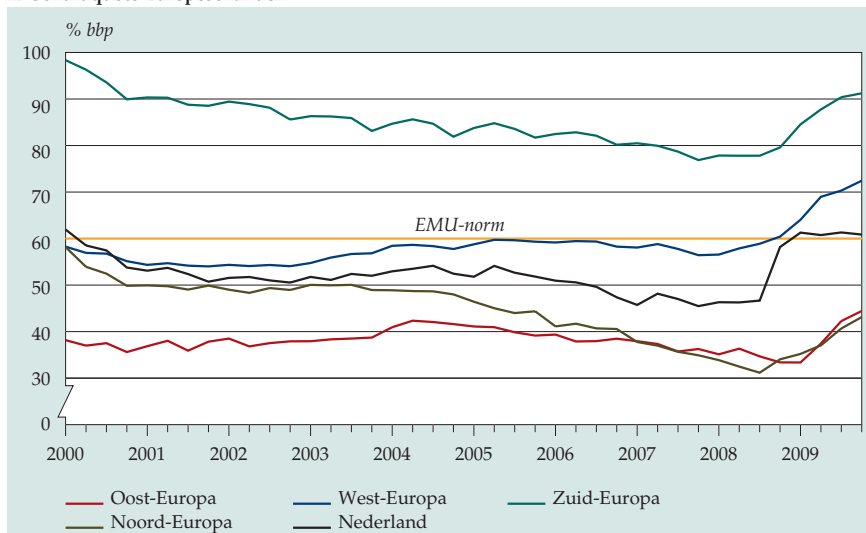
De financiële crisis heeft ook een fors effect gehad op de overheidsschuld van de andere lidstaten van de Europese Unie. Gemiddeld steeg de schuldquote in de EU tussen het derde kwartaal van 2008 en het vierde kwartaal van 2009 met ruim 14 procentpunt. Hiermee zijn de winsten van het voorbije decennium binnen een jaar zo goed als weggevaagd. In Nederland is dit effect bijna geheel in het vierde kwartaal van 2008 te zien. In 2009 bleef de Nederlandse overheidsschuld als percentage van het bbp, in tegenstelling tot andere landen, relatief stabiel.

Vergeleken met de rest van Europa hebben de Oost-Europese landen (zie voetnoot bij grafiek 1) een zeer lage overheidsschuld. Dit heeft voor een deel te maken met de erfenis van de Sovjet-Unie. Na de val van de muur hebben in deze landen forse economische herstructureringen plaatsgevonden, waarbij nieuwe schuldafspraken werden gemaakt en devaluaties leidden tot een verlaging van de schuld. Tevens hebben Oost-Europese economieën een minder omvangrijk sociaal zekerheidsstelsel, dat minder overheidsuitgaven vereist. Deze landen hebben wel veel geïnvesteerd in opbouw en infrastructuur, maar deze uitgaven zijn relatief laag en niet vergelijkbaar met de hoge uitgaven aan sociale zekerheid in de andere Europese landen. Bovendien worden de investeringen enigszins gedekt door bijdragen van de Europese Unie.

De Noord- en West-Europese landen hadden in 2000 gemiddeld dezelfde schuldquote. Opvallend is dat de Noord-Europese landen hun schuld in negen jaar hebben gehalveerd tot iets boven 30 procent van het bbp, ver onder de EMU-norm. De halveringen werden bereikt door een fundamentele hervorming en privatisering van de pensioenfondsen en andere overheidshervormingen. Ook Nederland is er

beter in geslaagd om zijn schuld te saneren dan de grote economieën van West-Europa. De Zuid-Europese landen hadden een extreem hoge schuld in 2000, maar hebben door economische voorspoed in de daarop volgende jaren hun schuldquote met ongeveer 20 procentpunt weten terug te brengen. Vooral in landen als Griekenland en Italië ligt de schuldquote hoog.

1. Schuldquote Europese landen¹⁾

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, en Eurostat.

¹⁾ Oost-Europa: Litouwen, Estland, Letland, Polen, Tsjechië, Slovakije Hongarije, Roemenië, Bulgarije.

West-Europa: Ierland, Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Oostenrijk, Slovenië.

Zuid-Europa: Griekenland, Italië, Spanje, Portugal, Cyprus, Malta.

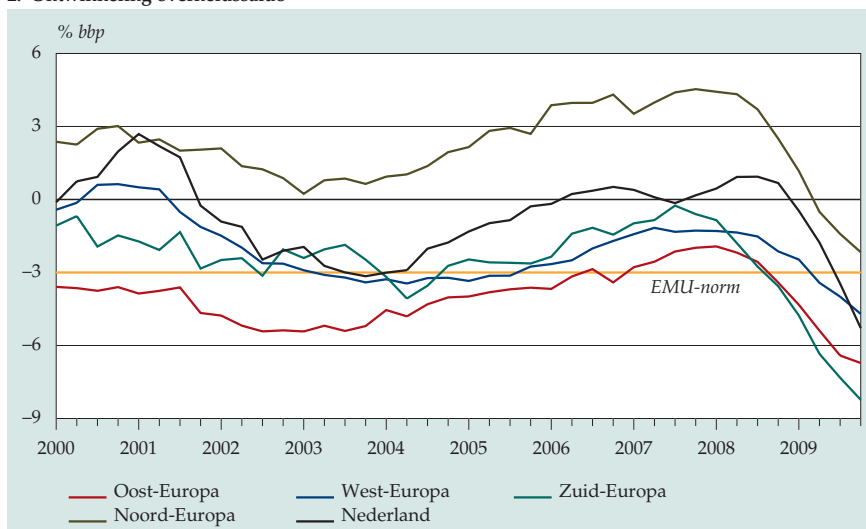
Noord-Europa: Denemarken, Zweden, Finland.

Overheidssaldo ook fors verslechterd

Niet alleen de overheidsschuld maar ook het overheidssaldo als percentage van het bbp is door de financiële crisis aangetast. Nederland heeft zich in het afgelopen decennium goed kunnen houden aan de EMU-norm van een overheidssaldo van maximaal -3 procent van het bbp. Alleen in 1995 was het tekort door een incidentele oorzaak hoger (zie hoofdstuk 6). Het tekort was lager dan in de meeste andere Europese landen. Alleen de Scandinavische landen beheerden het saldo nog strakker: deze hadden jaar op jaar een overschot. Behalve de Oost-Europese landen hebben alle landen zich tot en met 2008 net aan de EMU-norm kunnen houden. Pas in 2009 werd de invloed van de crisis op het overheidssaldo echt zichtbaar en verslechterde het saldo in alle lidstaten met gemiddeld 4,5 procent van het bbp. Een dergelijke verslechtering is in de recente geschiedenis niet voorgekomen. Op zich is dit niet vreemd. De economische krimp in 2009 was namelijk de sterkste

sinds de Tweede Wereldoorlog. Een dergelijke teruggang in de economie betekent enerzijds minder inkomsten uit omzet-, loon- en winstbelasting. Anderzijds stijgen de overheidsuitgaven als gevolg van stimuleringsmaatregelen gewoon door. Beide ontwikkelingen hebben een negatief effect op de overheidssaldi.

2. Ontwikkeling overheidssaldo

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, en Eurostat.

Kader b

Overheidsinterventies bij de financiële instellingen

De huidige economische crisis in Europa heeft zijn oorsprong in de overgewaardeerde hypotheekmarkt in de Verenigde Staten. De grote klap op de financiële markten kwam in september 2008 toen de Amerikaanse zakenbank *Lehman Brothers* failliet ging. In het kielzog van *Lehman Brothers* dreigden in de Verenigde Staten en Europa andere financiële instellingen om te vallen, zodat overheden zich genoodzaakt zagen om miljarden dollars kapitaal te verstrekken.

Interventies in Nederland

In de herfst van 2008 dreigde Fortis Holding te bezwijken. De Nederlandse staat heeft toen een deel van Fortis genationaliseerd en werd hiermee eigenaar van Fortis Bank Nederland en de Nederlandse activiteiten van ABN AMRO. Later in het jaar moest de Nederlandse staat kapitaal verstrekken aan ING, SNS-Reaal

en Aegon. Deze kapitaalverstrekkingen geschieden in de vorm van aandelen en leverden de staat in 2009 een rendement van 8,5 procent. Het rendement in de komende jaren is onzeker omdat dit afhangt van het dividend dat de instellingen gaan uitkeren en de termijn waarop de kapitaalverstrekkingen worden terugbetaald. In 2008 heeft de Nederlandse staat zelf binnen een tijdsbestek van drie maanden 87 miljard euro moeten lenen om alle interventies te kunnen financieren. Hierdoor is de schuldquote van Nederland in 2008 omhoog geschoten van 46,7 procent in het derde kwartaal naar 58,2 procent in het vierde kwartaal. Het is wel zo dat tegenover deze staatssteun de overheid een evenredig bedrag aan financiële activa heeft verkregen in de vorm van aandelen aan financiële instellingen en aandelen Fortis Bank en ABN AMRO. De effecten van de interventies op het overheidssaldo zijn gering geweest.

In 2009 moest de Nederlandse overheid weer bijspringen bij ING, Fortis Bank Nederland en ABN AMRO. ING bezat via zijn Amerikaanse spaarbank gesecuritiseerde effecten in Amerikaanse hypotheek. Doordat de markt voor deze effecten stil was komen te staan, daalde de boekwaarde van deze effecten sterk. Hiermee kwam ING weer in de problemen. Om ING te helpen heeft de Nederlandse overheid deze effecten, ter waarde van 21,6 miljard euro, overgenomen. Dit heeft de overheid gedaan door een lening met ING af te sluiten, waardoor de overheidsschuld ook met 21,6 miljard euro toenam. Voor de komende dertig jaar leveren de effecten maandelijks een bedrag aan de Nederlandse staat op. Hiermee wordt de hoofdsom van de effecten geleidelijk afbetaald en verdient de overheid maandelijks rente-inkomsten. Op haar beurt lost de Nederlandse overheid maandelijks de lening van ING af (plus een rentevergoeding) met de inkomsten van de effecten.

In 2009 is ook definitief besloten om Fortis Bank en ABN AMRO te fuseren. Pas na de nationalisatie van Fortis Bank Nederland is aan het licht gekomen dat de twee banken kapitaal tekort zullen komen na de fusie. In 2009 heeft de Nederlandse staat in totaal 4 miljard euro kapitaal aan Fortis Bank en ABN AMRO verstrekt, in de vorm van aandeelaankopen, een leningconversie en constanten. Een deel van dit kapitaal dekt eenmalige kosten. Volgens de Europese boekhoudregels moet de Nederlandse overheid een deel van dit bedrag boeken als een kapitaaloverdracht aan Fortis en ABN AMRO. Dit beïnvloedt het overheidssaldo negatief met 2,2 miljard euro.

Diverse interventies in Europa

De eerste nationalisatie in Europa vond plaats in het Verenigd Koninkrijk toen Northern Rock Bank eind 2007 effectief genationaliseerd werd. In het voorjaar van 2008 moest de Duitse overheid ingrijpen om banken als Hypo Real Estate en

BayernLB overeind te houden. Ook Ierland, België, Denemarken, Luxemburg en Letland hebben op grote schaal moeten interveniëren. Oostenrijk, Cyprus, Spanje, Frankrijk, Hongarije, Portugal, Italië en Zweden hebben dit in mindere mate gedaan. De wijze waarop nationale overheden hebben ingegrepen, varieert van land tot land. Overheden hebben een diversiteit aan constructies bedacht om de nationale financiële instellingen te redden. Dit varieert van nationalisaties, kapitaalverstrekkingen in de vorm van het aankopen van effecten, leningen, enzovoort. De overheden hebben getracht het effect op de staatsschuld te beperken en vooral te zorgen dat er geen sprake zou zijn van staatssteun. De overheden waren hier om twee redenen terughoudend mee. Enerzijds omdat dit problemen kon veroorzaken met de Europese Commissie en anderzijds omdat ongeoorloofde staatssteun een negatief effect heeft op het overheidstekort.

Primaire en secundaire effecten

De financiële crisis heeft op twee manieren effect gehad op de overheidsschuld en het overheidssaldo. Enerzijds hebben overheden moeten interveniëren bij de financiële instellingen door miljarden euro's te verstrekken teneinde deze instellingen overeind te houden (het primaire effect genoemd). Anderzijds is door de economische krimp de inkomstenstroom van overheden gedaald, terwijl de uitgaven stegen door onder andere hogere bestedingen aan uitkeringen en stimuleringspakketen (secondaire effecten). Hieronder worden beide effecten apart behandeld.

Kader c

De relatie tussen overheidsschuld en -saldo

De twee belangrijkste indicatoren van de overheidsfinanciën zijn het overheidssaldo en de overheidsschuld. Tussen deze twee indicatoren bestaat een relatie. In eerste instantie wordt het overheidssaldo bepaald door het verschil tussen inkomsten en uitgaven van de overheid. Zijn de uitgaven hoger dan de inkomsten dan spreekt men van een overheidstekort. Zijn de uitgaven lager dan spreekt men van een overheidsoverschot.

In het geval van een overheidstekort kan de overheid lenen om het gat te dichten. Het overheidstekort wordt daarom ook wel de financieringsbehoefte genoemd. Het lenen van geld gebeurt over het algemeen door het uitgeven van staatsobligaties (langlopende effecten) en in Nederland zogeheten Dutch Trade

Certificates (kortlopende effecten). Institutionele beleggers zoals pensioenfondsen, beleggingsfondsen en banken zijn de belangrijkste investeerders in deze financieringsinstrumenten.

De overheidsschuld kan worden gezien als de optelsom van de overheidstekorten uit het verleden. Zo wordt de staatsschuld verhoogd door de financiering van het overheidstekort. Heeft de overheid echter een overschot, dan kan zij haar schuld aflossen.

De overheid heeft ook bezit. Dit in de vorm van vaste activa zoals gebouwen, grond of infrastructuur, of in de vorm van financiële activa zoals aandelen en vorderingen op bedrijven en instanties. De overheid investeert in deze activa om haar beleid uit te voeren. Zo bezit zij openbaarvervoerbedrijven, nutsbedrijven en financiële instellingen. Beleidswijzigingen en marktomstandigheden kunnen redenen zijn om deze bezittingen te verkopen of aan te kopen. Met de verkoop van deze bezittingen kan een gedeelte van de overheidsschuld worden afgelost. Dit is in het verleden bijvoorbeeld gebeurd toen de PTT werd geprivatiseerd. Andersom moet de overheid soms geld lenen om aankopen te kunnen financieren. De nationalisatie en kapitaalverstrekkingen aan Fortis Bank en ABN AMRO, waarvoor meer dan 27 miljard euro geleend moest worden, is hier een voorbeeld van. Een dergelijk actie heeft direct een verhogend effect op de overheidsschuld. Het directe effect op het overheidstekort kan negatief zijn. Door de nationalisatie van Fortis Bank heeft de overheid in feite een investering gedaan. Als een deel van deze investering in de toekomst niet meer terugverdiend worden, heeft een dergelijke transactie een negatief effect op het tekort. Dit omdat dit bedrag direct als een verlies voor de overheid wordt geboekt. Als op den duur op de gedane investering geen verliezen worden geleden, doordat de rente-inkomsten, uitgekeerde dividenden en garantiepremies bijvoorbeeld meer geld opleveren dan de rente-uitgaven op de leningen die de overheid moest aangaan, dan kunnen interventies ook een positieve bijdrage aan het overheidssaldo leveren.

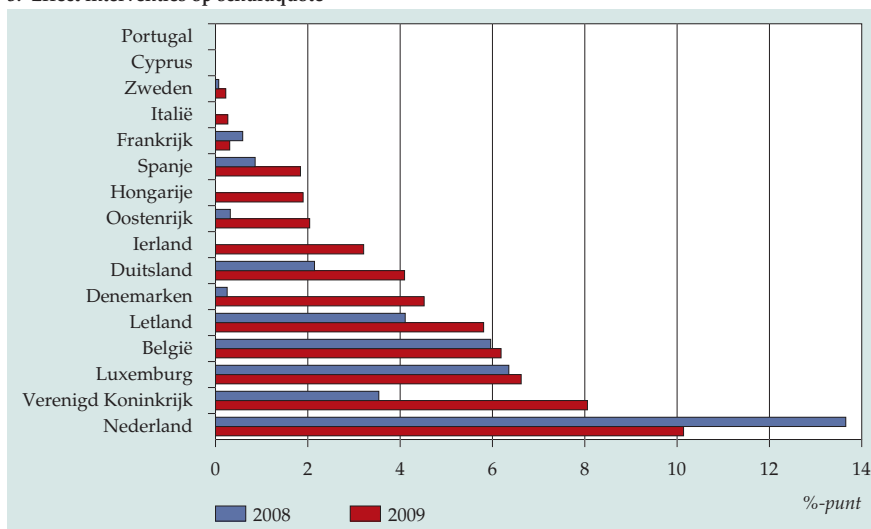
In Europees verband spreken we van EMU-saldo en EMU-schuld. De inkomsten, uitgaven en schuld worden volgens deze standaarden voor de gehele overheid bepaald. Dit betreft de rijksoverheid, onderwijsinstellingen, gemeenten, provincies, sociale verzekeringsfondsen en andere kleinere overheidsinstellingen.

Het primaire effect: overheidsingrepen bij financiële instellingen

Voor landen als het Verenigd Koninkrijk, België, Denemarken, Ierland, Luxemburg, Letland en Nederland hebben de reddingsoperaties bij financiële instellingen

direct een fors effect gehad op de overheidsfinanciën. Het belang van de financiële sector in de nationale economie was daarbij niet bepalend voor de noodzaak van overheidsinterventies. Deze werd vooral bepaald door het bezit van risicovolle effecten op de Amerikaanse hypotheekmarkt en een relatief ongezond niveau van het kernvermogen.²⁾ Om de ingrepen te financieren leenden de overheden miljarden euro's op de kapitaalmarkt. Het effect van deze reddingsoperaties op de overheidsfinanciën betrof vooral een stijging van de overheidsschuld. De ingrepen in Nederland hebben veruit het meeste effect op de schuldquote gehad van alle Europese landen. Deze steeg in 2008 met 13,7 procentpunt, maar daalde licht tot 10,1 in 2009 doordat Fortis Bank een lening van 34 miljard afloste en omdat ING, SNS-Reaal en Aegon een deel van de kapitaalverstrekkingen terugbetaalden. In de andere Europese landen is het effect op de staatsschuld door de interventies in de financiële instellingen daarentegen nog verder toegenomen in 2009.

3. Effect interventies op schuldquote

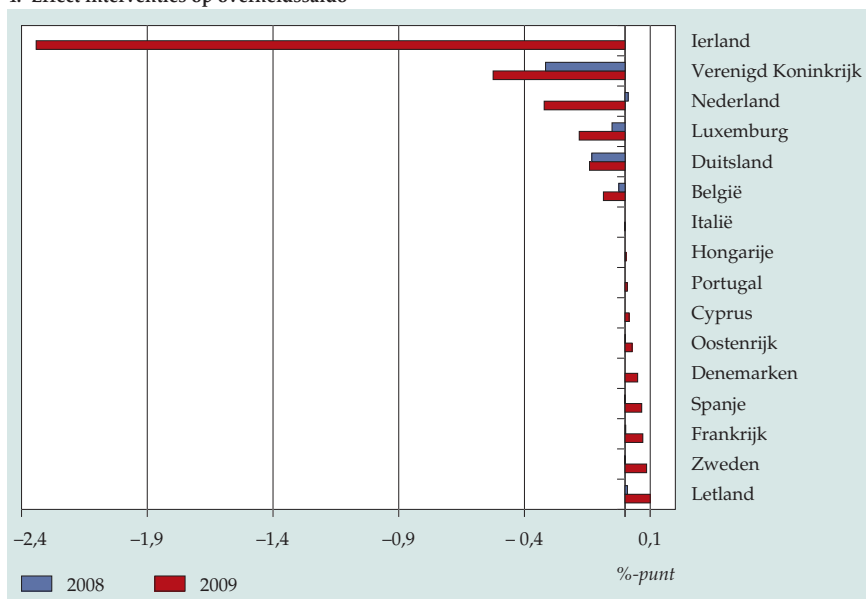
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, detailgegevens, en Eurostat.

Het effect van de reddingsoperaties op het overheidssaldo is voor de meeste landen minder spectaculair geweest dan op de overheidsschuld. Het overheidssaldo van Ierland is het zwaarst getroffen. De eenmalige kosten van interventies waren in Ierland relatief veel hoger dan in andere landen (5,2 miljard). Alleen al het effect van de overheidsinterventies was in dat land op zichzelf bijna evenredig aan de EMU-norm. De overheidssaldi van het Verenigd Koninkrijk en, in mindere mate, Nederland, Denemarken, Luxemburg en België hebben ook geleden onder de interventies. De landen met een negatief effect op het saldo moesten een deel van de investeringen als een kapitaaloverdracht aan de financiële instellingen boeken

²⁾ Het kernvermogen is het aandelenkapitaal plus de reserves van een onderneming.

in de nationale rekeningen. Dit komt omdat er vanuit wordt gegaan dat deze investeringen voor een deel niet meer terugverdiend zullen worden. Dit bedrag wordt daarom direct als een verlies voor de overheid geboekt. In sommige landen leverden de interventies in 2009 een positieve bijdrage aan het overheidssaldo. Dit komt vooral omdat deze landen per saldo geen verliezen hebben geleden op de gedane investeringen in de financiële instellingen. De rente-inkomsten, uitgekeerde dividenden en garantiepremies leverden meer geld op dan de rente-uitgaven op de leningen die deze overheden moesten aangaan.

4. Effect interventies op overheidssaldo

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, detailgegevens, en Eurostat.

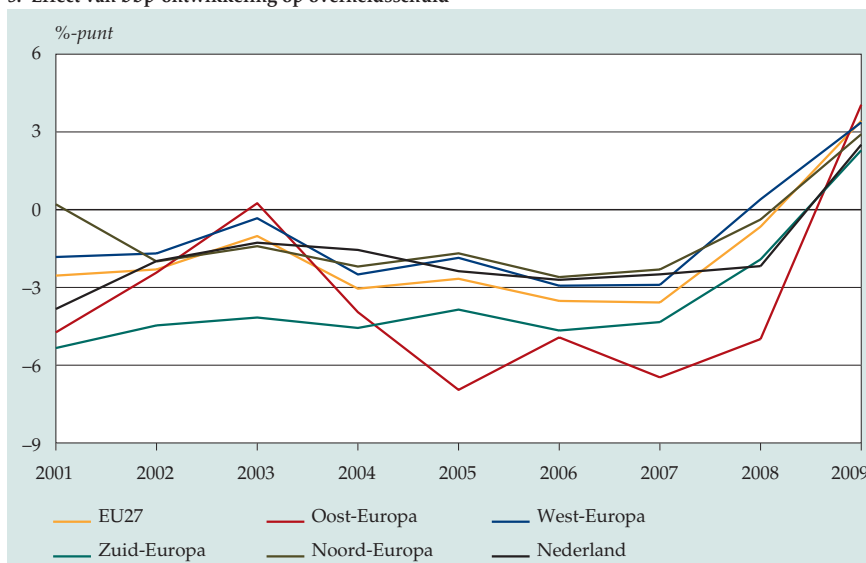
Eerste secundaire effect – het noemereffect

De economische krimp in de Europese landen had een veel sterker effect op de overheidsfinanciën dan de overheidsinterventies bij financiële instellingen. Gemiddeld krompen de economieën van de 27 Europese landen vanaf het eerste kwartaal van 2008 tot het eerste kwartaal van 2009 met ongeveer 5 procent. Een dergelijke krimp is sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer voorgekomen. De economische neergang in Nederland begon twee kwartalen later dan in de andere Europese landen, maar de Nederlandse economie kromp vervolgens vier kwartalen: in totaal ongeveer 5 procent. De Oost-Europese en Scandinavische landen hebben het minst last gehad van de recessie.

Toen de economieën fors krompen, nam de schuldquote sterk toe door het zogenoemde bbp- of noemereffect: bij een gelijkblijvende schuld neemt het aandeel van

de schuld af wanneer de economie groeit en omgekeerd. In figuur 5 is te zien dat de continue economische groei van 2000 tot 2008 een dalend effect op de schuldquote had, met een kortstondige dip in 2003. Doordat de economie in 2008 en 2009 kromp, zorgde dit effect echter voor een stijging van de schuldquote. Het bbp-effect was in Nederland met 2,5 procentpunt minder sterk dan in de andere West-Europese landen. Dit terwijl de groei van de Nederlandse economie, net als die van de rest van Europa, de schuldquote met gemiddeld 2,4 procentpunt deed dalen in de voorgaande acht jaar.

5. Effect van bbp-ontwikkeling op overheidsschuld

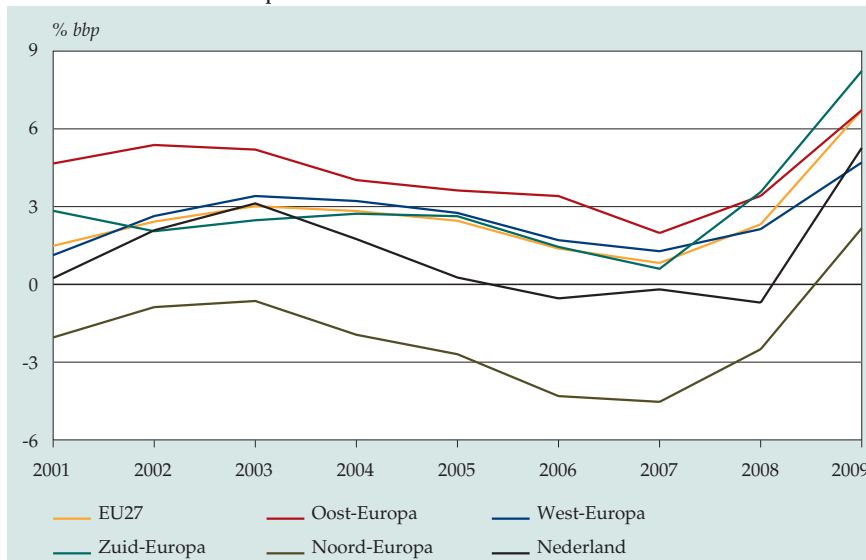

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, detailgegevens, en Eurostat.

Invloed tekort op schuld

Het overheidssaldo heeft invloed op de hoogte van de schuldquote. Als er een positief overheidssaldo is, kan de overheid hiermee schulden aflossen, waardoor de schuldquote daalt. In Nederland is dit in de periode 2006–2008 het geval geweest. In de Scandinavische landen gebeurde dit zelfs gedurende de gehele periode 2001–2008, waarbij de schuldquote in 2007 met maar liefst 4,5 procentpunt kon dalen. Dit waren echter uitzonderingen, aangezien de meeste Europese landen in de meeste jaren een negatief overheidssaldo kenden. In 2008 en vooral in 2009 zijn de tekorten in alle landen nog eens sterk opgelopen. Hierdoor moesten de Europese landen veel meer dan normaal bijlenen om de uitgaven te kunnen financieren. De Nederlandse schuldquote werd in 2009 hard getroffen door het overheidstekort (5,4 procentpunt), ongeveer even hard als de West-Europese landen (4,7 procentpunt), maar minder hard dan bijvoorbeeld de Zuid-Europese landen (8,2 procentpunt).

6. Effect van overheidssaldo op overheidsschuld

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, detailgegevens, en Eurostat.

Inkomsten Nederlandse overheid iets harder gekrompen dan de economie

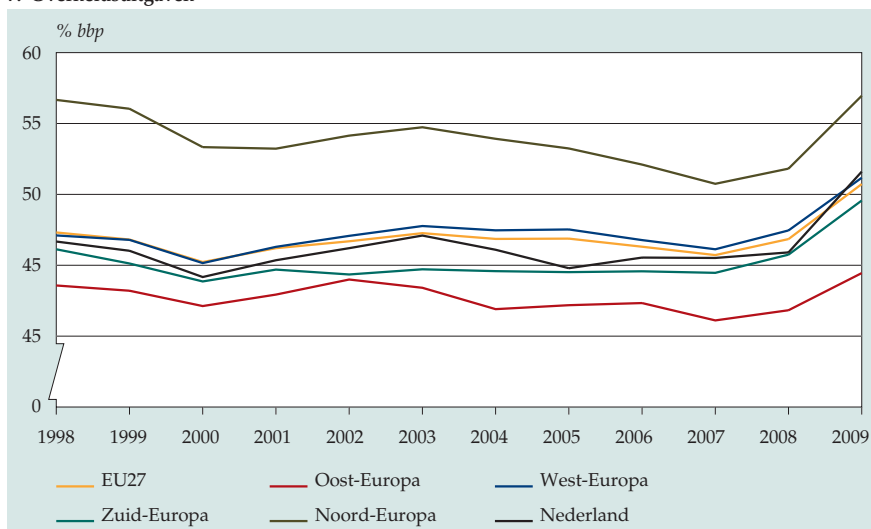
De negatieve overheidssaldi zijn veroorzaakt door dalingen van de overheidsinkomsten en stijgingen van de overheidsuitgaven, enerzijds in absolute zin en anderzijds in relatie tot het bbp. In absolute zin is de daling vooral te wijten aan inkomsten die direct gerelateerd zijn aan de conjunctuur. Een (forse) stijging van werkloosheid, bedrijfsverliezen en een grote daling van de consumptie als gevolg van een economische krimp zorgen voor minder inkomsten voor de overheid omdat er minder premies en belastingen worden afgedragen. Een diepgaande vergelijkende analyse tussen de landen is echter moeilijk te maken, aangezien het type inkomsten (en uitgaven) per land verschilt. Als percentage van het bbp zijn de overheidsinkomsten in de meeste landen licht gedaald, wat betekent dat deze sneller zijn gekrompen dan de economie. Ook de inkomsten van de Nederlandse overheid zijn met een daling van ongeveer 5 procent iets harder gekrompen dan de economie. De daling komt vooral door een afname van btw-inkomsten, overdrachtsbelastingen en vennootschapsbelastingen.

Uitgaven Nederland sneller gestegen dan in West-Europa

De (relatieve) stijging van de uitgaven was binnen alle economieën de voornaamste oorzaak van de stijging van de overheidssaldi. Dit komt omdat veel uitgaven van de overheid een anticyclisch karakter hebben, waardoor de uitgaven stijgen als de economie krimpt. Zo heeft de economische neergang bijvoorbeeld geleid tot stijgende werkloosheid, en dientengevolge kosten aan werkloosheidsuitkeringen.

Een toename van investeringen en stimuleringspakketen heeft de uitgaven iets extra doen groeien. In Nederland was de relatieve stijging van de uitgaven het meest geprononceerd, waarbij de uitgaven als percentage van het bbp met 5,7 procentpunten stegen naar 51,6 procent. Dit is hoger dan het West-Europese gemiddelde, terwijl in alle voorgaande jaren de Nederlandse overheid gemiddeld gezien minder uitgaf dan de andere West-Europese landen. Zuid- en Oost Europa hebben een minder omvangrijk sociaal stelsel en deze overheden geven dus relatief minder uit. De Scandinavische landen hebben een omvangrijke overheid en sociaal stelsel en zien door de financiële crisis de overheidsuitgaven boven de 55 procent van het bbp stijgen.

7. Overheidsuitgaven

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, en Eurostat.

Ontwikkeling rente op staatsobligaties

De ontwikkeling van de overheidsfinanciën is sterk afhankelijk van de rente die de overheid betaalt op haar staatsschuld. De staat van de wereldeconomie, de nationale economie en de kredietwaardigheid van een land hebben allemaal invloed op de hoogte van de rente die door de overheid wordt betaald. Doordat een groot deel van de staatsschuld langlopend is, zijn rentekoersen van voorgaande jaren bepalend voor de gemiddelde rente die over de hele overheidsschuld wordt betaald.

Risicoprofiel Nederland gelijk aan dat van Duitsland

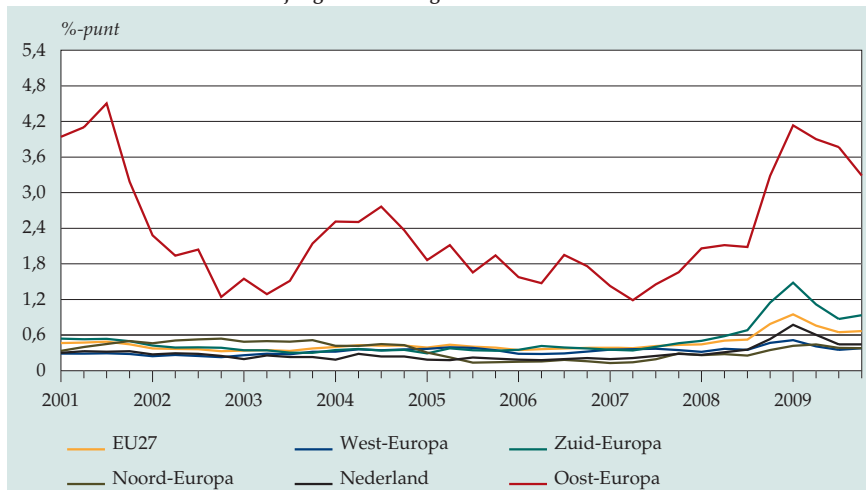
Nederland is in de gelukkige positie dat de rente op Nederlandse staatsleningen van oudsher gelijk is aan die op Duitse staatsleningen. Het risicoprofiel van Ne-

derland is in de ogen van beleggers vergelijkbaar met dat van Duitsland. De Duitse overheid wordt door de markten als zeer stabiel en betrouwbaar gezien, onder andere vanwege een relatief streng historisch fiscaal beleid. De toeslag die Nederland moet betalen boven de rente op Duitse tienjarige leningen lag voor de crisis rond de 0,1 procentpunt. Door de verbinding tussen de rente op Nederlandse en Duitse staatsleningen heeft Nederland ten opzichte van andere Europese landen in de jaren 2000 een lage rente kunnen bedingen. Alleen de Scandinavische landen hebben hun leningen tegen een nog lagere rente verkregen. In de periode 2005–2007 lag de kapitaalmarktrente hier nog lager dan in Duitsland: dit vanwege de snel groeiende economie en de snelle daling van de overheidschuld in deze landen. De Zuid-Europese landen betaalden daarentegen gemiddeld tientallen basispunten meer rente op hun langetermijnleningen. Opmerkelijk is dat de Oost-Europese landen een forse toeslag moeten betalen op de Duitse rente. Dit terwijl deze landen een veel lager overheidsschuld hebben dan het Europese gemiddelde en tevens een sterke economische groei kennen sinds de eeuwwisseling. Kennelijk zien de kapitaalmarkten deze landen als meer risicovol, vanwege het instabiele economische klimaat in de laatste twee decennia. Ook zitten deze economieën nog niet op het ontwikkelingsniveau van de westerse burens.

Rente sterk gedaald, maar verschil met Duitsland gestegen

Het effect van de financiële crisis en de daarop volgende economische crisis is duidelijk zichtbaar in de toeslag op de Duitse tienjarige rente die Europese landen moeten betalen bij uitgifte. Tussen het derde kwartaal van 2008 en het derde kwartaal van 2009 steeg de rente ten opzichte van de Duitse rente flink. In het eerste kwartaal van 2009 moest Nederland gemiddeld zelfs 65 basispunten toeslag betalen op de Duitse kapitaalmarktrente. Hierdoor betaalde Nederland voor het eerst sinds zes jaar dezelfde rente als de andere West-Europese landen. De toeslag die Nederland moest betalen is eerder een afspiegeling van de kortstondige nervositeit op de kapitaalmarkten dan van het langetermijn risicoprofiel van Nederland, want de kapitaalmarktrente is in deze periode in alle West-Europese landen alleen maar gedaald. Veel kapitaalhouders gebruikten staatsobligaties als toevlucht vanwege dalende aandelenkoersen, onzekerheid over de robuustheid van financiële instellingen en onzekerheid over de economie. De Duitse kapitaalmarktrente daalde het snelst van alle lidstaten. In tegenstelling tot in West-Europa is de rente in de Oost-Europese landen fors gestegen. Dit geldt zelfs voor een land als Polen, waar de economie is blijven groeien en de overheidsschuld laag is gebleven. De kapitaalmarkten calculeerden eind 2009 nog altijd een relatief hoog risico bij de leningen van Zuid-Europese landen. Dit risico werd begin van 2010 groter vanwege de crisis in Griekenland.

8. Renteverval met Duitse tienjarige staatsleningen

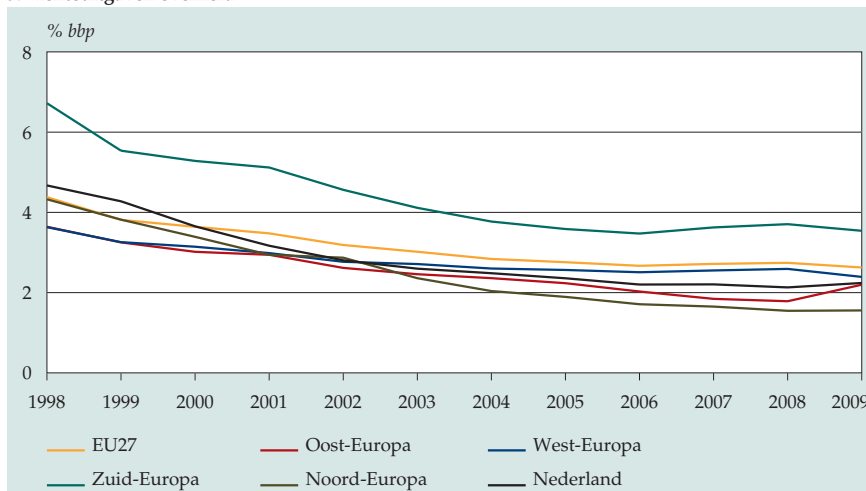

Bron: ECB.

Renteuitgaven Nederland beperkt gebleven

Per saldo heeft de recente forse toename van de overheidsschuld nog geen sterk effect op de rente-uitgaven van de overheid gehad. Dit komt vooral doordat de rentelasten op de overheidsschuld al relatief laag waren voor de crisis. Verder is de Nederlandse overheid in staat geweest om de toename in schuld relatief goedkoop te financieren, omdat beleggers sinds het begin van de financiële crisis staatsobligaties als een relatief veilige haven hebben gezien. Alleen de Oost-Europese landen zijn fors getroffen: hier is de rente op staatsobligaties fors gestegen.

9. Renteuitgaven overheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, en Eurostat.

Conclusie

De primaire effecten van de financiële crisis op de overheidsfinanciën wegen minder zwaar dan de secundaire effecten. De staatsinterventies in Nederland hebben vooral effect gehad op de staatsschuld, maar hiertegenover staan vorderingen, zoals leningen aan financiële instellingen en aandelen in Fortis Bank en ABN AMRO. De interventies hebben geen groot effect gehad op het overheidssaldo, behalve dat de overheid de kapitaalverstrekkingen aan Fortis en ABN AMRO als kapitaaloverdrachten en dus uitgaven moest boeken.

De secundaire effecten van de financiële crisis zijn van aanzienlijk groter belang geweest voor de overheidsfinanciën. Dit komt vooral doordat de economie fors is gaan krimpen en dit de inkomsten van de overheid negatief beïnvloedde, terwijl de uitgaven versneld stegen. Door deze twee effecten is het overheidstekort fors gestegen. Omdat het tekort werd gefinancierd door meer schuld aan te gaan is ook de overheidsschuld opgelopen. Het gat in het tekort werd in voorgaande jaren gecompenseerd door de economische groei, waardoor de schuldquote zelf afnam. Deze trend is nu gebroken: de gekrompen economie en samen met het toegenomen tekort draagt nu bij aan een stijging van de schuldquote.

Vergeleken met andere lidstaten heeft Nederland relatief weinig geleden onder de financiële crisis. Dit terwijl het effect van de interventies op de schuldquote nergens zo groot was als in Nederland. Alleen de Scandinavische landen hadden er nog minder last van. Dit komt onder andere omdat deze landen de laatste jaren hun overheidsfinanciën hebben hervormd door middel van een structureel overschot en een jaarlijkse netto-aflossing op de overheidsschuld. Tekenend voor veel Europese landen is dat de overheidsinkomsten sneller daalden dan het bbp en dat de uitgaven versneld stegen.

De EU in verhouding tot andere economische grootmachten

De Europese Unie heeft grote invloed op mondiaal niveau. De grootste Europese landen (Duitsland, Italië, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk) zijn bijvoorbeeld sinds de jaren zeventig vertegenwoordigd in de G7, het overlegorgaan van de belangrijkste geïndustrialiseerde landen. Tot de G7-landen behoren ook de Verenigde Staten, Japan en Canada. Nadien heeft zich wel een aantal landen bij dit rijtje gevoegd. In 1998 is Rusland ook lid geworden van de G7 en is de G8 ontstaan. Inmiddels is er ook een groep van G20, bestaande uit de 19 landen met de grootste nationale economieën en de Europese Unie.

Dat de groep groter wordt, is niet vreemd. De afgelopen jaren rukken steeds meer nieuwe economische grootmachten op. Hiervan zijn Brazilië, Rusland, India en China de voornaamste. Deze landen tezamen worden de BRIC-landen¹⁾ genoemd en zijn in de afgelopen jaren veel sneller gegroeid dan de gevestigde economieën. De vier landen bezetten ongeveer een kwart van de wereldoppervlakte en herbergen meer dan 40 procent van de wereldbevolking. Als de BRIC-landen het huidige groeitempo volhouden, zullen ze in de toekomst een grotere economische macht vormen dan de huidige G7 van rijke geïndustrialiseerde landen. Hierdoor kunnen de wereldwijde economische verhoudingen veranderen. Zal de Europese Unie bijvoorbeeld in belangrijke mondiale economische kwesties straks geen rol van betekenis meer spelen en hierdoor op de achtergrond geraken? Uit de geschiedenis blijkt immers dat economische dominantie van een land of een groep landen altijd tijdelijk is.

Zonder een sluitend antwoord op de bovengenoemde vraag te geven wordt in dit artikel inzicht geboden in de huidige economische verhoudingen, met een kleine blik vooruit. De Europese Unie wordt als economisch blok afgezet tegen Japan, de Verenigde Staten en de BRIC-landen. Ook komen de economische ontwikkelingen binnen de Europese Unie aan de orde. Er wordt een analyse gemaakt van het bruto binnenlands product, de demografische ontwikkeling, de situatie met betrekking tot de energievoorziening en de aanwezigheid van minerale reserve en schaarse metalen.

¹⁾ Het begrip BRIC werd in 2004 door de zakenbank Goldman Sachs geïntroduceerd in het rapport *Dreaming with the BRICs: The Path to 2050*. Goldman Sachs voorspelt dat op termijn de BRIC-economieën samen een grotere economische macht zullen vormen dan de huidige G7-landen.

Kader a

Economische dominantie is tijdelijk en valt samen met een hoog inkomen

Met de opkomst van rijzende sterren als China, India, Brazilië en Rusland is het de vraag of de huidige club van rijke landen, de G7 (Japan, de Verenigde Staten, Duitsland, Italië, Canada, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk) ook in de toekomst een stempel zal blijven drukken op internationaal niveau.

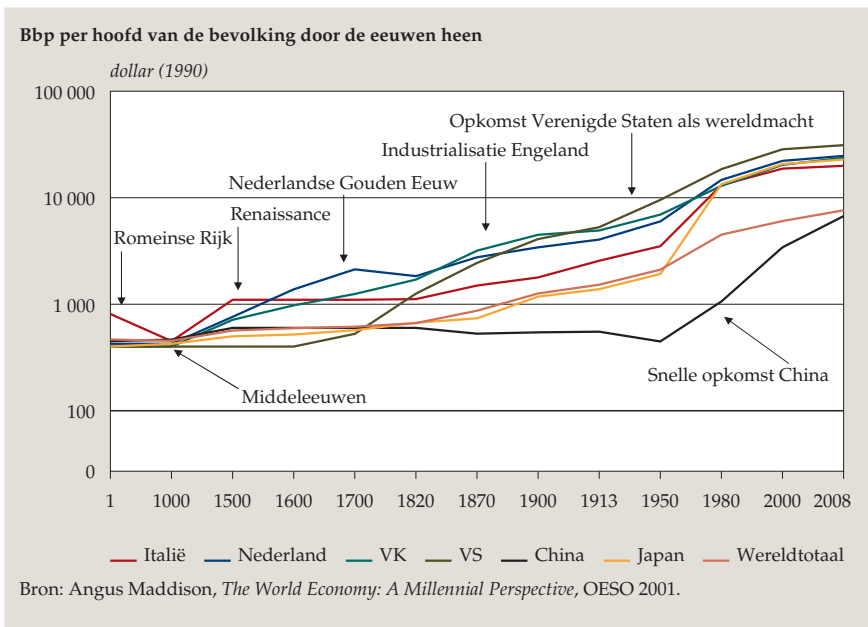
Economische dominantie is tijdelijk

Uit de geschiedenis blijkt de tijdelijkheid van economische dominantie. Er is altijd sprake geweest van een land of groepen landen die de wereld domineerden, maar economisch en militair overwicht heeft een beperkte duur. In de 17e eeuw bezat de Republiek der Nederlanden bijvoorbeeld driekwart van de totale Europese zeevloot en weerstond het de aanvallen van het machtige Spaans-Habsburgse leger met glans. Toch wisten de Hollanders zich als economische en militaire grootmacht in de 18e eeuw niet te handhaven. Vervolgens maakte de industriële revolutie van Groot-Brittannië het machtigste land ter wereld. In de late 19e eeuw strekte het Britse Rijk zich uit tot alle continenten, maar op economisch terrein werden de Britten voorbijgestreefd door de Verenigde Staten.

Economische dominantie gaat gepaard met hoog inkomen

Wat ook opvalt is dat economische dominantie bijna altijd gepaard gaat met een hoog inkomen per hoofd van de bevolking. In onderstaande grafiek is zichtbaar wanneer welk land het hoogste bbp per hoofd van de bevolking had.

Zo is de ondergang van het Romeinse Rijk zichtbaar in de daling van het Italiaanse bbp per hoofd tussen het jaar 1 en 1000 en komt de renaissance tot uitdrukking in een hoger bbp per hoofd. Hetzelfde geldt voor de Nederlandse Gouden Eeuw, de industrialisatie van Groot-Brittannië en de opkomst van de Verenigde Staten als grootmacht in de 20ste eeuw. Ook zichtbaar in de grafiek is de snelle economische opkomst van Japan na de Tweede Wereldoorlog. Opvallend is verder de lange periode van stagnatie in China. Vóór Christus al een machtig rijk, bereikte het gedurende 2000 jaar amper vooruitgang, daar waar Europa vanaf de late Middeleeuwen een grote sprong voorwaarts maakte. In de eerste vijftig jaar van de twintigste eeuw liep het bbp per hoofd er terug doordat China geteisterd werd door een burgeroorlog en verwoest werd door Japan. Het Chinese inkomen per hoofd van de bevolking was in 1950 zelfs lager dan in het jaar 1000. In 1949 eindigde de burgeroorlog met een communistische overwinning en sindsdien is China bezig aan een sterke opmars.

De verhoudingen in termen van het bbp

Een manier om economieën te vergelijken is om naar het niveau van het bbp te kijken. De hoogte van het bbp wordt min of meer bepaald door de ontwikkeling van de techniek in een land en de bevolkingsomvang.

Aandeel bbp G7 daalt ten laste van de BRIC-landen

Met een aandeel van 20 procent hebben de Verenigde Staten als individueel land het hoogste bbp in de wereld, gevolgd door China en Japan. China bezet de tweede plaats vanaf 2007. Japan stond daarvoor tientallen jaren op nummer twee. De BRIC-landen als geheel hebben een aandeel van 23 procent en staan helemaal bovenaan. De Europese Unie heeft een aandeel van 21 procent. Binnen de BRIC-landen heeft China met een aandeel van 12 procent in 2008 het hoogste bbp, gevolgd door India. India is na Japan en China de grootste economie in Azië en de vijfde van de wereld. Hiermee heeft India Duitsland ingehaald. Het belang van Duitsland in de wereld als economische grootmacht is dus in de loop der jaren afgenomen. In 1980 was het Duitse bbp, na dat van de Verenigde Staten en Japan, het hoogste van de wereld. Brazilië en Rusland behoren met een aandeel van 3 procent ook tot de koplopers. De BRIC-economieën zijn samen echter nog steeds kleiner dan de G7.

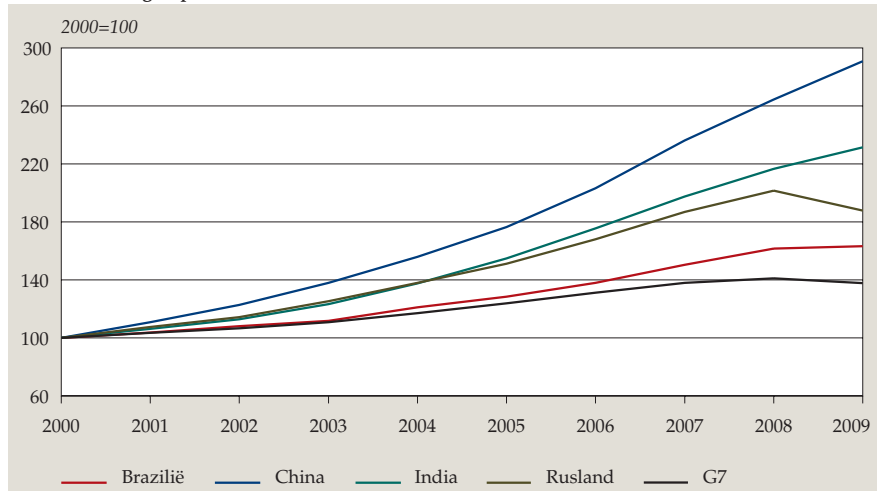
1. Aandeel van bbp in het wereldtotaal

	1980	2009
	%	
Europese Unie (27) w.o.	30	21
Duitsland	6	4
Verenigd Koninkrijk	4	3
Frankrijk	4	3
Italië	4	3
Nederland	1	1
Verenigde Staten	22	20
Japan	8	6
BRIC-landen w.v.	8	23
China	2	12
India	2	5
Rusland	.	3
Brazilië	3	3
Overig	32	30

Bron: IMF, World Economic Outlook Database, en Eurostat.

Het aandeel van de huidige gevestigde economieën in de wereldeconomie neemt in snel tempo af in het voordeel van de BRIC-landen. In de BRIC-landen is het aandeel van het bbp toegenomen van 8 procent in 1980 naar 23 procent in 2008.

2. Ontwikkeling bbp

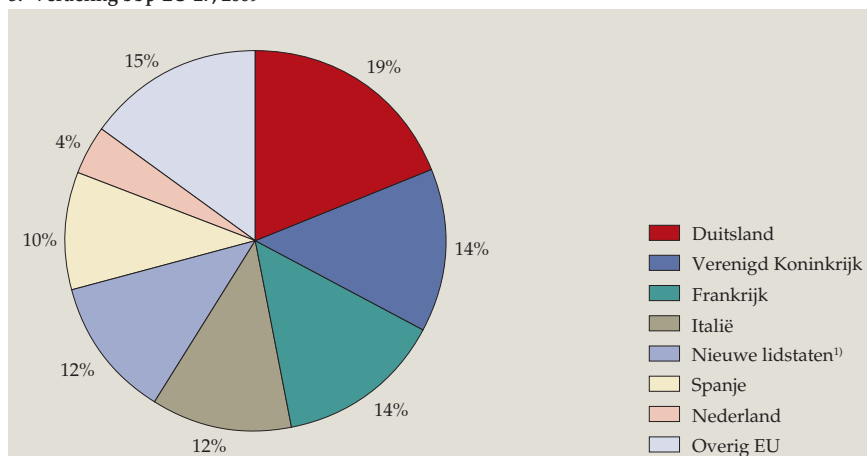
Bron: IMF, World Economic Outlook Database.

Het bbp is in China het snelst gegroeid. Het aandeel van China is in genoemde periode vertienvoudigd. Het aandeel van de Europese Unie in het wereldwijde bbp is het snelst gedaald, van 30 procent in 1980 naar 21 procent in 2008.

In Europa domineert de Duitse economie

Alhoewel het belang van Duitsland als economische grootmacht in de loop der jaren is afgenomen, blijft het binnen de Europese Unie met een aandeel van 19 procent de grootste economie, gevolgd door het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Deze drie landen samen maken de helft van de economie van de EU uit. Nederland is de zesde economie van de Europese Unie (27) en draagt ongeveer 4 procent bij aan het bbp van de EU.

3. Verdeling bbp EU-27, 2009

Bron: Eurostat.

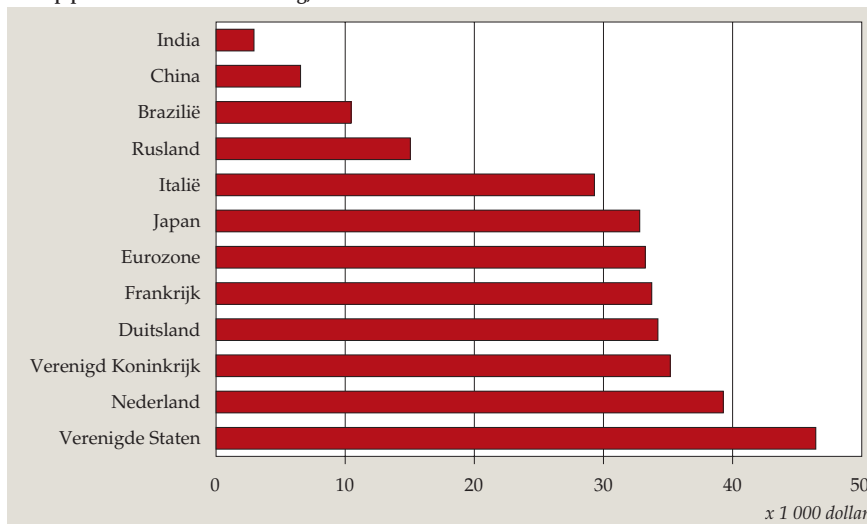
¹⁾ De 12 lidstaten die vanaf 2004 tot de EU zijn toegetreden.

Bbp per hoofd relatief laag in de BRIC-landen, maar stijgt in snel tempo

De hoogte van het bbp zegt wel iets over de economische machtspositie van een land, maar niets over de economische ontwikkeling. Het bbp per hoofd van de bevolking geeft hier een beter inzicht in. Sommige landen hebben vooral een grote economie omdat ze veel inwoners hebben. China is hier een goed voorbeeld van. Hoewel dit land qua bbp op de tweede plaats staat, is het inkomen per hoofd slechts 6 duizend dollar per jaar (op de wereldranglijst is dit de 105de plaats). De VS heeft een inkomen per hoofd van 46 duizend dollar. Het bbp per hoofd van de bevolking ligt in de EU lager dan in de VS. Het Japanse bbp per hoofd is vergelijkbaar met dat van Duitsland en Frankrijk.

Ook in de andere BRIC-landen ligt het bbp per hoofd beduidend lager dan in de huidige geïndustrialiseerde landen. In India is het bbp per hoofd het laagst (2 900 dollar). De afgelopen jaren zijn landen als China en India echter een forse inhaalslag aan het maken. In China lag in 2009 het bbp per hoofd nominaal 26 keer hoger dan in 1980 en in India 7 keer hoger. In de G7-landen is het bbp in deze periode in nominale termen verdrievoudigd.

4. Bbp per hoofd van de bevolking, 2009

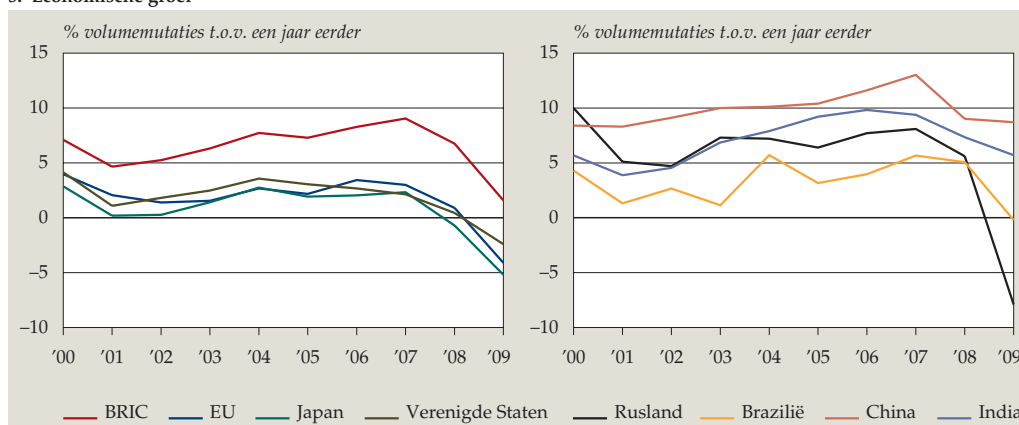
Bron: IMF, World Economic Database.

De relatief sterke verbetering van de welvaart in de BRIC-landen heeft vooral te maken met de hoge economische groeicijfers in de afgelopen jaren in vergelijking met de ontwikkelde landen. In China wordt de groei vooral gedreven door de export. China is sinds 1978 in een hoog tempo geïntegreerd in de wereldeconomie. Sinds 1978 is het aandeel van China in de totale wereldhandel toegenomen van 0,8 procent tot 10 procent. China groeide hiermee uit tot de grootste exporteur ter wereld, na Duitsland. In India zijn de binnenlandse consumenten de motor achter de groei. De lokale bevolking maakt kennis met het fenomeen welvaart. De sterk groeiende levensstandaard zorgt ervoor dat de bestedingen aan primaire consumptiegoederen een enorme vlucht nemen. China en India groeiden in de afgelopen tien jaar gemiddeld met respectievelijk 10 en 7 procent per jaar. De G7-landen groeiden met gemiddeld 3 procent per jaar.

Ook Rusland en Brazilië laten groeicijfers zien die boven die van de geïndustrialiseerde landen uitsteken. Rusland is van 2000 tot 2009 met gemiddeld 7 procent per

jaar gegroeid en Brazilië met 4 procent. Rusland en Brazilië hebben in het afgelopen decennium geprofiteerd van de relatief hoge grondstofprijzen. Rusland heeft 30 procent van de aardolie- en 40 procent van de gasexport in handen. Daarnaast is het land rijk aan nikkel, aluminium en goud. Brazilië is nummer één in de export van ijzererts en sojabonen. Productielanden China en India zijn met hun enorme populatie juist weer grootimporteurs van deze grondstoffen. In 2009 lag het groeivolume in de BRIC-landen overigens veel lager dan daarvoor, omdat ook zij geraakt zijn door de kredietcrisis. Vooral de Russische economie ging met een krimp van 7,9 procent fors onderuit.

5. Economische groei

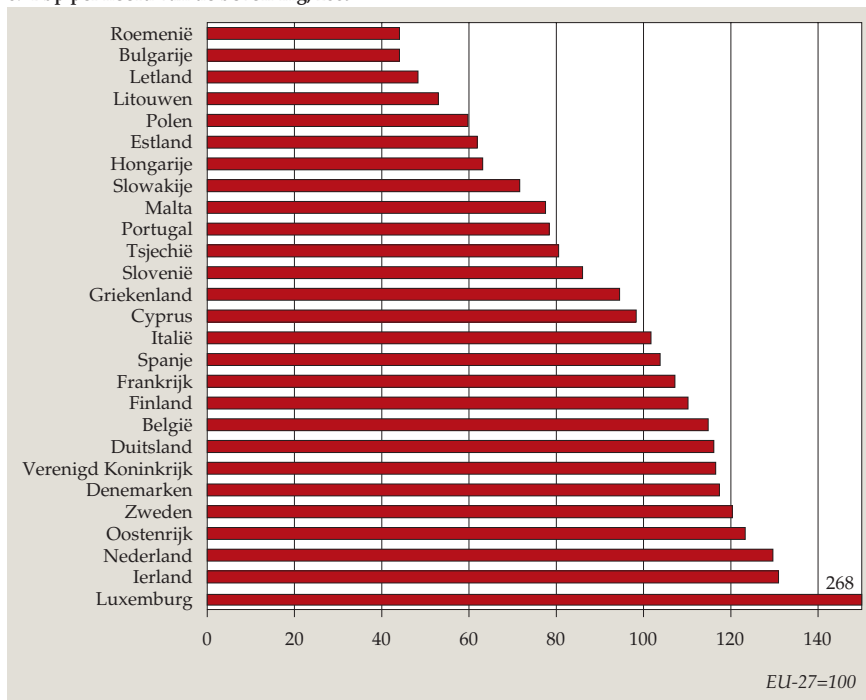

Bron: IMF, World Economic Database.

Luxemburg heeft hoogste bnp per hoofd in Europa

De top van de ranglijst van het bnp per hoofd van de EU wordt bepaald door kleine en middelgrote West-Europese economieën. Het Nederlandse bnp per hoofd van de bevolking is een van de hoogste binnen de EU. Alleen in Luxemburg en Ierland ligt het welvaartsniveau hoger. Koploper is Luxemburg met meer dan 2,5 keer het gemiddelde bnp per hoofd van de EU. Het bnp in Luxemburg is vooral hoog doordat veel mensen die er werken, en dus aan het bnp bijdragen, er niet wonen. Ierland staat op de tweede plaats, met een fractie hoger bnp per hoofd dan Nederland. In 2008 had Ierland een veel hoger bnp per hoofd, maar de Ierse economie heeft in 2009 een zeer forse klap gehad. Duitsland staat slechts op de achtste plaats. Deze lage klassering komt doordat ook het armere Oost-Duitsland deel uitmaakt van de Bondsrepubliek. Zoals te verwachten staan de Oost-Europese landen nog aan de onderkant van de ranglijst. Hoogst genoteerde Oost-Europese landen zijn Slovenië (16e) en Tsjechië (17e), beide nog boven Portugal.

6. Bbp per hoofd van de bevolking, 2009

Bron: Eurostat.

Demografische ontwikkelingen

Een van de factoren die enorm van belang is voor de ontwikkeling van een economie en de toekomstige verhoudingen is de demografische ontwikkeling. Met name de mate van vergrijzing heeft een grote impact op de groeimogelijkheden van economieën.

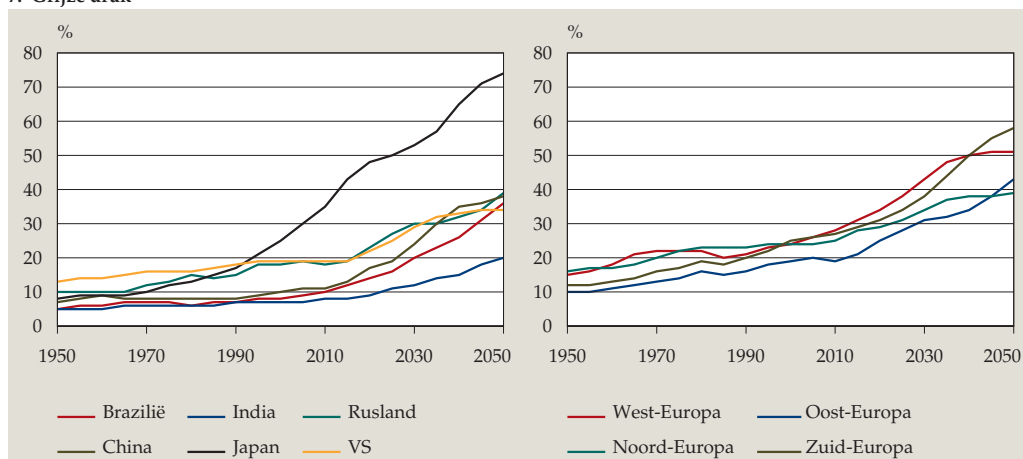
Hoge levensverwachting en dalende geboortecijfers

In de 20ste eeuw hebben de meeste geïndustrialiseerde landen de overgang gemaakt van hoge geboorte- en sterftcijfers, naar lage geboorte- en sterftcijfers. De komende decennia is er sprake van een stijgend aandeel en aantal ouderen (vergrijzing). De vergrijzing van de bevolking in de westerse landen wordt veroorzaakt door een combinatie van factoren. In de eerste plaats kenden veel landen vlak na de Tweede Wereldoorlog een babyboom, waarin relatief veel kinderen geboren werden. In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw daalde het geboortecijfer weer sterk. Een andere, meer structurele, oorzaak van de vergrijzing is de stijging van de levensverwachting, wat weer grotendeels het resultaat is van verbeteringen in volksgezondheid, geneeskunde en voeding.

Japan krijgt als eerste te maken met vergrijzing

De vergrijzing wordt uitgedrukt als het aantal 65-plussers als percentage van de bevolking van 15–65 jaar, ook wel de ‘grijze druk’ genoemd. Op dit moment is de grijze druk in Nederland bijvoorbeeld 22 procent. Dat betekent dat er in Nederland tweeëntwintig 65-plussers op elke honderd 15–64 jarigen zijn. In 2040, als de vergrijzing op haar hoogtepunt is, zijn dat er naar verwachting 47. In Japan treedt de vergrijzing als eerste op en slaat deze het hardste toe. De grijze druk is hier 35 procent. Schattingen van de Verenigde Naties laten zien dat dit percentage in 2050 meer dan 74 procent zal bedragen (zie grafiek 7). In de Verenigde Staten treedt de vergrijzing later in.

7. Grijze druk¹⁾

Bron: Verenigde Naties, *World Population prospects*, 2008.

¹⁾ Het aantal 65-plussers als percentage van de bevolking van 15-65 jaar.

In China, India en Brazilië is het vergrijzingsprobleem in de nabije toekomst niet zo nijpend. Deze landen bevinden zich qua bevolkingsontwikkeling in een andere fase. In tegenstelling tot de meeste westerse landen is het geboortecijfer hier nog hoog (behalve in China vanwege de eenkindpolitiek). Van de totale wereldbevolking woont ongeveer 35 procent in India en China, 7 procent in de EU en 5 procent in de Verenigde Staten. China heeft het grootste aantal inwoners (naar schatting 1,3 miljard) en een potentiële beroepsbevolking van ongeveer 800 miljoen. India heeft een werkzame beroepsbevolking van 550 miljoen mensen. Hiermee is ze, na China, de grootste leverancier van arbeiders ter wereld. In vergelijking dit is meer dan twee keer zo veel als de Europese Unie (225 miljoen) en drie en een half keer zoveel als de VS (155 miljoen).

Evenals in de meeste andere Europese landen is ook in Rusland vergrijzing een actueel onderwerp. Er zijn al lange tijd bijzonder weinig Russische gezinnen met

meer dan twee kinderen. Toch is het aandeel van mensen van 60 jaar en ouder in de totale Russische bevolking beduidend lager dan in de meeste andere Europese landen. Dit komt omdat Russische mannen op relatief jonge leeftijd overlijden. Het verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen is in Rusland uitzonderlijk groot. Vrouwen worden gemiddeld dertien jaar ouder dan mannen: 73 jaar tegenover 59 jaar.

Binnen de EU zijn de verschillen in grijze druk tussen de landen groot: in oplopende volgorde loopt deze van 30 procent in Cyprus en Ierland, de jongste landen, tot 54 procent in Italië en Duitsland, de oudste landen.

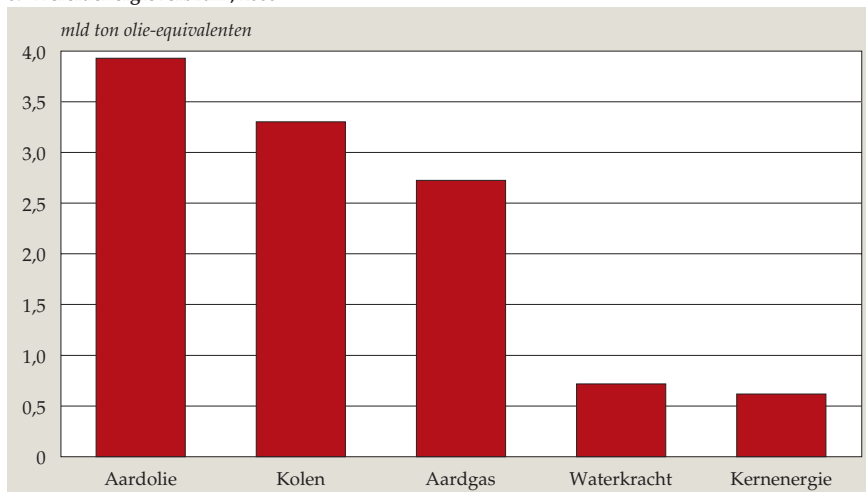
Tekort aan arbeidskrachten belemmert de groei

Door de vergrijzing zal in de meeste geïndustrialiseerde landen de potentiële beroepsbevolking (15 tot 65 jaar) in verhouding tot het aantal 65-plussers dalen en zullen veel landen te kampen krijgen met een tekort aan arbeidskrachten. Volgens berekeningen van de OESO zal door een tekort aan arbeidskrachten de economie in de EU van 2000 tot 2025 jaarlijks minimaal 0,4 procentpunt minder groeien en daarna 0,9 procentpunt. In Japan, waar de vergrijzing als eerste haar intrede doet, zal door een tekort aan arbeidskrachten de economie tot 2025 jaarlijks met 0,7 procentpunt minder groeien en daarna eveneens met 0,9 procentpunt. Aan de andere kant zullen de kosten die gepaard gaan met vergrijzing voor onder andere zorg de overheidsuitgaven doen toenemen. De betaalbaarheid van de pensioenen komt met dit alles in gevaar. In veel westerse landen worden de pensioenen grotendeels gefinancierd door middel van een zogenaamd omslagstelsel, waarbij in elk jaar de werkenden de uitkeringen van de inactieven betalen. In Nederland wordt de AOW op deze wijze gefinancierd. Wanneer de verhouding tussen het aantal gepensioneerden en het aantal werkenden toeneemt, zullen de inkomsten uit belastingen moeten stijgen om de welvaartsvastheid van de via een omslagstelsel gefinancierde pensioenuitkeringen te garanderen. Nederland is bij deze problematiek relatief goed af, omdat de aanvullende pensioenen via een kapitaaldeckingsstelsel worden gefinancierd.

Energie en minerale reserves

Om een wereldmacht te blijven is het van belang om voldoende natuurlijke rijkdommen zoals energie en mineralen te bezitten of hier toegang toe te hebben. Bij het schaarser worden van bijvoorbeeld olie zal de onderlinge afhankelijkheid van landen en regio's toenemen, resulterend in een stijging van de olieprijs, een mogelijke toename van politieke spanningen of in het geval van een stagnerende toevoer, het optreden van een oliecrisis. Aardolie, kolen en aardgas zijn de belangrijkste brandstoffen.

8. Wereldenergieverbruik, 2008

Bron: BP, *Statistical Review of World Energy June 2009*.

De Verenigde Staten zijn de grootste energiegebruikers

De consumptie van energie verschilt sterk per land en regio. De Verenigde Staten zijn de grootste consumenten van energie. Van de totale productie van energie wordt ongeveer een kwart door de VS geconsumeerd. Japan consumeert relatief weinig energie, maar dit land produceert ook geen energie.

9. Consumptie, productie en energieafhankelijkheid, 2008

	VS	BRIC-landen	EU	Japan
	%			
Mate van zelfvoorziening	73	105	33	0
olie	35	108	15	0
kolen	105	100	57	0
gas	88	114	38	0
Aandeel energieproductie en -consumptie in het wereldtotaal				
olie				
consumptie	23	19	18	6
productie	8	21	3	0
kolen				
consumptie	17	53	9	4
productie	18	53	5	0
gas				
consumptie	22	21	16	3
productie	19	24	6	0

Bron: BP, *Statistical Review of World Energy June 2009*.

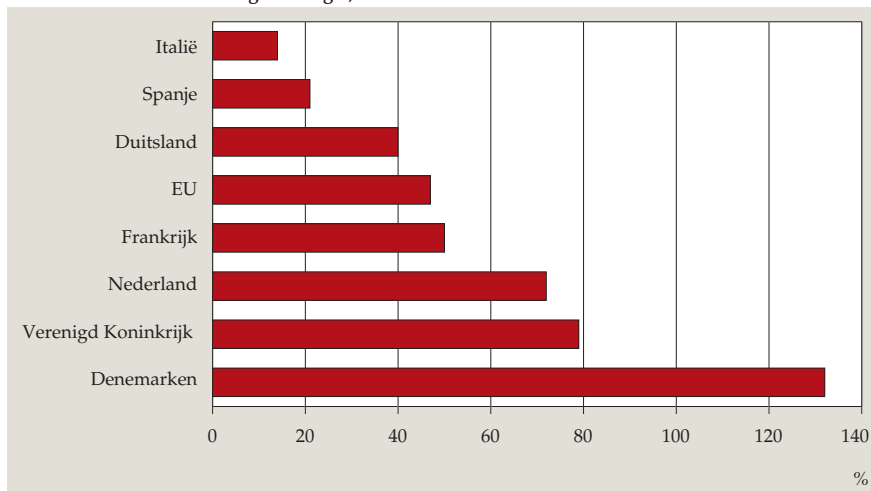
De consumptie in de BRIC-landen ligt ook hoog en neemt in snel tempo toe. Ook in de andere opkomende Aziatische landen stijgt de vraag naar energie snel. De Aziatische landen (inclusief India en China) dragen ongeveer 40 procent bij aan de totale stijging in het aardoliegebruik. Vooral de vraag in China stijgt sterk. De handelsakkoorden tussen China en het Midden-Oosten gaan daarom steeds verder. De export vanuit China naar de 22 lidstaten van de Arabische Liga steeg vorig jaar tot 60 miljard dollar. In 2001 was dit nog maar 7,0 miljard. De import bestaat voor het grootste deel (40 procent) uit olie.

Energieafhankelijkheid Europa is groot

De energieafhankelijkheid kan worden weergegeven als de verhouding tussen de winning en het verbruik van energie. Als een land van een bepaald energietype minder zelf wint dan het verbruikt, is het niet zelfvoorzienend in deze brandstof.

In Japan is de energieafhankelijkheid het grootst. Dit land is volledig afhankelijk van energie uit het buitenland. De 27 landen van de Europese Unie produceren slechts eenderde van de benodigde energie en zijn voor hun energievoorziening ook sterk afhankelijk van internationale energiehandel met landen buiten Europa. In de EU bedraagt de verhouding tussen winning en verbruik van kolen 57 procent, van aardgas 38 procent (in Nederland 164 procent) en van aardolie 15 procent (in Nederland 7 procent). Nederland is in totaal voor ruim 70 procent zelfvoorzienend, vooral door de winning van aardgas. De afhankelijkheid van zowel Nederland als de EU als geheel, is de laatste jaren toegenomen. In 1995 was de EU nog voor bijna 60 procent zelfvoorzienend.

10. Mate van zelfvoorziening in energie, 2008

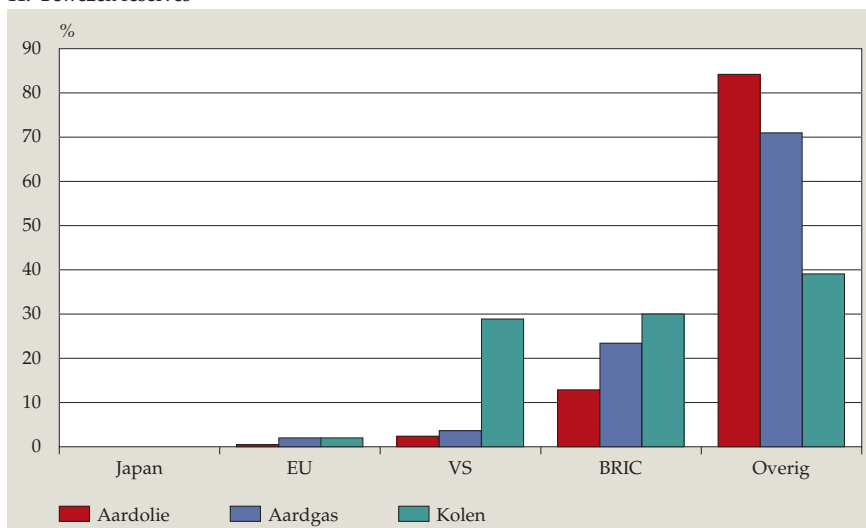
Bron: BP, *Statistical Review of World Energy June 2009*.

De Verenigde Staten produceren zelf 73 procent van de benodigde energie. De VS beschikken over aardolie en steenkool, maar niet over grote voorraden. Dit in tegenstelling tot China en Rusland, waar gigantische aardolievelden en steenkoolvoorraden liggen, naast bauxiet en andere natuurlijke mineralen. De BRIC-landen zijn min of meer zelfvoorzienend.

Grote energiereserves zijn niet te vinden in de gevestigde economieën

De vraag naar energie neemt toe en om in toekomst aan deze vraag te kunnen voldoen is het belangrijk om te kijken in welke mate er nog reserves aanwezig zijn. Er worden twee typen reserves onderscheiden: bewezen reserves en speculatieve reserves. Om een beeld te krijgen van de omvang van de wereldenergiesreserves wordt vaak gekeken naar de bewezen reserves en niet naar de speculatieve reserves. Bewezen reserves zijn reserves waarvan zowel het bestaan als de winbaarheid is aangetoond. De speculatieve reserve vormt het overige deel.

11. Bewezen reserves

Bron: BP, *Statistical Review of World Energy June 2009*.

Volgens eigen opgaven bezitten de twaalf OPEC-landen²⁾ gezamenlijk 75 procent van de wereldwijde bewezen aardoliereserves. Landen die relatief veel aardolie produceren, maar geen lid zijn van de OPEC, zijn Canada, Mexico, Noorwegen, Verenigde Staten, Rusland, Oman en Brazilië. De grootste voorraad aardgas ligt in

²⁾ De OPEC is op 14 september 1960 opgericht in Bagdad op initiatief van Venezuela. Op dit moment zijn de volgende landen lid: Venezuela, Irak, Saoedi-Arabië, Iran, Koeweit, Qatar, Libië, Verenigde Arabische Emiraten, Algerije, Nigeria, Ecuador en Angola.

de voormalige Sovjet-Unie. De grootste bewezen voorraad steenkool ligt in Azië, gevolgd door Noord-Amerika, waar tevens de energiebehoefte het grootst is.

Minerale reserves en schaarse metalen

Naast energie is ook de beschikbaarheid van mineralen van belang voor de ontwikkeling van het bbp, omdat deze de basis vormen van de productie van een uitgebreide keur aan goederen. Minerale reserves komen niet in grote mate voor in de geïndustrialiseerde landen. Alleen de Verenigde Staten en Australië zijn goed vertegenwoordigd in de top drie van productielanden van economisch belangrijke mineralen. In Australië wordt op grote schaal bauxiet, goud, ijzererts, lood, mangaan en zink gewonnen, terwijl de Verenigde Staten vooral veel mangaan en koper produceren. Verder valt op dat China in zes van de tien belangrijkste mineralen nummer één is. Van de wereldproductie van zowel koper, lood, ijzererts als tin neemt China zelfs meer dan een derde van het totaal voor haar rekening. De overige minerale metalen zijn verspreid over de rest van de wereld te vinden.

12. Mineralewinning wereldwijd

Mineraal	Toepassingen	Land van herkomst ¹⁾
Bauxiet	Aluminium	Australië, Brazilië, India
Koper	Legeringen, elektriciteitsdraad	Chili, Verenigde Staten, Peru
Goud	Juwelen	China, Zuid-Afrika, Australië
Ijzererts	Ijzer en staal	China, Brazilië, Australië
Lood	Soldeertin en leidingen	China, Verenigde Staten, Australië
Mangaan	Ijzer en staal	China, Zuid-Afrika, Australië
Nikkel	Roestvrij staal	Rusland, Canada, Indonesië
Zilver	Juwelen	Peru, Mexico, China
Tin	Blik, legeringen	China, Indonesië, Peru
Zink	Ijzer en staal	China, Australië, Peru

Bron: British Geological Survey, *World Mineral Production 2004-2008*, 2010.

¹⁾ In volgorde van belangrijkheid.

Schaarse aardmetalen in handen van de Chinezen

Niet alleen een groot gedeelte van de in bulkhoeveelheden winbare mineralen is in handen van China, ook veel schaarse metalen worden in dit land gewonnen. China neemt hiervan 95 procent van de wereldproductie voor haar rekening. Het gaat hierbij om metaalsoorten die in mindere mate voorkomen op aarde of moeilijker te winnen zijn. Vaak komen ze voor in het erts van een ander metaal. Het isoleren uit deze erts is kostbaar, zodat deze materialen relatief duurder dan andere mineralen zijn. Een deel van deze metalen staat te boek als 'zeldzame aarden'. De vraag naar diverse schaarse metalen is in de afgelopen jaren exponentieel gegroeid

door de golf van nieuwe toepassingen in de ICT en de consumentenelektronica. In mobiele telefoons, mp3-spelers, hybride auto's, platte tv's en zonnepanelen wordt veel van deze materialen gebruik gemaakt. De verregaande miniaturisatie van deze apparaturen is voornamelijk te danken aan het gebruik van zeldzame-aardmagneten.

De twee meest toegepaste schaarse metalen zijn indium en gallium. Van indium, dat een bijproduct is van lood en zink, wordt jaarlijks circa 568 ton verwerkt in zonnepanelen en platte beeldschermen. Volgens analisten kan dat over twintig jaar meer dan 1 700 ton zijn, het drievoudige van wat er nu elk jaar uit de mijnen wordt gewonnen. Bij gallium, dat eruit ziet als zilver en gebruikt wordt in microchips en witte ledlampjes, is de verwachting dat de vraag in 2030 zes maal hoger zal zijn dan het aanbod. De toegang tot deze kritische metalen wordt steeds meer een zorg voor veel landen. Het gaat bij deze metalen om extreem kleine markten en de productie ligt bijna geheel in handen van China. Als China bijvoorbeeld de levering van deze grondstoffen vermindert, kan dit leiden tot ernstige verstoringen van de markt. Ook kunnen plotselinge vraagpieken leiden tot speculatieve prijsbewegingen. Indium is daar een goed voorbeeld van. Door de vraag naar deze grondstof voor de productie van lcd-schermen is de prijs ervan in de periode 2003 tot 2006 bijna vertienvoudigd. In Europese beleidskringen begint het besef door te dringen dat schaarste een reëel probleem kan worden. In november 2008 trok de toenmalige eurocommissaris aan de bel. Hij riep op om een strategisch plan te ontwikkelen om het probleem van schaarste aan schaarse metalen aan te pakken. Eind 2010 moet een plan komen met een register van kritieke grondstoffen die van strategisch belang zijn voor de Europese economie.

Conclusie

De geschiedenis leert ons de tijdelijkheid van economische dominantie. Dat Europa en Noord-Amerika aan macht gaan inboeten ten opzichte van de BRIC-landen lijkt dan ook onvermijdelijk. De mondialisering, die een stevige wind in de rug vormt voor de opkomst van BRIC-landen, kan volgens sommigen echter ook het hele begrip economische dominantie uithollen. Volgens deze visie kan vanwege de vergaande mondialisering een grootmacht of een groep landen de wereld niet meer zo domineren als vroeger. Nooit eerder in de geschiedenis waren economieën zo met elkaar verweven en is er sprake van zulke sterke onderlinge afhankelijkheid. In die zin ziet de wereld van vandaag er heel anders uit dan enkele eeuwen geleden. Dat de sterke ontwikkeling van Europa nauwelijks effect had op een immens land als China, zoals dat eeuwenlang het geval was, lijkt nu ondenkbaar.

Als wordt gekeken naar de hoogte van het bbp, dan blijkt dat het aandeel van de huidige gevestigde economieën nu al afneemt ten gunste van de BRIC-landen. Vooral van de Europese Unie is het aandeel in het wereldwijde bbp in de afgelopen

jaren sterk gedaald. Het bbp per hoofd ligt in de gevestigde economieën echter nog altijd beduidend hoger dan in de opkomende BRIC-landen. Wel neemt het bbp per hoofd in de BRIC-landen in een razendsnel tempo toe. Het is natuurlijk maar de vraag in hoeverre deze landen vast kunnen houden aan dit groeitempo. Een interessante kwestie daarbij is of het bbp per hoofd van de verschillende landen uiteindelijk naar elkaar toegroeit, of dat er grote mondiale verschillen blijven bestaan, met in de toekomst wellicht andere koplopers.

De verschillen in demografische ontwikkeling en de bevolkingsopbouw zullen gevolgen hebben voor de (toekomstige) groei en welvaart in de verschillende landen. In een land als Japan, waar de vergrijzing als eerste haar intrede doet, en in Europa zal door een tekort aan arbeidskrachten en hoge kosten van vergrijzing de economische groei lager uitvallen. De BRIC-landen zullen in de komende jaren geen last hebben van dit fenomeen. Een eenduidige conclusie over de economische machtsverhoudingen kan echter niet worden getrokken. Vergrijzing kan namelijk als een 'welvaartsziekte' worden gezien: bij toenemende welvaart neemt het kindertal af. Dit hangt de opkomende landen dus ook boven het hoofd, als deze het eenmaal beter hebben.

Door de voortschrijdende industrialisering en verfijning van de technologie is de toegankelijkheid tot natuurlijke hulpbronnen en schaarse metalen een belangrijke factor voor verdere economische ontwikkeling. Minerale reserves en schaarse metalen komen in Europa niet in grote mate voor en ook niet in de andere geïndustrialiseerde landen. De EU is voor haar energievoorziening dus sterk afhankelijk van het buitenland. Dat dit in de toekomst de economie zal remmen, is niet evident. Materiaalschaarste speelt pas een rol als bepaalde landen de toegang hiertoe wordt geweigerd. In de wereld van vandaag waarbij landen sterk van elkaar afhankelijk zijn, zal dit niet snel gebeuren. Uit de opkomst van het grondstofarme Japan in de twintigste eeuw blijkt bovendien dat technologische innovatie ook een peiler kan zijn onder economische ontwikkeling.

Ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid

Ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid kosten de Nederlandse samenleving jaarlijks bijna twintig miljard euro. Als een Nederlandse werknemer in 2009, die gemiddeld per dag 65 euro bruto verdiende, bijna twee weken ziek thuis bleef, dan kostte dit de werkgever 910 euro. Met zo'n 7,5 miljoen werknemers in Nederland lopen de kosten bij een griep epidemie al snel behoorlijk op. De afgelopen decennia zijn er dan ook veel beleidsmaatregelen genomen om ziekteverzuim en het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen terug te dringen. Meest recent is dit gepoogd via de Wet verbetering poortwachter (Wvp) en de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA). In dit artikel wordt de ontwikkeling van ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid geschetst, wordt inzicht gegeven in de kosten hiervan en wordt gekeken naar het effect dat met name de recentere wetswijzigingen hebben gesorteerd.

Ziekteverzuim teruggedrongen

In 1993 zat gemiddeld 6,2 procent van de Nederlandse werknemers ziek thuis.¹⁾ Dit door de politiek als hoog ervaren ziekteverzuim heeft ertoe geleid dat in 1994 de Ziektewet werd aangepast met de Wet terugdringing ziekteverzuim (Wet TZ, zie kader a). Na het in werking treden van de Wet TZ daalde het verzuim in 1994 naar 4,9 procent. De Ziektewet werd in de periode 1993–1996 grotendeels geprivatiseerd met de invoering van de Wet uitbreiding loondoorbetalingsplicht bij ziekte (Wulbz). Niet langer werd de zieke betaald uit een collectieve verzekering, maar werd de werkgever verplicht tot gedeeltelijke loondoorbetaling. Na deze privatisering van de Ziektewet daalde het verzuim in 1996 verder, tot 4,6 procent.

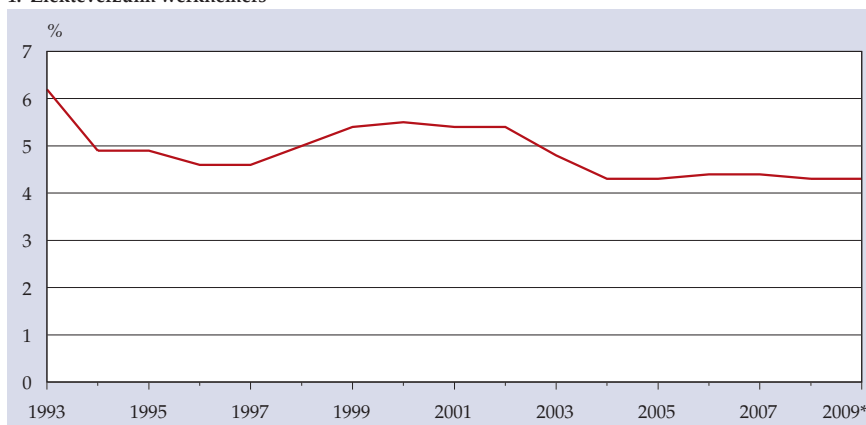
Het ziekteverzuim kwam in 1998 met 5,0 procent weer terug op het niveau van voor de privatisering van de Ziektewet. In 1999 steeg het ziekteverzuim verder tot 5,4 procent. Na de stijging tot 5,5 procent in 2000 was het verschil van het ziekteverzuim ten opzichte van 1993 nog maar 0,7 procentpunt. De toename van het verzuim had te maken met de hoogconjunctuur eind jaren negentig. In tijden van hoogconjunctuur en lage werkloosheid is het ziekteverzuim vaak hoger dan in mindere tijden. Deze wetmatigheid hangt samen met de sterkere positie van werknemers in tijden van snelle economische groei.

Na invoering van de Wet verbetering poortwachter (Wvp) in 2002 is het ziekteverzuim in de periode 2002 tot en met 2004 fors gedaald: van 5,4 procent in 2002 naar 4,3 procent in 2004. Met het in werking treden van de Wet verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (VLZ) in 2004, is de periode van loondoorbetaling van

¹⁾ Zwangerschapsverlof maakt geen deel uit van de hier gepresenteerde ziekteverzuimcijfers.

de zieke werknemer verlengd tot maximaal twee jaar. Ondanks deze verlenging van de loondoorbetalingsperiode heeft de VLZ niet geleid tot een verdere stijging van het ziekteverzuim. Dit komt omdat verzuim langer dan een jaar maar een klein deel van het totale verzuim vormt en dat bovendien sinds de VLZ een veel actievere houding van zieke werknemers en hun werkgevers wordt vereist. Het ziekteverzuim bleef van 2005 tot en met 2009, met gemiddeld 4,3 procent, nagenoeg stabiel.

1. Ziekteverzuim werknemers

Bron: CBS, Ziekteverzuimpercentage.

Ziekteverzuim het hoogst in de niet-commerciële dienstverlening

In de periode waarin de Wet TZ (1994) en Wulbz (1996) werden ingevoerd, daalde het verzuimpercentage in de bedrijfssector nijverheid en energievoorziening (waaronder ook industrie en bouw) met maar liefst 2,5 procentpunt. De commerciële en niet-commerciële dienstverlening kenden in dezelfde periode een daling van respectievelijk 1,5 en 0,8 procentpunt. De daling van het verzuim was het minst in de landbouw en visserij, maar hier lag het verzuim al het laagst. In 2000 was het verzuim in deze bedrijfssector zelfs hoger dan vóór de invoering van de wetwijzigingen. Dit geldt ook voor de niet-commerciële dienstverlening. Met een verzuimpercentage van 7,0 in 2000 was het verzuim in de niet-commerciële dienstverlening 0,3 procentpunt hoger dan in 1993.

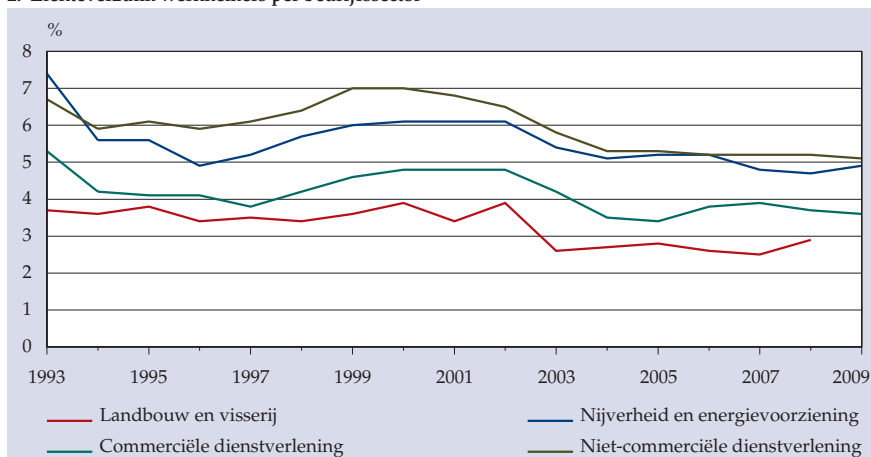
Na invoering van de Wet verbetering poortwachter (2002) daalde het ziekteverzuim in de periode 2002 tot 2005 in alle bedrijfssectoren met minstens 1 procentpunt. Naast deze wet speelde ook het programma van arboconvenanten, die per branche werden opgesteld, een belangrijke rol bij de forse daling van het ziekteverzuim. Doel van de arboconvenanten was het verbeteren van de arbeidsomstandigheden, het terugdringen van het ziekteverzuim en het verlagen van het aantal mensen dat arbeidsongeschikt raakt. De convenanten werden gesloten door werkgeversorganisaties, vakbonden en de overheid. Meer dan de helft van de werk-

zame beroepsbevolking viel tot en met 2007 onder de werking van een convenant. Het programma liep van 1999 tot 1 juli 2007.

Het ziekteverzuim in de niet-commerciële dienstverlening ligt al vanaf 2004 rond de 5,2 procent. Doordat het ziekteverzuim elders wel zakte, was het ziekteverzuim in de niet-commerciële dienstverlening anno 2009 het hoogste van alle bedrijfssectoren. Na invoering van de VLZ in 2004 daalde het ziekteverzuim in de industrie en bouwnijverheid licht, terwijl in de commerciële dienstverlening het ziekteverzuim juist licht is gestegen. Landbouw en visserij blijft ook na 2005 met een ziekteverzuim van minder dan 3 procent de bedrijfssector met het laagste ziekteverzuim.

Dat het ziekteverzuim in de niet-commerciële dienstverlening hoger ligt dan dat in andere bedrijfssectoren komt onder meer omdat de meeste instanties in de niet-commerciële dienstverlening veel werknemers in dienst hebben. Er bestaat een sterke samenhang tussen bedrijfsgrootte en ziekteverzuim. Bij grotere bedrijven is het ziekteverzuim hoger dan bij kleinere. Het lage verzuim bij kleine bedrijven heeft onder andere te maken met de hechtere band tussen werkgever en werknemer, een groter gevoel van (mede)verantwoordelijkheid voor de bedrijfsvoering en sterkere sociale controle. Landbouw en visserij bestaat voornamelijk uit kleine bedrijven. De personeelssamenstelling speelt ook een belangrijke rol bij het ziekteverzuim. Vrouwen en oudere werknemers hebben een hoger ziekteverzuim dan mannen en jongere werknemers. In de niet-commerciële dienstverlening is het aandeel vrouwen groter en de gemiddelde leeftijd hoger dan in de andere bedrijfssectoren.

2. Ziekteverzuim werknemers per bedrijfssector

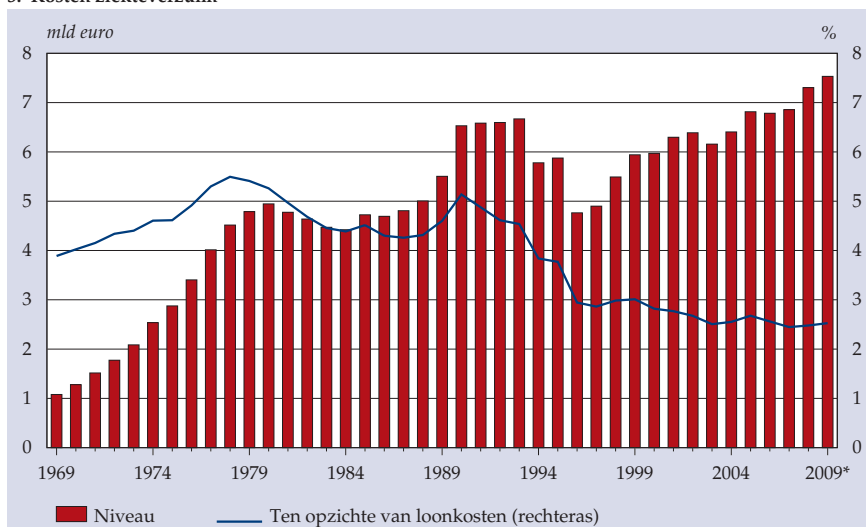
Bron: CBS, Ziekteverzuimpercentage.

Ziekteverzuimkosten steeds lager deel totale loonkosten

Als een werknemer ziek wordt, heeft hij/zij sinds de invoering van de VLZ recht op twee jaar loondoorbetaling. In 2009 werd er in totaal voor 7,5 miljard euro aan loon door de werkgevers aan zieke werknemers doorbetaald, oftewel 2,5 procent van de totale loonkosten. Dat dit percentage een stuk lager ligt dan het ziekteverzuim zelf, heeft een aantal redenen. Ten eerste hoeft de werkgever niet altijd 100 maar soms slechts 70 procent van het loon door te betalen. Ten tweede wordt de doorbetaling van veelverdieners afgetopt door het stellen van een maximum-dagloon als grondslag voor loondoorbetaling. Ten derde worden mensen met een lager loon gemiddeld vaker ziek. Ten slotte wordt alleen rekening gehouden met de standaardbeloning, zaken als bonussen worden niet in de grondslag meegenomen.

Het verloop van de ziekteverzuimkosten als percentage van de loonkosten vertoont een dalende trend vanaf het einde van de jaren zeventig. Deze relatieve ziekteverzuimkosten kenden nog wel een piek in 1990. Deze hangt mede samen met een uitbreiding van het zwangerschapsverlof.²⁾ Vanaf 1993 werd de ziektewet geprivatiseerd, met als resultaat een sterke daling van de ziekteverzuimkosten van 6,7 naar 4,8 miljard euro in 1996. Door deze privatisering kregen werkgevers een grotere prikkel om ziekteverzuim te voorkomen.

3. Kosten ziekteverzuim

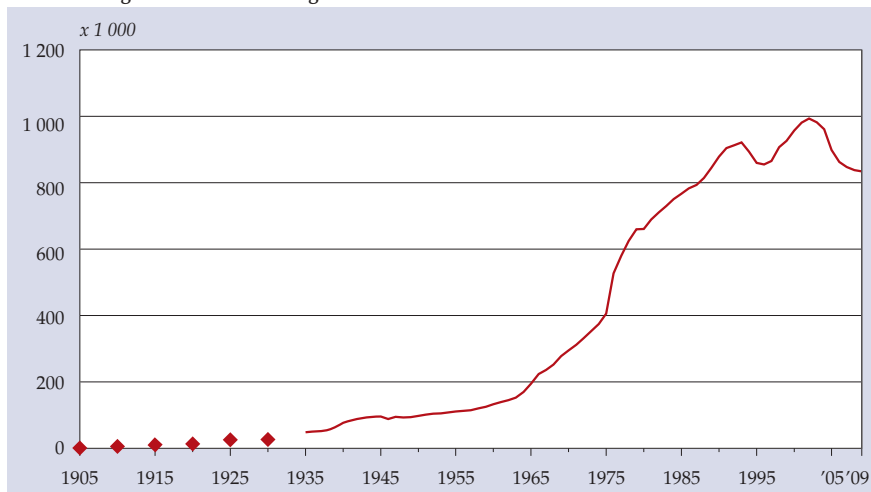
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, detailgegevens.

²⁾ Zwangerschapsverlof zit niet in het eerder gepresenteerde ziekteverzuim, maar maakt wel deel uit van de hier gepresenteerde kosten.

Arbeidsongeschiktheid: van Ongevallenwet naar WIA

In 1901 introduceerde minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid dr. ir. Cornelis Lely met de Ongevallenwet de eerste arbeidsongeschiktheidsregeling en tevens de eerste wettelijke sociale verzekering. Sinds de introductie is het aantal mensen dat gebruik maakt van een arbeidsongeschiktheidsregeling gestegen van ongeveer duizend mensen in 1905 naar 834 duizend eind 2009.³⁾ In de tussentijd is de omgang met arbeidsongeschiktheid sterk veranderd. Belangrijkste ontwikkelingen zijn geweest de introductie van de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) in 1967, de sterke groei van het aantal uitkeringsgerechtigden sinds de invoering van de WAO en de verschillende stelselherzieningen gericht op het beteugelen van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen. De meest recente verandering is de introductie van de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA) in 2006. Daarnaast hebben maatregelen om het ziekteverzuim terug te dringen als de Wvp en de VLZ effect op het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

4. Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

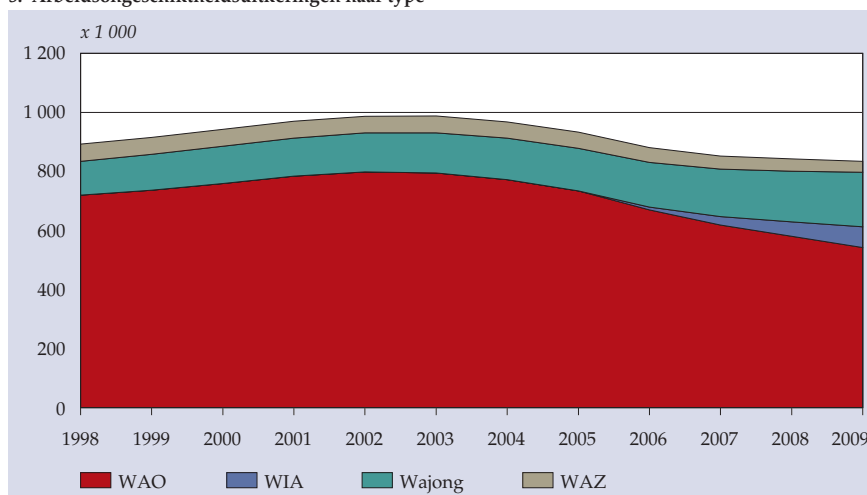
Beheerspogingen vanaf de jaren tachtig

In de jaren tachtig groeide het besef dat er iets moest gebeuren om de ongecontroleerde groei van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen (AO-uitkeringen) te stuiten. De reeks van nieuwe wetgeving en ingrijpende veranderingen in bestaande wetgeving, die vanaf die tijd het licht zag, betrof zowel de verschillende regelingen als ook de uitvoeringsorganisatie. Belangrijke wijzigingen (zie ook kader a)

³⁾ Alle in dit artikel gepresenteerde aantallen AO-uitkeringen zijn eindejaarscijfers.

zijn bijvoorbeeld een grote stelselherziening in 1987 en nieuwe organisatiewetten in 1995, 1997 en 2002 (SUWI). In samenhang met het ziekteverzuim daalde het aantal arbeidsongeschikten in 1993, maar na 1995 steeg het aantal toch weer verder. Het schrikbeeld van één miljoen arbeidsongeschikten kwam in 2002 wel heel erg dichtbij. Er werden toen 993 duizend arbeidsongeschiktheidsuitkeringen verstrekt, de hoogste stand ooit. Pas na 2003 resulteerden stelselwijzigingen in een afname van het aantal AO-uitkeringen. Op het hoogtepunt in 2002 ging het naast 802 duizend WAO-uitkeringen om 134 duizend Wajong-uitkeringen en 57 duizend WAZ-uitkeringen. De Wajong is bedoeld voor mensen die wegens een handicap geen arbeidsverleden hebben kunnen opbouwen. De WAZ (waar vanaf medio 2004 geen nieuwe gevallen meer tot worden toegelaten) is bedoeld voor arbeidsongeschikt geraakte zelfstandigen.

5. Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen naar type

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

De daling van het aantal AO-uitkeringen vloeit voort uit de introductie van de invoering van de Wet structuur uitvoeringsorganisatie werk en inkomen (SUWI), de Wet verbetering poortwachter (Wvp) en strengere herkeuringen. Door de SUWI is de uitvoeringsorganisatie ingrijpend herzien en de re-integratie verbeterd. De Wvp heeft de gang van zaken na de ziekmelding compleet veranderd en de instroom in de WAO/WIA teruggedrongen. Bij de invoering van de VLZ ten slotte werden 450 duizend arbeidsongeschikten aan een strengere herkeuring onderworpen.

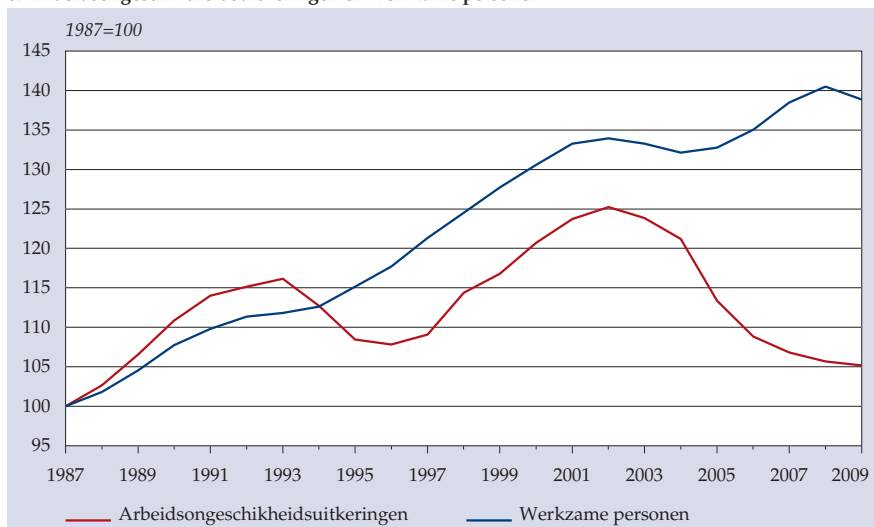
Het voorlopige sluitstuk: de WIA

Sinds de invoering van de WIA in 2006 is de activering en re-integratie van zieke werknemers in de eerste twee ziektejaren de verantwoordelijkheid van werkgever

en werknemer. De werkgever is verplicht om het loon door te betalen gedurende de eerste twee jaar dat de werknemer ziek is. Pas daarna volgt, onder bepaalde voorwaarden, opname in de WIA. Hoofdzak van de WIA is dat deelname aan het arbeidsproces voorop staat. Daarom wordt niet meer gekeken naar wat iemand niet kan, maar naar wat hij of zij nog wel kan. De teller van het aantal WIA-uitkeringen stond eind 2009 op bijna 83 duizend. Hiervan worden 54 duizend personen in staat geacht enig werk te verrichten; deze ontvangen een WGA-uitkering. De overigen worden als volledig arbeidsongeschikt beschouwd en ontvangen een IVA-uitkering.

De diverse maatregelen hebben onmiskenbaar effect gesorteerd. In 2009 werden er 154 duizend AO-uitkeringen minder verstrekt dan in 2003. En dat terwijl het aantal werkzame personen in dezelfde periode opliep met bijna 350 duizend. Het totaal van WAO en WIA-uitkeringen daalde in de aangegeven periode met 182 duizend. Vanwege het sluiten van de instroom daalde het aantal WAZ-uitkeringen met 20 duizend. Hierbij moet wel worden aangetekend dat er geen zicht is op recentelijk arbeidsongeschikt geraakte zelfstandigen zonder recht op WAZ. De Wajong ten slotte laat een heel ander beeld zien. Het aantal Wajongers neemt alsmaar toe: na 2003 kwamen er nog eens 49 duizend bij. De toename van het aantal Wajong-uitkeringen vormt een rem op de afname van het totaal aantal AO-uitkeringen. Daarnaast hebben sommige maatregelen, zoals herkeuringen, een eenmalig effect. In 2009 daalde het aantal AO-uitkeringen nog maar met 8 duizend. In 2006, het jaar met de grootste afname, daalde het aantal AO-uitkeringen met meer dan 50 duizend.

6. Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en werkzame personen

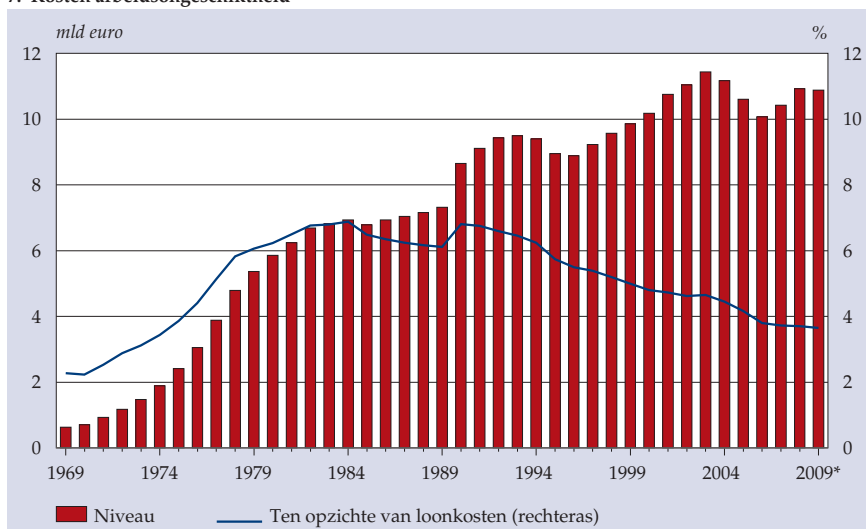
Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en Nationale rekeningen 2009.

Kosten arbeidsongeschiktheid teruggedrongen

Als kostenpost begonnen arbeidsongeschiktheidsuitkeringen een rol te spelen in de jaren zeventig.⁴⁾ De grote instroom in de in 1967 ingevoerde WAO is hier de oorzaak van. Deze nieuwe uitkeringsgerechtigden hadden gemiddeld recht op een hogere uitkering in de WAO dan in de veel beperktere voorgaande regelingen. Het kostenniveau nam behoudens een lichte daling eind jaren negentig toe tot en met 2003. Hierna trad een forse daling op, maar vanaf 2006 zijn de kosten blijven hangen op een niveau van rond de 11 miljard euro per jaar. Dit niveau komt neer op bijna 4 procent van de totale loonkosten. Als percentage van de loonkosten bereikten de kosten aan arbeidsongeschiktheidsuitkeringen een plafond in de jaren tachtig. Hierna volgde een daling, maar in 1990 waren ze weer even terug op het oude niveau. Vanaf het begin van de jaren negentig is er een dalende trend.

Van invloed op de kostenontwikkeling is niet alleen het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, maar tevens de loonontwikkeling en wetswijzigingen die invloed hebben op de hoogte van de uitkering. Zo is de relatieve daling in de jaren tachtig het gevolg van strengere regelgeving en controles, als reactie op de oplopende arbeidsongeschiktheidskosten. Dit had tot gevolg dat veel uitkeringsstrekkers arbeidsgeschikter werden geacht, waardoor zij een lagere uitkering kregen. Ook is in de jaren tachtig de koppeling tussen lonen en uitkeringen tijdelijk losgelaten.

7. Kosten arbeidsongeschiktheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009, detailgegevens.

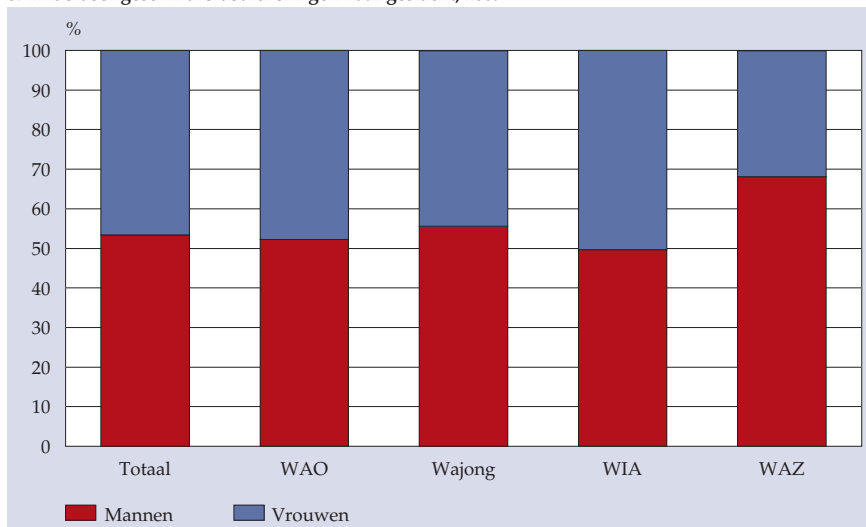
⁴⁾ Onder arbeidsongeschiktheidsregelingen vallen hier WAO, WIA, Wajong en WAZ. Eigenrisicodragers en particuliere arbeidsongeschiktheidsverzekeringen zijn niet inbegrepen.

De in 2006 doorgevoerde WIA laat geen duidelijke breuk zien in de uitkeringskosten. Dit komt doordat alleen nieuwe arbeidsongeschikten via de WIA worden behandeld en de herkeuring van bestaande WAO-ers enkele jaren in beslag heeft genomen: de overgang is dus geleidelijk gelopen. Toegevoegd moet worden dat de invoering van de WIA leidde tot een stijging van het aantal eigenrisicodragers. Dit zijn werkgevers die zich niet via het UWV laten verzekeren. De kosten van deze groep zijn hier niet meegenomen.

Stijgend aandeel arbeidsongeschikte vrouwen

In 1998 was het aandeel vrouwen in de AO-regelingen 38 procent. Mede onder invloed van de stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen was dit aandeel in 2009 gestegen tot bijna 47 procent. In deze periode steeg het percentage vrouwen onder de werkzame personen van 43 naar 47 procent. Het aandeel vrouwen in de WAO is opgelopen tot 46 procent. Bij de opvolger van de WAO, de WIA, is het aandeel vrouwen ruim 50 procent. Al met al lijkt de stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen meer dan evenredig te leiden tot stijgende arbeidsongeschiktheid. In de WAZ zijn vrouwen overigens ver in de minderheid. Slechts 30 procent van de WAZ-uitkeringen gaat naar een vrouw. Dit weerspiegelt ongeveer het aandeel vrouwen onder zelfstandigen. De Wajong kent een lichte ondervertegenwoordiging van vrouwen (47 procent).

8. Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen naar geslacht, 2009

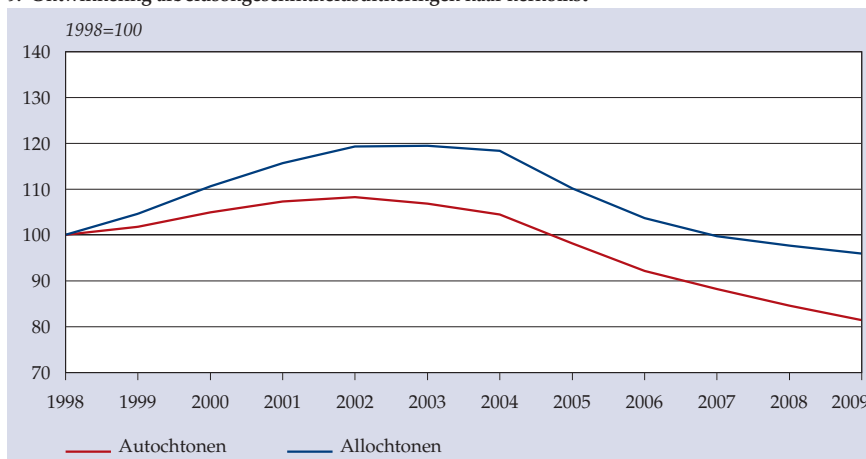

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Stijging arbeidsongeschiktheid onder allochtonen

In 2009 ging bijna 20 procent van de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen naar een allochtoon. Dit komt redelijk overeen met het aantal werkzame allochtonen: ongeveer 18 procent van de werkzame bevolking is van buitenlandse komaf. Wel daalt het aantal uitkeringen onder autochtonen vanaf 2008 relatief sneller dan onder allochtonen.

9. Ontwikkeling arbeidsongeschiktheidsuitkeringen naar herkomst

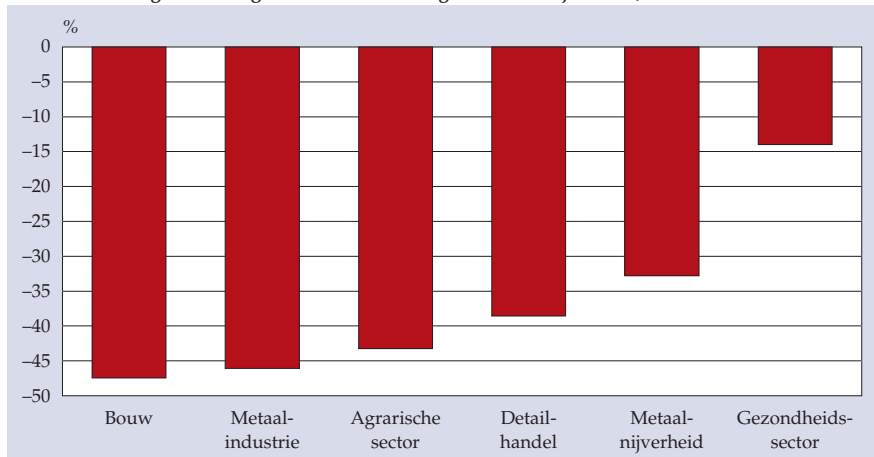
Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Flinke afname arbeidsongeschikten in de bouw

De daling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen laat bij de verdeling naar bedrijfssectoren een grillig beeld zien. Hierbij moet wel bedacht worden dat in de loop der jaren ook het aantal mensen dat in een bedrijfssector⁵⁾ werkzaam is, flink kan zijn veranderd. In de periode 1998 tot en met 2009 is het aantal uitkeringen in enkele sectoren zelfs gestegen, zoals in de sector grootwinkelbedrijf en een deel van de zakelijke dienstverlening. Dit in tegenstelling tot in verreweg de meeste sectoren. Zowel absoluut als relatief nam het aantal uitkeringen het meeste af in de sector bouw, waar eind 2009 ruim 30 duizend uitkeringen (47 procent) minder werden verstrekt dan in januari 1998. De sector bouw wordt op de voet gevolgd door de sector metaalindustrie met een daling van 46 procent. In deze sectoren zijn de afgelopen jaren de arbeidsomstandigheden sterk verbeterd.

⁵⁾ De hier gehanteerde indeling is afkomstig van het UWV en wijkt af van de bij het onderdeel ziekteverzuim gehanteerde indeling.

10. Ontwikkeling arbeidsongeschiktheidsuitkeringen naar bedrijfsklasse, 1998–2009

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Stijging aantal jonggehandicapten

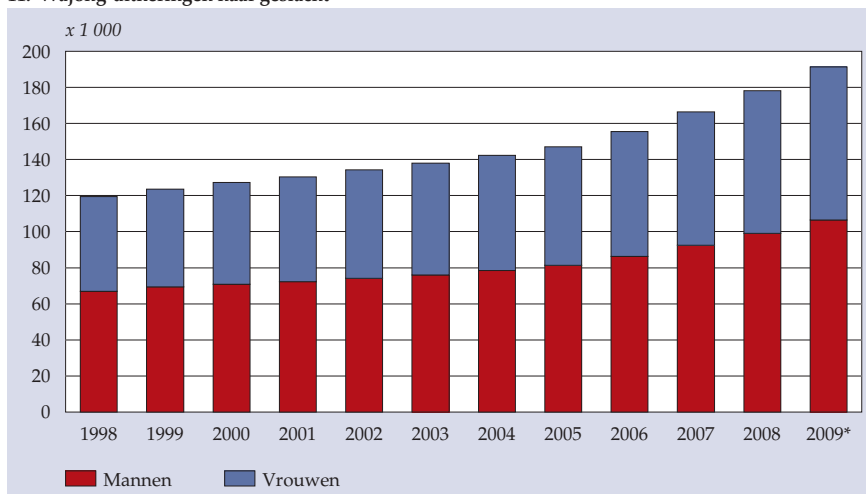
Bij de inwerkingtreding van de regeling voor jonggehandicapten (Wajong) in 1998 kwamen bijna 114 duizend mensen direct in aanmerking voor deze uitkering. Deze mensen kwamen uit de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW) die per dezelfde datum is afgeschaft. De uitstroom uit de Wajong ligt sinds de inwerkingtreding lager dan de instroom. Dit komt omdat uitstroom vanwege het bereiken van 65-jarige leeftijd nog weinig voorkomt en herstel niet vaak plaatsvindt; de Wajong-uitkering is meestal een levenslange uitkering.

Vanaf 2006 neemt het aantal Wajong-uitkeringen sterker toe dan in de jaren daarvoor. Een van de oorzaken daarvan is de invoering van de Wet Werk en Bijstand (WWB). Door de invoering van de WWB zijn gemeenten ook financieel verantwoordelijk geworden voor de mensen met een WWB-uitkering. Een deel van de mensen uit het WWB-bestand kon recht doen gelden op een Wajong-uitkering. Een andere oorzaak is de steeds beter wordende gezondheidszorg, waardoor meer kwalen en ziektes geduid en erkend worden. In het speciaal onderwijs kunnen deze kinderen vervolgens beter opgevangen en begeleid worden. Een deel van deze kinderen stroomt na het verlaten van school direct de Wajong in.

Aan de stijging van het aantal Wajong-uitkeringen is nog geen einde gekomen. Eind 2009 waren er 192 duizend uitkeringen, waarvan 106 duizend uitgekeerd aan mannen en 85 duizend aan vrouwen. Het zijn voornamelijk volledig arbeidsongeschikten, slechts 2 procent is gedeeltelijk afgekeurd. In 2010 is de Wajong aangepast. De afkorting blijft behouden maar staat nu voor de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten. Jongeren worden eerst geholpen bij het vinden

en behouden van werk. Daaraan vast zit een inkomensondersteuning. De oude Wajong blijft wel gelden voor diegene die al een uitkering hadden.

11. Wajong-uitkeringen naar geslacht

Bron: CBS, Statistiek arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.

Conclusie

Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw is een stroom van nieuwe wetgeving in werking getreden die vooral tot doel had het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen te verminderen. Er is gekozen voor het uitgangspunt werk boven uitkering. De flinke inspanningen en een uitgebreid instrumentarium voor het actief en intensief naar werk begeleiden van (gedeeltelijk) arbeidsongeschikten hebben vanaf het jaar 2003 het nodige effect gesorteerd. Het ziekteverzuim ligt al een aantal jaar rond de 4,5 procent en is daarmee relatief bescheiden. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is de laatste jaren flink gedaald, al ligt het nog altijd boven de 800 duizend. Ook is de daling recentelijk behoorlijk afgeremd.

Aan de recente afvlakking van de daling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is vooral de stijging van het aantal Wajong-uitkeringen debet. Om te komen tot een meer activerend stelsel, zijn onlangs twee nieuwe wetten in werking getreden: de Wet investeren in jongeren (WIJ) per 1 oktober 2009 en per 1 januari 2010 de vernieuwde Wajong, de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten. De meer activerende regelingen omtrent ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid hebben in elk geval effect gehad.

De kosten van zowel ziekteverzuim als arbeidsongeschiktheid als percentage van de loonkosten dalen al geruime tijd. De uitkeringskosten nemen zodoende een steeds kleinere plaats in, in het totale kostenplaatje voor werkgevers. Dat kostenplaatje is wel onvolledig geworden nu zelfstandigen vanaf 2004 niet langer collectief zijn verzekerd.

Kader a

Wetten omtrent ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid

Ziekteverzuim

Ziektewet (ZW) – 1930

De Ziektewet vormde een collectieve werknemersverzekering voor loondoorbetaling van zieken. In de jaren 1993–1996 is de Ziektewet vrijwel afgebouwd. Sindsdien is zij alleen nog maar voor een beperkte groep werknemers (vangnetgevallen) van toepassing, zoals uitzendkrachten.

Wet terugdringing ziekteverzuim (Wet TZ) – 1994

In 1994 werd de Ziektewet aangepast met de Wet terugdringing ziekteverzuim (Wet TZ). De Wet TZ bepaalde onder meer dat de werkgever, afhankelijk van de grootte van het bedrijf, gedurende twee of zes weken zelf het loon van de zieke werknemers moest doorbetalen. De werknemer kwam na die periode in de Ziektewet terecht.

Wet uitbreiding loondoorbetalingsplicht bij ziekte (Wulbz) – 1996

De Ziektewet werd vanaf 1996 grotendeels geprivatiseerd met de invoering van de Wet uitbreiding loondoorbetalingsplicht bij ziekte (Wulbz). De Wulbz verplichtte de werkgever om bij ziekte van een werknemer gedurende maximaal een jaar 70 procent van het loon door te betalen. Voor dit risico kon de werkgever zich individueel verzekeren bij een particuliere verzekeringsmaatschappij.

Wet verbetering poortwachter (Wvp) – 2002

De Wet verbetering poortwachter dwingt werknemers en werkgevers ertoe om bij een arbeidsongeschiktheidsaanvraag aantoonbaar te maken dat voldoende is gedaan om WAO/WIA-intrede te voorkomen. Als het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) bij de arbeidsongeschiktheidskeuring vaststelt dat de werknemer te weinig heeft gedaan om weer te gaan werken kan de WAO/WIA-toekenning worden geweigerd. Als het UWV vindt dat de werkgever in gebreke is gebleven, kan de periode waarin de werkgever het verzuiminkomen moet doorbetalen verlengd worden met maximaal een jaar.

Wet verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (VLZ) – 2004

In 2004 werd de Wet uitbreiding loondoorbetalingsplicht bij ziekte (Wulbz) aangepast met de Wet verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (VLZ). Met de VLZ is de periode van loondoorbetaling van de zieke werknemer verlengd tot twee jaar.

Arbeidsongeschiktheid

Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) – 1967

De Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) is een wet die is bedoeld voor werknemers die langdurig ziek of gehandicapt zijn en niet meer (volledig) in hun onderhoud kunnen voorzien. De hoogte van de WAO-uitkering is afhankelijk van het laatstverdiende loon en de mate van arbeidsongeschiktheid.

Stelselherziening – 1987

De stelselherziening van 1987 had vooral vereenvoudiging van regelgeving tot doel. De WAO onderging een ingrijpende wijziging; bij het beoordelen van de mate van arbeidsongeschiktheid mocht geen rekening meer worden gehouden met de vraag of iemand de arbeid, die hij theoretisch nog zou kunnen verrichten, ook werkelijk kon verkrijgen, de zogenaamde verdiscontering van werkloosheid in de WAO-uitkering. Effectief betekende dit voor veel mensen een lagere uitkering.

Wet premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheidsverzekeringen (Pemba) -1998

In 1998 werd de Wet premiedifferentiatie en marktwerking bij arbeidsongeschiktheidsverzekeringen (Pemba) ingevoerd. Het doel van deze wet is om werkgevers te stimuleren ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid binnen hun bedrijf zoveel mogelijk te voorkomen of te beperken. Bedrijfstakingen waarin relatief veel mensen arbeidsongeschikt raken, betalen een hogere premie.

Wajong -1998

De Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Wajong) is een voorziening voor Nederlands ingezetenen die op jonge leeftijd gehandicapt zijn (geworden). De Wajong is de opvolger van de in 1976 ingevoerde AAW.

Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ) – 1998

De Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ) was de verplichte arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zelfstandigen. Zelfstandigen die na 1 augustus 2004 arbeidsongeschikt zijn geraakt, worden niet meer tot de WAZ toegelaten.

Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA) – 2006

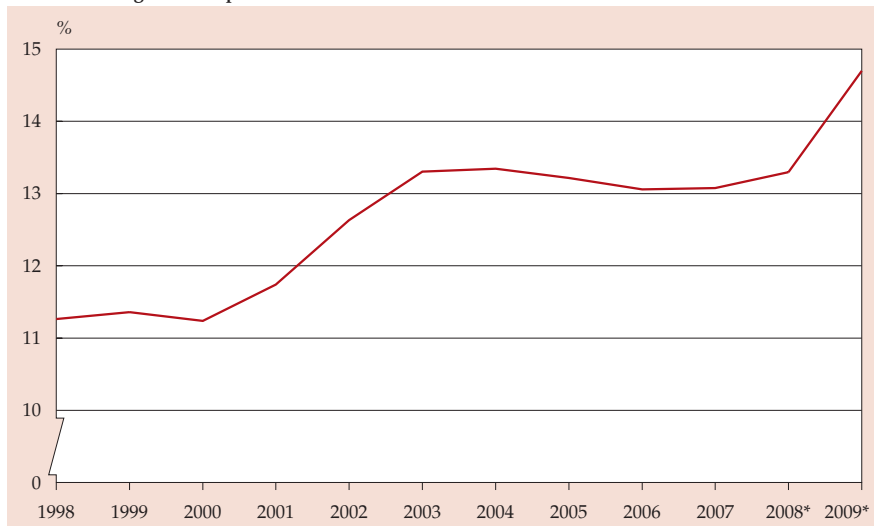
Vanaf 1 januari 2004 kunnen werknemers, die op of na die datum arbeidsongeschikt raken, geen aanspraak meer maken op een WAO-uitkering. Deze werknemers kunnen, nadat de werkgever het loon 104 weken heeft doorbetaald, per 29 december 2005 een uitkering aanvragen in het kader van de WIA. Voor de mensen die al een WAO-uitkering hebben, verandert er niets. De WIA legt de nadruk op wat mensen nog wel kunnen in plaats van wat zij niet meer kunnen. De wet bestaat uit twee regelingen: de Regeling werkhervatting gedeeltelijk arbeidsgeschikten (WGA) en de Regeling inkomensvoorziening volledig arbeidsongeschikten (IVA).

De verdeling van de lasten in de zorg

De uitgaven aan zorg nemen in een snel tempo toe. In 1998 bedroegen in Nederland de totale uitgaven aan zorg nog ongeveer 41 miljard euro¹⁾. In 2009 waren deze al toegenomen tot bijna 84 miljard euro. Dit komt overeen met een aandeel van bijna 15 procent van het bruto binnenlands product. Per hoofd van de bevolking werd in 2009 bijna 5 100 euro uitgegeven aan zorg. Er gaat dus veel geld om in deze sector. Om het zorgstelsel betaalbaar en solidair te houden zijn in het eerste decennium van de 21e eeuw wijzigingen doorgevoerd in het verzekeringsstelsel en de financieringswijze van de zorg. Door deze veranderingen is de manier waarop wij voor de zorg betalen gewijzigd. Hierdoor zijn er veranderingen opgetreden in de uiteindelijke lastenverdeling tussen de diverse maatschappelijke groepen: huishoudens, bedrijven, overheid, instellingen en het buitenland.

Tegen deze achtergrond wordt in dit artikel eerst ingegaan op de belangrijkste wijzigingen in het zorgstelsel. Daarna wordt gekeken naar de totale kosten en worden deze verdeeld naar type financiering. Vervolgens wordt een analyse gemaakt van de lastenverdeling tussen de verschillende actoren. Tenslotte wordt aandacht besteed aan de situatie in een aantal andere landen.

1. Aandeel zorg in het bbp

Bron: CBS, Zorgrekeningen 2009.

¹⁾ Het CBS hanteert een zeer ruime definitie van zorg. Hieronder vallen onder andere ook kinderopvang, opvanghuizen, asielzoekerscentra, jeugdzorg en welzijnswerk. Bij internationale vergelijkingen wordt een minder ruime definitie gebruikt.

Recente wijzigingen zorgstelsel

De meest ingrijpende wijziging van het zorgstelsel gedurende het eerste decennium van de 21e eeuw betrof de invoering van de Zorgverzekeringswet (Zvw, zie kader b) in 2006. Hiermee kwam een eind aan het onderscheid tussen ziekenfondsverzekerden en particulier verzekerden. Bijna elke inwoner van Nederland is vanaf 2006 wettelijk verplicht zich te verzekeren tegen ziektekosten en hiervoor een (nominale) premie te betalen. Bovenop deze verplichte basisverzekering kan vrijwillig worden gekozen voor een aanvullende verzekering ter dekking van ziektekosten die niet via het wettelijk vastgestelde basispakket worden vergoed.

Ook de manier van premiebetaling onderging een ingrijpende aanpassing. Vanaf 18 jaar betaalt iedereen een nominale premie, die wordt aangevuld met een inkomensafhankelijke premie. Voor werknemers wordt deze premie vergoed door de werkgever (bedrijven en overheid); zelfstandigen en gepensioneerden betalen zelf hiervoor. Daarnaast dragen de bedrijven ook rechtstreeks bij aan de financiering van de zorg, bijvoorbeeld bij de arbozorg. Werknemers, zelfstandigen en uitkeringsgerechtigden betalen bovendien via de loon- en inkomstenbelasting premie voor de AWBZ. Verder draagt de overheid (Rijk, provincies en gemeenten) bij aan de financiering van de zorg. De overheidsbijdragen hebben onder meer betrekking op de preventieve zorg (GGD-en en bevolkingsonderzoeken), academisch onderwijs, verslavingszorg, voorzieningen voor gehandicapten, huishoudelijke zorg en welzijnszorg (waaronder jeugdzorg, asielzoekerscentra, opvanghuizen, welzijnswerk en kinderopvang). Via overheidsbeleid is ook sprake van een herverdeling van de lasten van de zorgfinanciering, bijvoorbeeld via de zorgtoeslag, de kinderopvangtoeslag en belastingteruggave bij hoge individuele zorgkosten. Deze is in 2009 vervangen door de Wet tegemoetkoming chronisch zieken en gehandicapten (zie verder).

Vóór de invoering van de Zorgverzekeringswet is in 2005 ook de Wet op de kinderopvang ingevoerd, waarmee de wijze van financiering van de kinderopvang aanzienlijk veranderde: gezinnen betalen de kinderopvang in eerste instantie zelf, waarna compensatie plaatsvindt in de vorm van een kinderopvangtoeslag. Verder trad in 2007 Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) in werking. Een deel van de tot dan uit de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) betaalde zorg (dit betreft vooral huishoudelijke verzorging) werd overgeheveld naar de gemeenten.

Van primaire financiering naar uiteindelijke financiering

Het CBS publiceert diverse statistieken betreffende de uitgaven aan zorg. De langstlopende en meest prominente hiervan betreft de primaire financiering van de zorg. De primaire financiering levert informatie op over hoe de zorgaanbieders gefinancierd worden (door wie wordt er welk bedrag rechtstreeks aan de zorgaanbieder

betaald) en voor welke diensten er betaald wordt. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan de zorgverzekeraars in het geval van verzekerde zorg of huishoudens in het geval van eigen betalingen. Door op deze manier de geldstromen in kaart te brengen wordt een overzicht verkregen van de totale uitgaven aan zorg.

Hoewel de primaire financiering waardevolle informatie oplevert, geeft het geen antwoord op de vraag op wiens schouders de lasten uiteindelijk terecht komen. De betalingen aan zorgaanbieders worden namelijk door de zorgverzekeraars gefinancierd uit hun premie-inkomsten die deels door verzekerden en deels door werkgevers (bedrijven en overheid) worden betaald. Ook de overheid stort geld in de kassen van de zorgverzekeraars (bijvoorbeeld voor verzekerde kinderen tot 18 jaar) naast de verplichting die zij heeft als werkgever. Daarnaast worden huishoudens door de overheid op verschillende manieren gecompenseerd voor hun zorguitgaven en premiebetalingen, bijvoorbeeld in de vorm van de kinderopvang- en zorgtoeslag. Door de primaire financiering te corrigeren met genoemde (her-)verdelingsmechanismen, kan worden bekeken hoe de uiteindelijke zorgkosten over de verschillende relevante maatschappelijke groeperingen zijn verdeeld, de uiteindelijke financiering. In het navolgende zullen eerst de bevindingen uit de primaire financiering besproken worden en daarna die uit de uiteindelijke financiering.

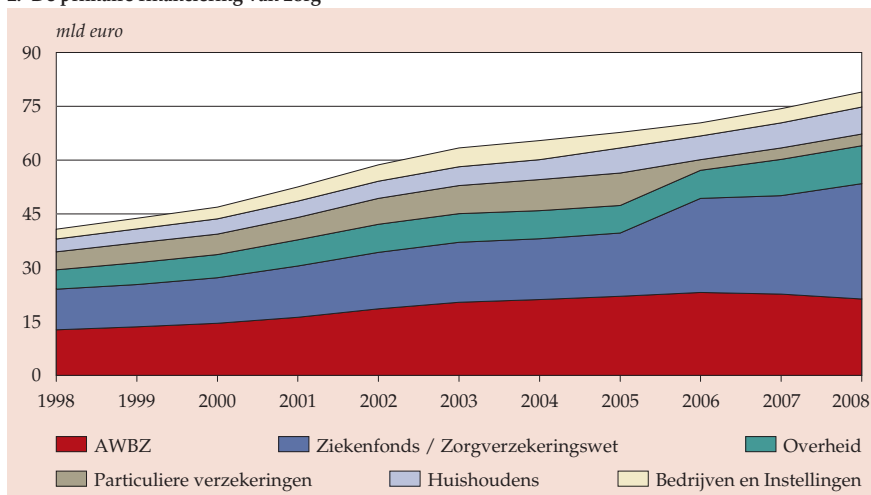
Merendeel primaire financiering loopt via sociale verzekeringen

Figuur 2 geeft inzicht in de geldstromen van de primaire financiering voor de periode 1998–2008. Hierin worden de rechtstreekse betalingen van de overheid, huishoudens, de sociale verzekeringswetten (Zvw en AWBZ) etc. getoond. Uit de grafiek blijkt dat de totale zorgkosten in tien jaar tijd bijna zijn verdubbeld, van 41 miljard naar 79 miljard euro. Verder geschiedt het grootste deel van de primaire financiering van de uitgaven aan zorg op basis van sociale verzekeringswetten: de Zorgverzekeringswet (vóór 2006 de Ziekenfondswet) en de AWBZ. Daarnaast levert de overheid ook een substantiële bijdrage aan de financiering van de zorguitgaven.

De knikken in de reeksen Zorgverzekeringswet, overheid en private verzekeringen in 2006 zijn veroorzaakt door de invoering van de Zorgverzekeringswet in dat jaar. Hiermee kwam een eind aan het onderscheid tussen ziekenfonds- en particuliere verzekerden. Vanaf 2006 heeft de reeks particuliere verzekeringen alleen nog maar betrekking op de aanvullende verzekering. De toename van de reeks overheid in 2007 heeft te maken met de invoering van de Wmo en een andere wijze van financiering van de zogenaamde opleidingsfondsen voor artsen. De huishoudelijke verzorging is dat jaar overgeheveld van de AWBZ naar de gemeenten. In de reeks huishoudens zijn in 2005 en 2007 de effecten zichtbaar van wijzigingen in de financieringsmethodiek van de kinderopvang. De daling in deze reeks in 2006 houdt verband met het feit dat verzekerden met de komst van de Zorg-

verzekeringwet meer dan voorheen hebben gekozen voor polissen zonder of met een laag eigen risico.

2. De primaire financiering van zorg

Bron: CBS, Zorgrekeningen 2009.

Herverdeling leidt tot uiteindelijke financiering

Uiteindelijk worden de kosten van zorg gedragen door vier maatschappelijke groepen, namelijk:

1. Huishoudens: alle ingezeten particuliere en institutionele huishoudens (bewoners van verzorgingstehuizen, gevangenen e.d.).
2. Bedrijven: alle Nederlandse ondernemingen.
3. Overheid: rijk, provincies en gemeenten.
4. Overige: instellingen zonder winstoogmerk en het buitenland.

Door de totale kosten van de primaire financiering te verdelen naar bovengenoemde groeperingen wordt inzicht verkregen in de uiteindelijke lastenverdeling. De zorgverzekeraars zijn in deze benadering niet meer van direct belang: zij zijn geen partij in de zin dat zij de zorgkosten mede financieren. Wel zijn zij een belangrijke tussenschakel als het gaat om het geleiden van de geldstromen van de groepen naar de zorgaanbieders. Hierdoor zijn zij ook terug te vinden in de primaire financiering van de zorg. Figuur 3 geeft weer hoe de herverdeling van de primaire financiers naar uiteindelijke financiers plaatsvindt. Volgens de primaire financiering betalen de huishoudens bijvoorbeeld ruim 7,5 miljard euro aan de zorg. Als naar de uiteindelijke financiering gekeken wordt, is dit echter 33,3 miljard euro. Dit komt onder andere door de herverdeling van de kosten van de AWBZ, de Zorgverzekeringswet en de private verzekeringen in de vorm van premiebetalingen. Van de 7,5 miljard euro in de primaire financiering krijgen de gezinnen daarentegen weer

4,9 miljard terug van de overheid (zie figuur 3), bijvoorbeeld in de vorm van de kinderopvangtoeslag.

Het merendeel van de geldstromen is direct te herleiden tot de uiteindelijke financiers. Bij enkele geldstromen wordt er een verdeling gemaakt tussen de verschillende financiers. Een voorbeeld hiervan is het werkgeversdeel zorgverzekeringen; dit wordt verdeeld over de bedrijven en de overheid aan de hand van het aantal werknemers. Ook wordt een aantal posten gesaldeerd. Dit is het geval voor de teruggave van de no-claimpremie, welke is afgetrokken van de door de huishoudens betaalde no-claimpremie en de betaalde nominale premie, welke is verminderd met de zorgtoeslag.

3. Van primaire naar uiteindelijke financier, 2008

	Uiteindelijke financier				
	Overheid	Bedrijven	Huishoudens	IZWh's	Buitenland
	<i>mld euro</i>				
Primaire financier					
Overheid	10,6				
AWBZ	5,1		16,8		
Zorgverzekeringswet	4,7	15,7	10,3		
Private verzekeringen			3,0		
Huishoudens	4,9		2,7		
Instellingen zonder winstoogmerk				2,4	
Bedrijven en instellingen		1,3	0,5		
Buitenland					0,1
Totaal¹⁾	25,3	17,0	33,3	2,4	0,1

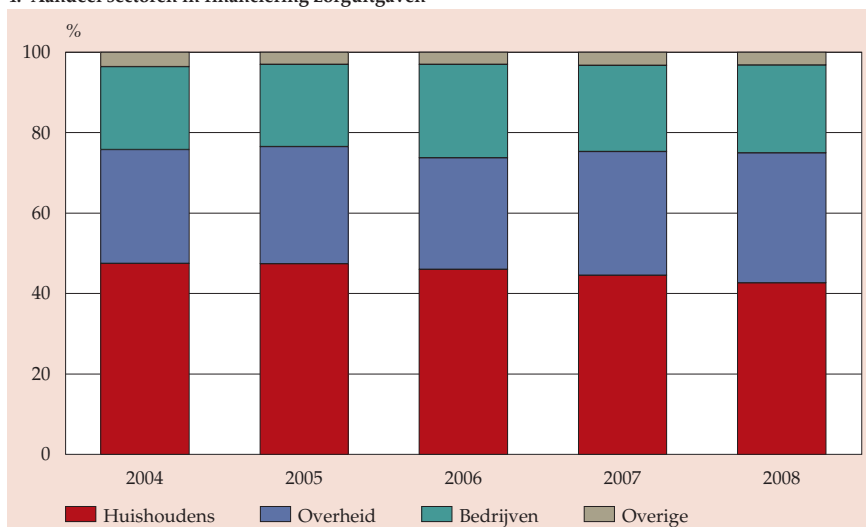
Bron: CBS, Geldstromen in de zorg; uiteindelijke financiering 2008.

¹⁾ Door het weglaten van de saldi en verschillen in deze tabel hoeven de posten niet op te tellen tot de totalen.

Huishoudens betalen grootste deel van de zorg

Figuur 4 biedt inzicht in de uiteindelijke financiering in de periode 2004–2008. Er is voor deze periode gekozen omdat de grootste wijzigingen in de wetgeving hebben plaatsgevonden in de jaren 2005 tot en met 2007. Duidelijk is dat het grootste deel van de zorguitgaven uiteindelijk wordt betaald door de huishoudens. In 2008 ging het om ongeveer 43 procent van de totale uitgaven aan zorg, ongeveer 33 miljard euro. In 2004 was dit nog circa 47 procent (ongeveer 32 miljard euro) zodat kan worden gesteld dat de in de periode 2004–2008 doorgevoerde wettelijke veranderingen hebben geleid tot een verhoudingsgewijs lagere bijdrage van huishoudens in de totale zorguitgaven. Ondanks de relatieve daling van de uitgaven van huishoudens zijn ze door de toename van de totale kosten voor zorg in absolute termen wel meer gaan betalen.

4. Aandeel sectoren in financiering zorguitgaven

Bron: CBS, Geldstromen in de zorg; uiteindelijke financiering 2008.

Aandeel overheid relatief toegenomen

De relatieve verbetering van de positie van huishoudens is vooral ten koste gegaan van de sector overheid. In 2004 bedroeg het aandeel van de overheid in de financiering van de uitgaven aan zorg nog 28 procent (19 miljard euro). In 2008 was dit aandeel gestegen naar bijna 32 procent (25 miljard euro). Vooral de uitgaven in de vorm van de kinderopvangtoeslag en de fiscale compensatie voor buitengewone ziektekosten zijn in deze periode aanzienlijk toegenomen. Ook de invoering van de Wmo heeft de overheidsuitgaven doen stijgen. Het aandeel van bedrijven in de financiering van de zorguitgaven is van 2004 tot 2008 met 1 procentpunt gestegen tot circa 22 procent. In 2006 lag dit percentage iets hoger, waarna in 2007 weer een verlaging volgde: achteraf bleek dat de werkgeversbijdrage voor de financiering van de zorguitgaven in 2006 iets te hoog was vastgesteld.

Grote veranderingen in geldstromen huishoudens en overheid

In figuren 5 en 6 wordt nader ingegaan op de geldstromen met betrekking tot de sectoren huishoudens en overheid. Tussen en binnen deze sectoren vond namelijk de grootste herverdeling plaats in de financiering van de zorguitgaven in de periode 2004–2008. De uiteindelijke betalingen van de overheid zijn in deze periode gestegen van 19,0 naar 25,3 miljard euro. Het merendeel van deze betalingen heeft betrekking op de overheid als primaire financier, waarbij de overheid dus rechtstreeks betalingen doet aan de aanbieders van zorg. De sterke stijging van

deze post in 2007 is veroorzaakt door de invoering van de Wmo en de gewijzigde financieringsmethodiek van de fondsen voor de (vervolg)opleiding van artsen. De betalingen van de overheid aan de AWBZ betreffen vooral de zogenaamde Rijks Bijdragen In de Kosten van de Kortingen (BIKK). De daling van de AWBZ-betalingen in 2007 hangt samen met de invoering van de Wmo in dat jaar. Een deel van de AWBZ-voorzieningen is toen overgeheveld naar de Wmo.

5. Uitgaven overheid¹⁾

	2004	2005	2006	2007	2008
	mld euro				
Rechtstreeks betaald door de overheid aan de zorgverlener	7,8	7,7	7,8	10,1	10,6
Rijksbijdrage AWBZ BIKK	5,4	5,3	4,8	4,5	4,8
Rijksbijdrage Algemene Kas	3,0	2,9			
Kinderopvangtoeslag		0,7	0,9	2,3	2,9
Tegemoetkoming Buitengewone Uitgaven	1,4	1,8	1,8	1,8	2,0
Zorgtoeslag Zvw			2,5	2,9	3,7
Werkgeversdeel particuliere verzekeringen	1,1	1,2			
Rijksbijdrage Zorgverzekeringsfonds			1,9	1,9	2,1
Werkgeversdeel ziektekosten			1,9	2,0	2,3
Totaal	10,9	11,9	13,8	15,3	17,7

Bron: CBS, Geldstromen in de zorg; uiteindelijke financiering, 2008.

¹⁾ In de tabel wordt gebruik gemaakt van gedesaldeerde cijfers. Hierdoor komen de totalen niet overeen met de totalen in tabel 3.

De betalingen aan de Zorgverzekeringswet betreffen onder andere de bijdrage voor de zorgkosten van kinderen tot 18 jaar (deze betalen geen premie) en de werkgeversbijdrage Zorgverzekeringswet. De betalingen aan huishoudens en eigen betalingen hebben betrekking op de fiscale tegemoetkoming in de buitengewone ziektekosten, de zorgtoeslag en de kinderopvangtoeslag. De stijgingen in de kinderopvangtoeslag in 2005 en 2007 hebben te maken met wijzigingen in de financiering van de kinderopvang. Ook de fiscale tegemoetkoming in de buitengewone uitgaven (tegemoetkoming BU) is in de periode 2004–2008 aanzienlijk toegenomen.

Voor de sector huishoudens is een soortgelijk overzicht gemaakt van de uitgaven, aangevuld met de ontvangsten van de huishoudens met betrekking tot de zorg. Verreweg het grootste deel van de bestedingen van de huishoudens heeft betrekking op de premiebetalingen voor de AWBZ (via de loon- en inkomstenbelasting) en vanaf 2006 voor de Zorgverzekeringswet, voordien voor de Ziekenfondswet en particuliere ziektekostenverzekeringen. De eigen betalingen van huishoudens zijn het saldo van de betalingen door huishoudens als primaire financier en de tegemoetkomingen die zij ontvangen in de vorm van bijvoorbeeld de kinderopvangtoeslag en de fiscale tegemoetkoming buitengewone uitgaven.

6. Inkomsten en uitgaven huishoudens¹⁾

	2004	2005	2006	2007	2008
	<i>mld euro</i>				
Inkomsten					
Kinderopvangtoeslag		0,7	0,9	2,3	2,9
Zorgtoeslag			2,5	2,9	3,7
Tegemoetkoming Buitengewone Uitgaven	1,4	1,8	1,8	1,8	2,0
Teruggave no-claimpremie			1,2	1,3	
Werkgeversdeel particuliere verzekeringen	2,3	2,5			
Werkgeversbijdrage kinderopvang	1,0	1,1	1,1		
Totaal inkomsten	4,7	6,1	7,5	8,3	8,6
Uitgaven					
Premiebetalingen Zorgverzekeringswet			13,0	14,0	13,3
Premiebetalingen Ziekenfondswet	4,1	5,0			
Premiebetalingen Particuliere verzekeringen	6,5	7,5			
Premiebetalingen Aanvullende verzekeringen	1,8	1,9	3,3	3,6	3,9
Premiebetalingen AWBZ	15,9	1,6	14,0	14,4	14,2
Eigen betalingen AWBZ	1,7	1,8	1,8	1,6	1,6
Eigen betalingen	5,5	7,0	6,7	7,0	7,6
Totaal uitgaven	35,7	39,3	38,8	40,6	40,6
Saldo inkomsten en uitgaven	-31,0	-33,2	-31,3	-32,3	-32,0

Bron: CBS, Geldstromen in de zorg; uiteindelijke financiering 2008.

¹⁾ In de tabel wordt gebruik gemaakt van gedesaldeerde cijfers. Hierdoor komen de totalen niet overeen met de totalen in tabel 3.

Nederland in internationaal perspectief

Hoe verhoudt de Nederlandse manier van betalen voor de zorg zich tot die in het buitenland? Op welk land lijkt Nederland het meest bij het financieren van de zorg en op welk land het minst? Gegevens over uiteindelijke financiering zijn er nog niet zo lang. Het aantal landen dat hierover cijfers publiceert is ook niet zo groot (15). Voor de vergelijking met Nederland zijn België, Frankrijk, Zwitserland, de Verenigde Staten, Japan en Zuid-Korea gekozen: andere landen vallen af, omdat ze te klein zijn, te weinig gegevens verstrekken, een andere definitie gebruiken of omdat de gegevens nog niet zijn vrijgegeven.

Er bestaan verschillende definities voor de zorg. De hier gepresenteerde beperkt zich tot wat internationaal gebruikelijk is. De internationale definitie voor zorg omvat minder uitgaven dan de Nederlandse definitie (zie kader a). Grote delen van de ouderenzorg en maatschappelijke dienstverlening zitten er niet in. De Nederlandse zorguitgaven volgens de internationale definitie betreffen slechts 68 procent van die volgens de nationale definitie.

Kader a

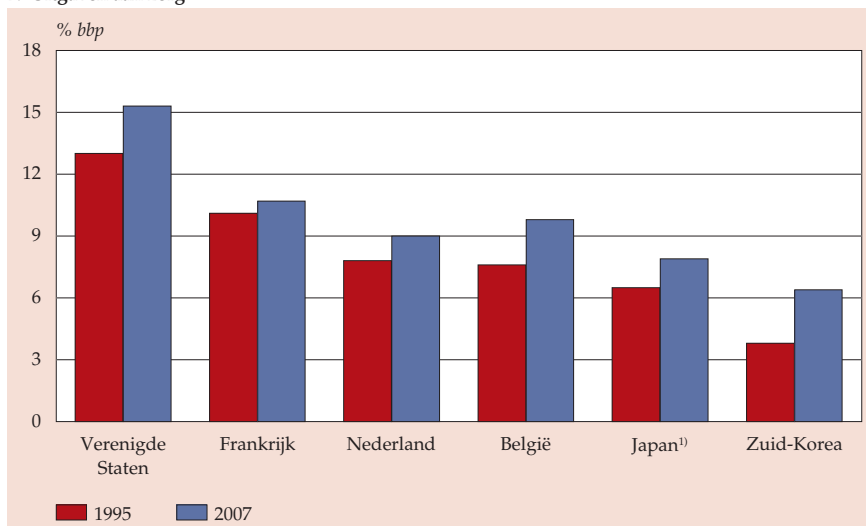
Wat wordt internationaal verstaan onder gezondheidszorg?

Tussen een aantal internationale organisaties (OESO, WHO en Eurostat) zijn afspraken gemaakt over de wijze waarop cijfers over de gezondheidszorg samengesteld moeten worden. Hierbij valt te denken aan de omschrijving, classificatie en definitie van gezondheidszorg, regels om uitgaven te boeken en de manier waarop resultaten gepresenteerd dienen te worden. Deze zijn te vinden in het System of Health Accounts. Hiermee willen de organisaties internationaal vergelijkbare cijfers van uitgaven aan gezondheidszorg verkrijgen.

Definitie CBS is ruimer

Gezondheidszorg beslaat internationaal een kleiner terrein dan de Zorgrekeningen van het CBS. Het omvat activiteiten met als doel genezing, revalidatie, langdurige zorg (verpleegkundige en (para)medische zorg), ondersteunende diensten door laboratoria en ambulances, genees- en hulpmiddelen, preventie, volksgezondheid en beleid en tenslotte bestuur en administratie van verzekeringen. Wat in de internationale zienswijze buiten de cijfers blijft, zijn de verzorgende en sociale activiteiten binnen de langdurige zorg, de jeugdzorg, de kinderopvang, de maatschappelijke dienstverlening en de overige welzijnszorg.

7. Uitgaven aan zorg

Bron: OESO.

¹⁾ Voor Japan is voor 2007 het cijfer van 2006 gebruikt.

Om landen te kunnen vergelijken is het belangrijk eerst te kijken of een land een universele dekking (een door de overheid geregelde ziektekostenverzekering) heeft of niet. De Verenigde Staten is het enige geïndustrialiseerde land dat tot op heden geen universele dekking heeft. De door president Obama ingezette hervorming heeft deze echter wel als doel. Het resultaat van het huidige Amerikaanse systeem is dat zeker 46 miljoen Amerikanen onverzekerd zijn (dat is bijna 1 op de 6) en dat terwijl de Verenigde Staten zo'n 16 procent van hun bbp aan ziektekosten besteden, meer dan enig ander land. De overige hier behandelde landen hebben wel een universele dekking. Een andere cruciale vraag is hoe de zorg wordt betaald. Is dit uit algemene middelen (zoals bij een *national health service*), uit sociale of particuliere verzekeringen, door donaties (bedrijven, ontwikkelingshulp) of direct uit eigen portemonnee?

Financieringsstructuur Frankrijk vertoont overeenkomsten

Als wordt gekeken naar de primaire financieringsstructuur dan lijkt Nederland met zijn sociale verzekeringsstelsel (AWBZ en zorgverzekering) eenzelfde structuur te hebben als Frankrijk (zie figuur 8). In Nederland loopt 78 procent van de financiering van de gezondheidszorg via sociale, verplichte verzekeringen, in Frankrijk 74 procent. Geen van de andere landen kent een dergelijk hoog aandeel, hoewel in België en Japan de sociale verzekeringen ook een belangrijke rol spelen. Met de komst van de Zorgverzekeringswet is het aandeel van de particuliere vrijwillige verzekering erg laag geworden, met maar zes procent van de totale primaire financiering. Dat is anders in Frankrijk, waar het aandeel dertien procent is, maar nog iets hoger dan in België.

Niet onverwacht is het hoge aandeel van de particuliere verzekeringen in de Verenigde Staten. Wellicht minder verwacht is het relatief hoge aandeel dat de overheid van de Verenigde Staten betaalt: bijna 33 procent. Het aandeel van eigen betalingen is twee keer zo hoog in de Verenigde Staten als in Nederland, de aandelen eigen betalingen in Zuid-Korea en Zwitserland zijn nog hoger: 39 en 31 procent. Zuid-Korea heeft weliswaar een systeem van verplichte verzekeringen voor verschillende bevolkingsgroepen, maar wel met hoge eigen bijdragen of een hoog eigen risico. Zwitserland heeft een systeem dat lijkt op het Nederlandse, met verplichte zorgverzekeringen uitgevoerd door private verzekeraars.

Verschillen in uiteindelijke financiering

Wie de zorgaanbieders betaalt, bepaalt echter nog niet wie dat uiteindelijk betaalt. Hoewel de financieringsstructuur van Nederland op die van Frankrijk lijkt, is het beeld bij de uiteindelijke financiering juist erg verschillend. Waar in Nederland de uitgaven aan gezondheidszorg voor 46 procent toewijsbaar zijn aan huishoudens, is dat in Frankrijk voor 58 procent. Dit wordt weerspiegeld in het aandeel dat uit de

algemene middelen komt: 31 procent in Nederland tegen 12 procent in Frankrijk. Dit komt doordat in Nederland de overheid fors meebetaalt aan de Zorgverzekeringswet via de tegemoetkoming aan gezinnen, en doordat in Frankrijk verzekerden meer en hogere eigen bijdragen betalen bij behandelingen. De landen met het hoogste aandeel uit algemene middelen zijn de Verenigde Staten met 40 en Japan met 44 procent. Voor de Verenigde Staten gaat dat misschien tegen de intuïtie in, maar daar geldt dat de grote overheidsprogramma's Medicaid (voor de zeer lage inkomens en een deel van de gehandicapten) en Medicare (voor de ouderen en gehandicapten) veel geld kosten en geheel (Medicaid) of grotendeels (Medicare) door de overheid worden betaald. In Zwitserland is maar liefst 66 procent van de uitgaven toewijsbaar opgebracht door huishoudens.

8. Verdeling uitgaven gezondheidszorg naar financieringswijze, 2006¹⁾

	Frankrijk	Japan	Zuid-Korea	Zwitserland	Verenigde Staten ²⁾	België	Nederland ³⁾
	%						
Primaire financiering							
Overheid	5	16	12	16	32	14	4
Sociale zekerheid en verzekeringen	74	65	45	43	13	61	78
Private verzekeringen	13	3	4	9	35	5	6
Huishoudens, eigen betalingen	7	15	39	31	12	19	6
Bedrijven en instellingen	1	1	1	1	7	1	5
Uiteindelijke financiering							
Overheid	12	44	21	27	40	39	31
Bedrijven	30	17	24	7	28	25	23
Huishoudens	58	39	55	66	32	35	46

Bron: OESO en Centers for Medicare & Medicaid Services.

¹⁾ Indien lopende uitgaven niet afzonderlijk beschikbaar zijn, dan lopende uitgaven plus investeringen.

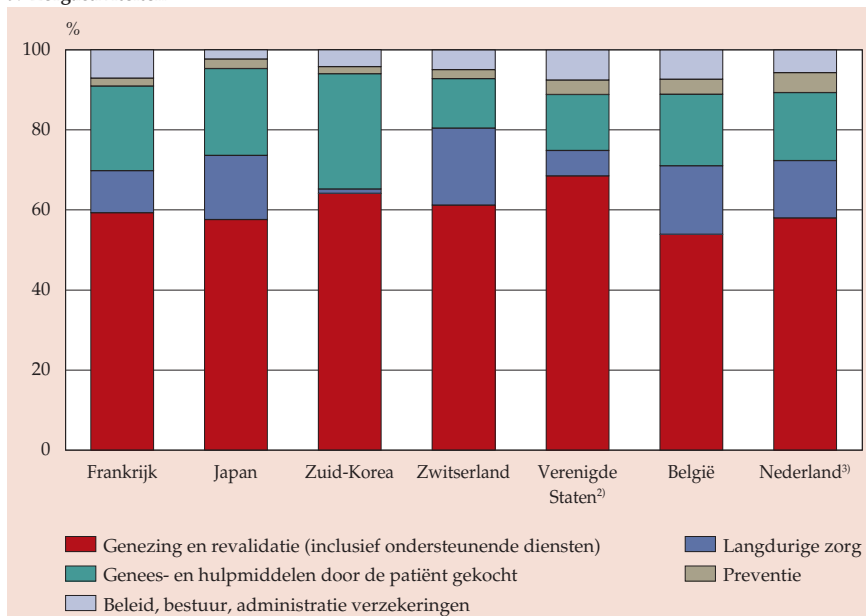
²⁾ Centers for Medicare & Medicaid Services en OESO.

³⁾ Internationaal vergelijkbare cijfers volgens het System of Health Accounts.

Uitgaven aan genezing en revalidatie zijn het grootst

Als wordt gekeken naar de verdeling van de uitgaven aan verschillende functies van gezondheidszorg, dan blijkt dat de overgrote meerderheid opgaat aan activiteiten gericht op genezing en revalidatie. Wel verschillen de landen in dat aandeel soms aanzienlijk: Bijvoorbeeld België 54 procent tegen de Verenigde Staten 69 procent. De weerspiegeling daarvan is te vinden in de aandelen van de uitgaven aan langdurige zorg en aan genees- en hulpmiddelen. Het aandeel van de uitgaven aan langdurige zorg is zeer laag in Zuid-Korea, doordat dat land (nog) niet te maken heeft met vergrijzing en doordat de meeste ouderen bij de kinderen of op zichzelf wonen.

9. Zorgactiviteiten ¹⁾

Bron: OESO en Centers for Medicare & Medicaid Services.

¹⁾ Indien lopende uitgaven niet afzonderlijk beschikbaar zijn, dan lopende uitgaven plus investeringen.

²⁾ Centers for Medicare & Medicaid Services en OESO.

³⁾ Internationaal vergelijkbare cijfers volgens het System of Health Accounts.

Conclusie

Gedurende het eerste decennium van de 21e eeuw is er in Nederland het nodige veranderd in de wijze waarop de uitgaven aan zorg worden gefinancierd. De meest ingrijpende wijziging betrof de invoering van de Zorgverzekeringswet in 2006. Ook de manier van premiebetaling onderging een forse aanpassing. Deze veranderingen hebben invloed gehad op de manier waarop we voor de zorg betalen. De uiteindelijke lastenverdeling tussen de diverse maatschappelijke groepen is in de periode 2004–2008 gewijzigd. Er is sprake van een relatieve verbetering van de positie van huishoudens: hun aandeel in de financiering van de zorguitgaven is gedaald van 47 procent in 2004 naar 43 procent in 2008. Deze verbetering is vooral ten koste gegaan van de sector overheid. In 2004 bedroeg het aandeel van de overheid in de financiering van de uitgaven aan zorg 28 procent. In 2008 was dit aandeel gestegen naar bijna 32 procent. Vooral de uitgaven in de vorm van de kinderopvangtoeslag en de fiscale compensatie voor buitengewone ziektekosten zijn in deze periode aanzienlijk toegenomen. Uiteraard verhaalt de overheid deze kosten uiteindelijk op huishoudens en bedrijven door middel van belastingen. Zowel in absolute als relatieve zin betalen huishoudens nog steeds het grootste deel van de zorg en de uitgaven zijn in de afgelopen jaren alleen maar toegenomen.

Uit de internationale vergelijking blijkt dat de zorgsystemen van de gekozen landen zeer verschillend zijn. Hoewel Nederland en Frankrijk bijvoorbeeld qua primaire financiering op elkaar lijken is dit qua uiteindelijke financiering niet het geval. In de betalingen vanuit de huishoudens en betalingen vanuit de overheid zijn de meest opvallende verschillen te vinden tussen de landen. Men dient wel in aanmerking te nemen dat er geen directe relatie bestaat tussen de verschillen in uitgaven en de toegang tot zorg of de kwaliteit van zorg.

Kader b

Afkortingen- en begrippenlijst

AOW

Algemene ouderdomswet. Regelt een uitkering voor iedereen die 65 jaar of ouder is.

AWBZ

Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten. Wettelijke verzekering voor zorg en begeleiding bij langdurige ziekte, handicap of ouderdom. Via de AWBZ worden kosten vergoed die niet worden gedekt door de Zorgverzekeringswet of aanvullende ziektekostenverzekeringen.

Kinderopvangtoeslag

Inkomensafhankelijke bijdrage van de rijksoverheid in de kosten van kinderopvang. Wordt uitbetaald door de belastingdienst.

Tegemoetkoming Buitgewone Uitgaven

Regelt een tegemoetkoming voor mensen met relatief hoge ziektekosten, zoals chronisch zieken, ouderen, gehandicapten en mensen met een laag inkomen die teruggave van inkomstenbelasting voor de aftrek van ziektekosten en andere buitengewone uitgaven mislopen doordat zij geen of te weinig belasting betalen. Is vervallen per 1 januari 2009 met de invoering van de Wet tegemoetkoming chronisch zieken en gehandicapten (Wtcg).

Wmo

Wet maatschappelijke ondersteuning. Regelt een samenhangend aanbod van zorg- en welzijnsvoorzieningen die gemeenten verstrekken aan mensen die zorg nodig hebben, bijvoorbeeld huishoudelijke verzorging, woningaanpassingen of vervoer naar dagactiviteiten. Is gericht op het bevorderen van maatschappelijke participatie.

Zorgtoeslag

Bijdrage van de rijksoverheid in de premie van de zorgverzekering voor mensen die in verhouding tot hun inkomen te veel premie betalen. Is geregeld in de Wet op de zorgtoeslag en wordt uitbetaald door de belastingdienst.

Zvw

Zorgverzekeringswet. Regelt een verplichte basisverzekering voor kortdurende, op genezing gerichte zorg voor iedereen die rechtmatig in Nederland woont of die hier loonbelasting betaalt. Vervangt de Ziekenfondswet (ZFW), de Wet op de toegang tot ziektekostenverzekeringen (WTZ) en de Wet medefinanciering oververtegenwoordiging oudere ziekenfondsverzekerden (MOOZ). Is in werking getreden op 1 januari 2006.

Aandeel hernieuwbare energie in Nederland nog klein

'Hernieuwbare energie' staat de laatste jaren volop in de belangstelling. Deze belangstelling heeft ten eerste te maken met de zorgen over klimaatverandering door emissies van CO₂, welke voor een groot deel veroorzaakt worden door het verbruik van fossiele, niet-hernieuwbare energie. Ten tweede zijn er, aangewakkerd door de Club van Rome, al sinds de jaren zeventig zorgen over de eindigheid van de winbare fossiele brandstoffen, vooral aardolie en aardgas. Daar komt bij dat deze brandstoffen voor een groot deel afkomstig zijn uit het Midden-Oosten en Rusland. De politieke relatie tussen deze regio's en het Westen wordt vaak als instabiel ervaren, wat de zorgen over de voorzieningszekerheid versterkt. De explosie van de energieprijzen in 2008 vergrootte de zorgen over de eindigheid van fossiele energie.

Inmiddels zijn de energieprijzen niet meer zo hoog als in 2008 en heeft de economische crisis de politieke en maatschappelijke prioriteiten verschoven. Toch lijkt de noodzaak van hernieuwbare energie wel blijvend post te hebben gevat. De olieprijs blijft fluctueren en is gemiddeld duidelijk hoger dan voor de eeuwwisseling. Het idee dat de huidige, zwaar op fossiele energie leunende energievoorziening op termijn niet houdbaar is, wordt door velen onderschreven. Een concreet uitvloeisel daarvan is de nieuwe Europese richtlijn over hernieuwbare energie, met bindende doelstellingen voor 2020.

In dit artikel wordt de ontwikkeling van hernieuwbare energie in Nederland beschreven. Aandacht wordt geschonken aan verschillende vormen van hernieuwbare energie, zoals windenergie, zonne-energie en biomassa. De rol van de overheid wordt belicht en vergelijkingen worden gemaakt met andere EU-landen, met name Duitsland. Ook de economische aspecten van hernieuwbare energie komen aan de orde.

De afbakening van hernieuwbare energie

Hernieuwbare energie is energie uit hernieuwbare niet-fossiele bronnen, zoals wind-, waterkracht- en zonne-energie, aerothermische, geothermische en hydrothermische energie, energie uit de oceanen en energie uit biomassa. Over de duurzaamheid van sommige vormen van biomassa bestaat discussie. Het kappen van regenwoud om ruimte te creëren voor het verbouwen van biomassa wordt door velen bijvoorbeeld als niet-duurzaam gezien. In de (internationale) energiestatistieken zijn echter nog geen methoden operationeel om duurzame biomassa te onderscheiden van niet-duurzame biomassa, aangezien het heel lastig is objectieve

en praktische criteria te bedenken voor dit onderscheid. Vanwege deze discussie hebben verschillende betrokken partijen in het veld, waaronder het CBS, besloten om over te stappen van het begrip 'duurzame energie' naar het begrip 'hernieuwbare energie'. Dit sluit ook beter aan bij de gangbare Engelse term 'renewable'. Onder hernieuwbaar vallen alle vormen van biomassa.

Met hernieuwbare energie wordt het verbruik van fossiele energie vermeden. Dit geldt ook voor energiebesparing, bijvoorbeeld door gelijktijdige opwekking van elektriciteit en warmte (warmtekrachtkoppeling). Door sommigen wordt energiebesparing dan ook gerekend tot het verduurzamen van de energievoorziening. In energiestatistieken en in beleidsdoelstellingen wordt energiebesparing echter niet tot de hernieuwbare energie gerekend. Ook kernenergie valt er niet onder.

Zoals gezegd tellen alle vormen van biomassa mee bij hernieuwbare energie. Binnen de nieuwe Europese richtlijn voor hernieuwbare energie uit 2009 zijn duurzaamheidscriteria afgesproken voor vloeibare biomassa, de variant die bruikbaar is voor motoren. Momenteel worden administratieve systemen ontwikkeld om deze criteria te implementeren. Voor de Europese beleidsdoelstellingen in 2020 tellen dan alleen die vormen van vloeibare biomassa mee die voldoen aan de duurzaamheidscriteria.

Een aanzienlijk deel van de fossiele brandstoffen wordt in Nederland niet voor energetische doeleinden gebruikt, maar als grondstof voor producten als plastics. Dit niet-energetisch verbruik is in ons land goed voor ongeveer een zesde van het verbruik van fossiele brandstoffen. Het is in theorie mogelijk om voor veel van deze producten aardolie als grondstof te vervangen door biomassa. Het gebruik van biomassa als grondstof zou dan ook als hernieuwbare energie beschouwd kunnen worden. Op dit moment is dat echter nog niet geval.

Doelstellingen

De Europese Unie heeft in 2009 afgesproken om in 2020 van de totale energievoorziening 20 procent uit hernieuwbare energie te laten bestaan. De beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen voor de winning varieert echter sterk tussen de lidstaten. Bergachtige landen hebben bijvoorbeeld veel meer mogelijkheden om op goedkope wijze elektriciteit te genereren uit waterkracht. Mede daarom zijn er per land verschillende doelstellingen afgesproken. Zweden heeft met 49 procent de hoogste doelstelling. Nederland hoeft met 14 procent minder dan het gemiddelde te behalen. Nationaal hanteert Nederland overigens een andere doelstelling, gebaseerd op een andere meetmethode, zie kader a.

Kader a

Beleidsdoelstellingen en rekenmethodes

Binnen de Europese Unie is voor 2020 afgesproken dat Nederland dan 14 procent van haar energiebehoefte genereert uit hernieuwbare energiebronnen. Nationaal hanteert Nederland een doelstelling van 20 procent. Deze doelstelling is voor het eerst vastgelegd in het regeerakkoord van het kabinet Balkenende IV in 2007. Voor de nationale doelstelling hanteert Nederland echter wel een andere rekenmethode dan de Europese Unie. De nationale doelstelling van 20 procent is dus niet direct vergelijkbaar met de Europese 14 procent. De precieze omrekening hangt samen met de invulling van de toekomstige hernieuwbare energiemix: veel hernieuwbare elektriciteit of juist veel hernieuwbare warmte en transport. Volgens de meest gebruikte scenario's is de nationale doelstelling van 20 procent zwaarder dan de Europese van 14 procent.

In de Europese Unie gebruikt men de zogenaamde bruto-eindverbruikmethode. Volgens deze methode kijkt men welk deel van het eindgebruik van energie afkomstig is van hernieuwbare bronnen. Eén energetische eenheid hernieuwbare elektriciteit telt daarbij even zwaar als één eenheid hernieuwbare warmte of transportbrandstof, ondanks dat voor de opwekking van één eenheid conventionele elektriciteit veel meer fossiele primaire energie nodig is dan voor één eenheid van de twee laatstgenoemde energievormen.

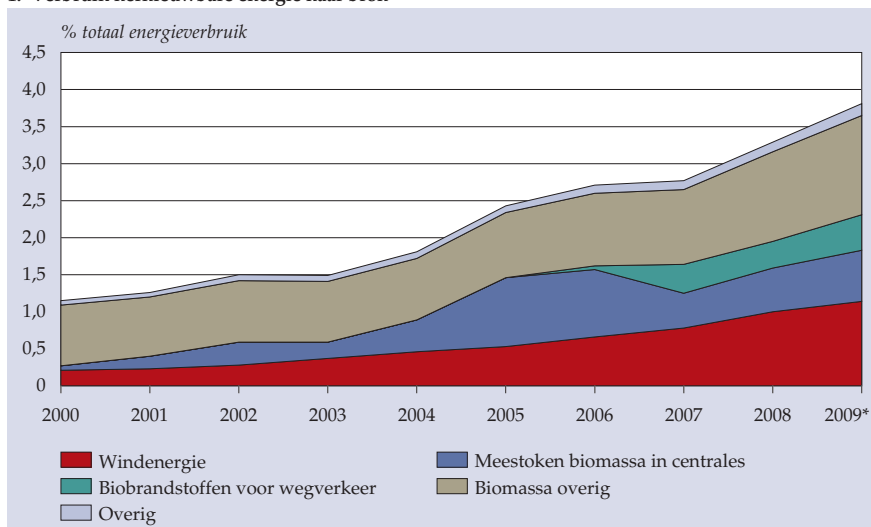
Voor nationale doeleinden gebruikt Nederland een methode die meer recht doet aan de achterliggende doelstellingen van het stimuleren van hernieuwbare energie. Volgens deze methode wordt hernieuwbare energie gewaardeerd op basis van het vermeden verbruik van fossiele primaire energie. Een consequentie van het methodeverschil is dat, vergeleken met de Europese methode, in de nationale methode hernieuwbare elektriciteit veel zwaarder meeweegt ten opzichte van warmte en transport. Een tweede belangrijk verschil is dat in Nederland het niet-energetisch verbruik van energie – vooral aardolie voor kunststoffen – ook wordt meegenomen in de hernieuwbare energieberekeningen.

Voor elektriciteit heeft Nederland een doelstelling om 9 procent van het verbruik in 2010 afkomstig te laten zijn uit hernieuwbare bronnen. Dit is afgesproken in een Europese Richtlijn uit 2001. Import telt daarin alleen mee als het exporterende land daarmee instemt en de betreffende hernieuwbare elektriciteit in mindering brengt op de eigen prestatie. Dergelijke afspraken zijn nog niet gemaakt. In de praktijk komt het relevante percentage hernieuwbare elektriciteit dus neer op de binnenlandse hernieuwbare productie gedeeld door het totale verbruik. Voor de nieuwe Europese Richtlijn Hernieuwbare Energie met doelstellingen voor 2020 geldt een

vergelijkbare rekenmethode. Er zijn voor 2020 echter geen aparte doelstellingen voor hernieuwbare elektriciteit afgesproken.

Voor hernieuwbaar transport is in een Europese Richtlijn uit 2003 vastgelegd dat alle lidstaten ernaar streven dat 5,75 procent van de gebruikte benzine en diesel in 2010 uit biobrandstoffen bestaat. Deze streefwaarde is echter niet heel hard. Nederland heeft, met enige vertraging, de streefwaarde overgenomen via het Besluit Biobrandstoffen uit 2006 waarin leveranciers van diesel en benzine verplicht zijn een tot 2010 oplopend percentage biobrandstoffen te leveren. Echter, als gevolg van de maatschappelijke discussie over de duurzaamheid van biobrandstoffen is in 2008 de doelstelling voor 2010 verlaagd naar 4,0 procent. In de nieuwe Europese Richtlijn Hernieuwbare Energie uit 2009 is afgesproken dat in 2020 van de voor vervoer over land gebruikte transportbrandstoffen 10 procent van hernieuwbare energiebronnen afkomstig moet zijn. Dat is ditmaal een bindende afspraak. Daarbij is afgesproken dat alleen die hernieuwbare transportbrandstoffen meetellen die voldoen aan in de richtlijn gedefinieerde duurzaamheidscriteria.

1. Verbruik hernieuwbare energie naar bron ¹⁾

Bron: CBS, Energiestatistieken.

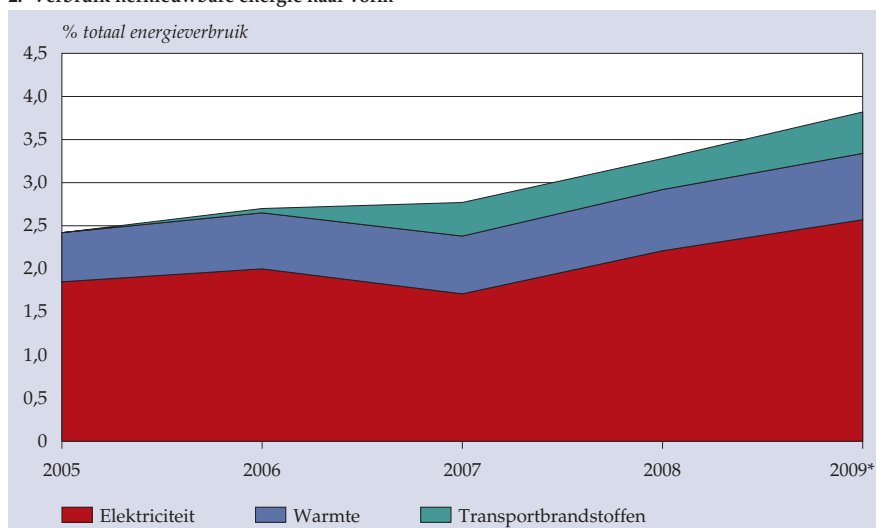
¹⁾ In vermeden verbruik van fossiele primaire energie.

De ontwikkeling van hernieuwbare energie in Nederland

In 2009 is er voor 124 PJ aan hernieuwbare energie geproduceerd, 3,5 maal zo veel als in 2000. Ook in relatieve zin is de bijdrage van hernieuwbare energie aan de energievoorziening sterk toegenomen. Volgens de nationale definitie was de

bijdrage in 2000 nog 1,2 procent en was deze in 2009 opgelopen tot 3,8 procent. De groei kwam vooral voor rekening van windenergie en biomassa. De bijdrage van zonne-energie aan de energievoorziening is met een halve promille nog steeds erg klein. De hernieuwbare energie komt vooral beschikbaar in de vorm van elektriciteit. Hernieuwbare elektriciteit is goed voor twee derde van alle vermeden verbruik van fossiele brandstoffen door hernieuwbare energie.

2. Verbruik hernieuwbare energie naar vorm

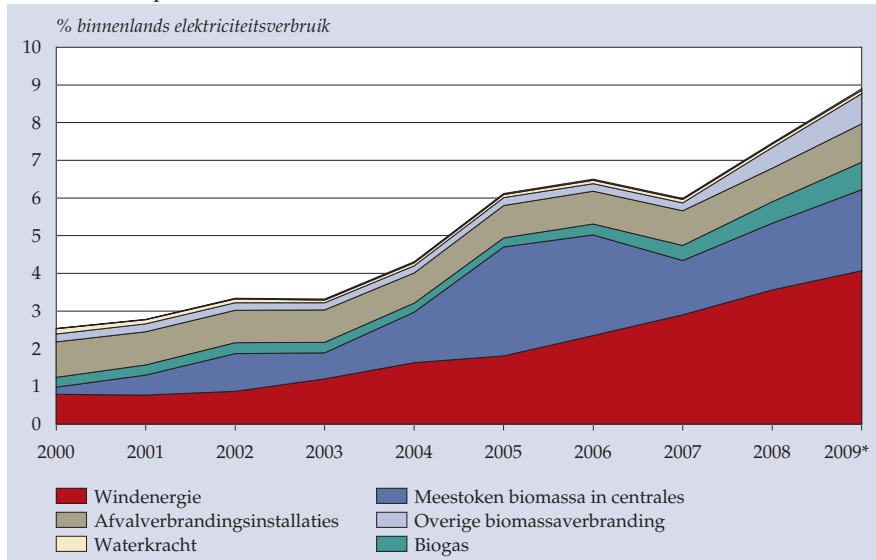

Bron: CBS, Energiestatistieken.

¹⁾ In vermeden verbruik van fossiele primaire energie.

In 2009 werd er voor 10 008 miljoen kWh aan groene stroom geproduceerd, bijna vier maal zoveel als in 2000. Als aandeel van het totale elektriciteitsverbruik steeg de binnenlandse hernieuwbare elektriciteitsproductie in deze periode van 2,5 naar 8,9 procent. Hiermee is Nederlandse beleidsdoelstelling van 9 procent voor het jaar 2010 al bijna gehaald. De groei van de hernieuwbare elektriciteitsproductie komt door de toename van windenergie en het meestoken van biomassa in elektriciteitscentrales. Ook buiten de grote centrales wordt de laatste jaren meer elektriciteit uit biomassa gemaakt. Het gaat dan vooral om het verbranden van afvalhout of het vergisten van mest en andere nat plantaardig afval.

3. Binnenlandse productie hernieuwbare elektriciteit

Bron: CBS, Energiestatistieken.

Hernieuwbare elektriciteit gestimuleerd met subsidies

De toename van de hernieuwbare elektriciteitsproductie is in belangrijke mate veroorzaakt door subsidies, welke tot doel hebben de extra kosten ten opzichte van conventionele elektriciteitsopwekking te compenseren. Deze meerkosten zijn onder andere afhankelijk van de duurzame energietechnologie. Zonnestroom is relatief duur en elektriciteit uit afvalverbrandingsinstallaties is relatief goedkoop.

De belangrijkste subsidieregeling is de regeling Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie (MEP), welke is opengesteld vanaf 2003. De subsidieregeling was zo populair dat deze in mei 2005 is gesloten voor nieuwe *grootschalige* projecten en in augustus 2006 voor alle nieuwe projecten. Voor de reeds toegekende projecten loopt de MEP echter nog gewoon door tot het einde van de subsidietermijn. Deze termijn is meestal tien jaar. De totale uitgaven aan MEP-subsidie voor hernieuwbare energie in 2009 bedroegen 670 miljoen euro.

In 2008 is een nieuwe subsidieregeling gestart: de Stimuleringsregeling Duurzame Energie (SDE). Belangrijk verschil met de MEP is dat er per jaar een plafond is voor het aangaan van verplichtingen door de overheid. De SDE is dus geen openeinderegeling meer. Een tweede belangrijk verschil is dat het subsidiebedrag nu afhankelijk is van de conventionele elektriciteitsprijs. Bij een hoge elektriciteitsprijs gaat het subsidiebedrag omlaag, en andersom. De risico's en kansen gerelateerd

aan fluctuaties van de elektriciteitsprijs liggen nu dus voor een groot deel bij de overheid.

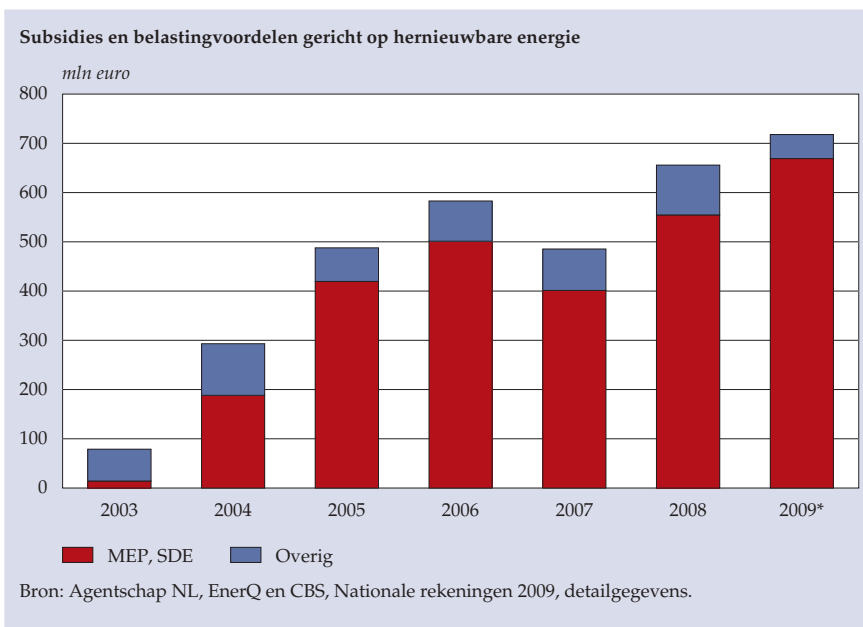
De SDE heeft nog weinig invloed op de hernieuwbare elektriciteitsproductie in 2008 en 2009, vanwege de doorlooptijd van nieuwe hernieuwbare energieprojecten. Tussen het moment van subsidieaanvraag en ingebruikname van de nieuwe installatie zit voor grotere installaties vaak een paar jaar. Dat is de tijd die nodig is voor vergunningverlening, planning en bouw. Naast MEP / SDE bestaan er nog andere, minder verstrekkende stimuleringsregelingen voor hernieuwbare energie, zie kader b.

Kader b

Subsidies en belastingvoordelen voor hernieuwbare energie

De belangrijkste subsidies op het terrein van hernieuwbare energie zijn de MEP en haar opvolger de SDE. Daarnaast was er onder meer het CO₂-reductieplan. Dit hield in dat projecten die zich richtten op energiebesparing, gebruik van hernieuwbare energiebronnen en directe reductie van emissie voor subsidie in aanmerking kwamen. Het CO₂-reductieplan is inmiddels gesloten. Naast subsidies worden groene projecten ook gestimuleerd met belastingvoordelen (zogenaamde fiscale regelingen). Zo is de energie-investeringsaftrekregeling bedoeld voor ondernemers die investeren in energiebesparing en hernieuwbare energie. Zij kunnen een deel van de investeringskosten aftrekken van de fiscale winst.

Ook groen beleggen wordt fiscaal ondersteund. Een groene belegger of spaarder kan geld wegzetten in een 'groenfonds'. Een dergelijk fonds wordt gebruikt om milieuprojecten te financieren. Het rendement op groenfondsen is gemiddeld gezien beperkt. Dat gemiddeld lagere rendement wordt echter deels gecompenseerd door een belastingvoordeel. Beleggen in een groenfonds betekent dus dat spaarders en beleggers goedkoop geld uitlenen. Hierdoor kunnen de groenfondsen op hun beurt weer goedkope leningen verstrekken, bijvoorbeeld aan projecten als de bouw van een windturbinepark. Uit de cijfers blijkt dat de MEP/SDE veruit de belangrijkste subsidieregeling voor hernieuwbare energieproductie is. In 2009 bedroeg deze exploitatiesubsidie voor hernieuwbare energie bijna 670 miljoen euro. De andere subsidies spelen een relatief kleine rol.

De vraag naar groene stroom

Hierboven is hernieuwbare elektriciteit geanalyseerd vanuit de aanbodzijde. Ook de vraagzijde kan in kaart worden gebracht. Huishoudens, bedrijven en instellingen kunnen ervoor kiezen om groene stroom te kopen. De elektriciteit die uit het stopcontact komt bevat echter geen fysieke eigenschappen die een onderscheid tussen groen en grijs mogelijk maakt. Daarom is een administratief systeem van zogenaamde certificaten van garanties van oorsprong in het leven geroepen, dat de koppeling legt tussen productie en eindverbruik. Dit systeem, in Nederland beheerd door CertiQ, waarborgt dat een hernieuwbaar geproduceerde hoeveelheid stroom slechts eenmaal aan een eindgebruiker wordt verkocht.

4. Garanties van oorsprong hernieuwbare elektriciteit

	2006	2007	2008	2009
<i>% van totaal binnenlands elektriciteitsverbruik</i>				
Aanmaak uit binnenlandse productie	7,1	5,7	7,5	9,1
Import	7,8	10,4	15,8	15,0
Binnenlandse consumptie eindverbruik	12,5	14,0	18,0	22,5
Binnenlandse consumptie installaties voor productie elektriciteit	0,3	0,2	0,3	0,5
Verlopen certificaten	1,1	0,7	0,4	0,7
Export	0,2	0,2	1,2	0,3
Voorraad begin van het jaar	3,9	4,7	5,5	9,6
Voorraadmutatie	0,9	0,9	3,5	0,1
Voorraad einde van het jaar	4,8	5,6	9,0	9,7

Bron: CertiQ en CBS, Energiestatistieken.

De totale binnenlandse consumptie van gecertificeerde groene stroom door huishoudens, bedrijven en de overheid is fors gestegen en kwam in 2009 overeen met 22,5 procent van het totale stroomverbruik. Dit is veel meer dan de binnenlandse productie van 9,1 procent. Dit verschil wordt opgevangen door de import van certificaten van garanties van oorsprong, veelal gekoppeld aan waterkrachtcentrales in Scandinavië.

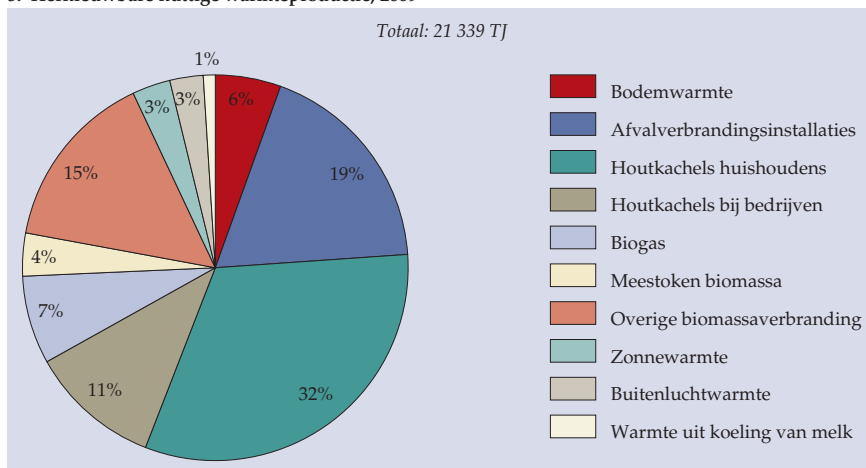
Internationaal gezien is er waarschijnlijk nog steeds sprake van een overschot aan garanties van oorsprong voor hernieuwbare elektriciteit. Dit is onder andere te zien aan het feit dat groene stroom niet, of maar heel weinig duurder is dan grijze stroom. Kennelijk lukt het de aanbieders van groene stroom om de benodigde garanties van oorsprong voor weinig geld te kopen. De reden voor het overschot is dat in veel andere landen alleen de aanbodzijde van hernieuwbare elektriciteit wordt gestimuleerd, terwijl in Nederland ook de vraagzijde aandacht krijgt via het aanbieden van groene stroom aan eindverbruikers. De toename van de vraag naar groene stroom in Nederland heeft waarschijnlijk niet geleid tot een toename van de hernieuwbare elektriciteitsproductie in Nederland of elders in Europa, maar alleen tot een toename van het aantal bestaande installaties in het buitenland dat certificaten aanvraagt.

De import van groene stroom telt niet mee voor de nationale en internationale beleidsdoelstellingen, omdat binnen de EU is afgesproken dat internationale handel in hernieuwbare elektriciteit alleen meetelt indien landen daarvoor een bilaterale afspraak maken en het exporterende land de hernieuwbare elektriciteit niet meer meetelt. Nederland heeft dergelijke afspraken op dit moment nog niet gemaakt.

Hernieuwbare warmte

Het hernieuwbare aandeel in de warmtevoorziening was de laatste jaren ongeveer 2 procent. Een belangrijk verschil met hernieuwbare elektriciteit is dat er voor hernieuwbare warmte minder subsidies zijn. De grootste bijdrage aan de hernieuwbare warmte en koude wordt geleverd door de houtkachels bij huishoudens (ruim 30 procent) en afvalverbrandingsinstallaties (een kleine 20 procent). De hernieuwbare warmte groeit de laatste jaren vooral door de toename van het gebruik van bodemwarmte en buitenluchtwarmte in bedrijfsgebouwen.

5. Hernieuwbare nuttige warmteproductie, 2009*

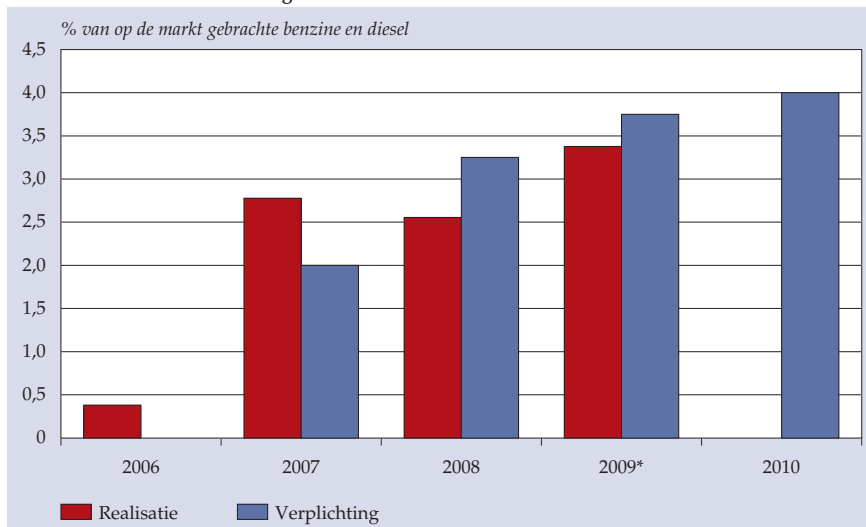

Bron: CBS, Energiestatistieken.

Hernieuwbare transportbrandstoffen

Het verbruik van biobrandstoffen voor het wegverkeer is in Nederland van de grond gekomen na de introductie van de bijmengplicht in 2007. Sindsdien moeten leveranciers van benzine en diesel op de Nederlandse markt een bepaald percentage van de op de Nederlandse markt gebrachte benzine en diesel uit biobrandstoffen laten bestaan. In de praktijk gaat het dan vooral om biobrandstoffen die zijn bijgemengd in gewone benzine en diesel.

6. Biobrandstoffen voor het wegverkeer

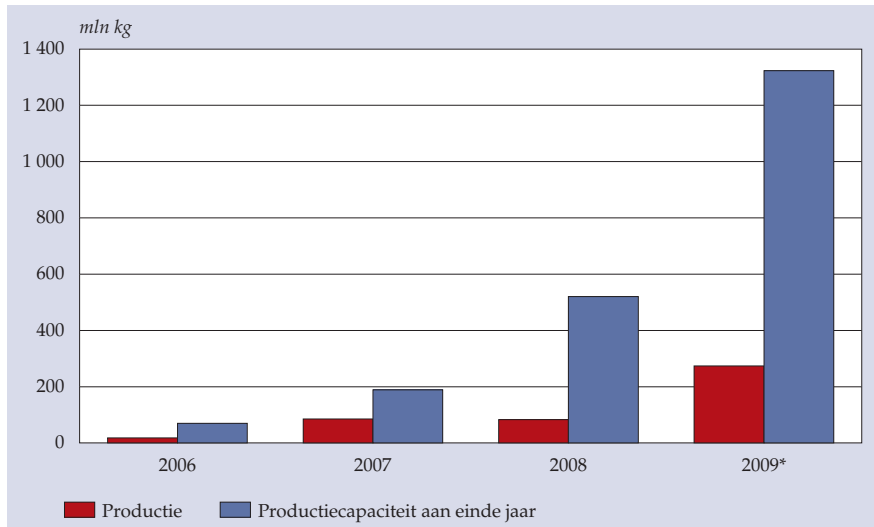

Bron: CBS, Energiestatistieken, en VROM.

De daadwerkelijk op de Nederlandse markt gebrachte hoeveelheid biobrandstoffen voor het wegverkeer (3,4 procent in 2009) wijkt af van het verplichte aandeel. Daarvoor zijn drie belangrijke oorzaken. Ten eerste geeft de verplichting oliebedrijven de ruimte om het ene jaar wat meer bij te mengen en het andere jaar wat minder. Ten tweede is het voor de verplichting niet noodzakelijk dat de bijgemengde biobrandstoffen fysiek op de Nederlandse markt worden afgezet, omdat dat lastig te controleren is. Conform internationale afspraken wordt er voor de statistiek overigens wel een schatting gemaakt van de fysieke afzet in Nederland. Ten derde is het voor de verplichting mogelijk om vanaf verslagjaar 2009 bepaalde milieutechnische goede biobrandstoffen dubbel te laten tellen.

De meeste in Nederland verbruikte biobrandstoffen komen uit het buitenland. In de Rotterdamse haven is de overslag van biobrandstoffen de laatste jaren explosief gestegen. Het gaat dan voor een groot deel om bio-ethanol uit Brazilië en biodiesel uit de Verenigde Staten en Argentinië. Deze biobrandstoffen zijn niet alleen bestemd voor de Nederlandse markt, maar vooral ook voor andere Europese landen. De som van de ingaande en uitgaande stromen over zee van biobrandstoffen in de Rotterdamse haven was in 2008 ongeveer een factor tien groter dan het binnenlandse verbruik in Nederland.

7. Productie biodiesel

Bron: CBS, Energiestatistieken.

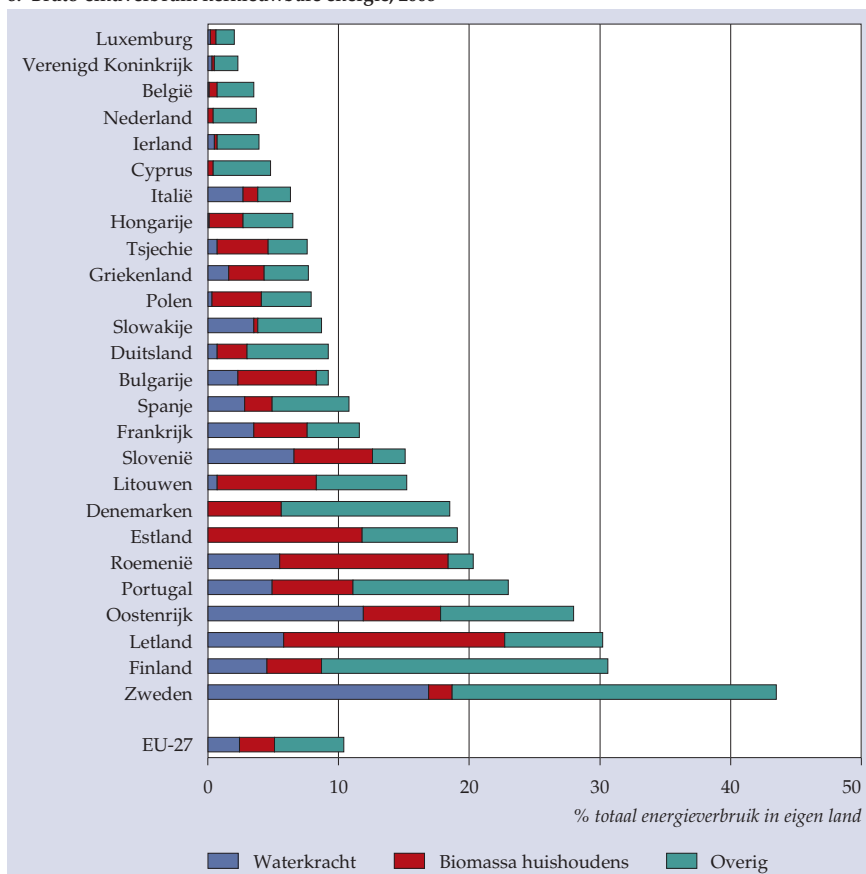
In Nederland zijn de laatste jaren verschillende fabrieken voor biobrandstoffen gebouwd of in aanbouw. Voor de aanvoer van grondstoffen en de aflevering van producten liggen deze fabrieken vooral in de zeehavens van Rotterdam, Amsterdam, Delfzijl en Zeeuws-Vlaanderen. De productiecapaciteit voor biodiesel is in 2008 en 2009 explosief gestegen. De daadwerkelijke productie blijft hier echter fors bij achter. Daar zijn twee redenen voor. Ten eerste hebben verschillende nationale overheden in Europa, hangende de discussie over de duurzame productie van biomassa, de ondersteuningsmaatregelen voor biobrandstoffen teruggebracht. Zo is in Nederland de bijmengplicht bijgesteld van 5,75 naar 4 procent en is in Duitsland de accijnskorting voor biodiesel beperkt. Ten tweede is er ook veel concurrentie vanuit biodieselfabrieken buiten Europa. Zo wordt in de Verenigde Staten de productie van biodiesel gesubsidieerd. Als gevolg daarvan heeft de Europese biodieselindustrie met succes gelobbyd voor een Europese importheffing op biodiesel uit de Verenigde Staten. Als gevolg daarvan is sinds april 2009 de import vanuit de VS ingeklapt. Sinds 2009 blijken Argentijnse producenten echter ook geduchte concurrenten.

Hernieuwbare energie in Europa

Vergeleken met andere landen in Europa is het aandeel hernieuwbare energie in Nederland laag. In 2008 zat Nederland volgens de Europese definitie op 3,5 procent. Dat is ver beneden het gemiddelde van 10 procent. Alleen België, Luxemburg en het Verenigd Koninkrijk verbruikten nog minder hernieuwbare energie. De belangrijkste verklaring voor de lage positie van deze landen ligt in het vrijwel

ontbreken van de twee belangrijkste traditionele vormen van hernieuwbare energie: biomassa bij huishoudens en waterkrachtcentrales. In veel landen leveren deze twee vormen al vele decennia een substantiële bijdrage aan de energievoorziening, zonder subsidies of verplichtingen van de overheid.

8. Bruto-eindverbruik hernieuwbare energie, 2008

Bron: Eurostat, bewerking CBS.

Grootschalige productie van elektriciteit uit snelstromende rivieren is al jaren een rendabele activiteit. In landen met veel bergen en weinig inwoners, zoals Oostenrijk en Zweden, kan deze wijze van elektriciteitsopwekking dan al snel veel bijdragen aan de energievoorziening. Een ander natuurlijk verschil is de aanwezigheid van aardgas. In Nederland is een aansluiting op het aardgasnet vanzelfsprekend, in veel andere landen is dit echter niet het geval. In grote steden is stadsverwarming daar een veel voorkomend alternatief, maar op het platteland is dat niet rendabel. Hierdoor zijn veel woningen buiten de stedelijke gebieden in Europa voor

de verwarming aangewezen op kolen, olie, elektriciteit of hout. Hout is dan in veel gevallen het goedkoopste alternatief en telt mee als hernieuwbare energie.

Als waterkracht en biomassa bij huishoudens buiten beschouwing worden gelaten, dan is de achterstand van Nederland op het Europese gemiddelde een stuk kleiner: 3,0 versus 5,3 procent hernieuwbare energie in 2008, volgens de Europese definitie. Met hun feitelijke aandelen van 3,5 versus 10 procent in datzelfde jaar zijn zowel Nederland als de EU als geheel nog ver verwijderd van hun respectievelijke doelstellingen van 14 en 20 procent voor 2020. Toch zijn er wel enkele landen die duidelijk al meer werk gemaakt hebben van de stimulering van hernieuwbare energie. Hieronder wordt een vergelijking gemaakt tussen de Nederlandse en de Duitse situatie.

Duitsland

In Duitsland was het aandeel hernieuwbaar in het bruto-eindverbruik van energie in 2009 gelijk aan 10 procent. In Nederland bedroeg dit aandeel toen 3,7 procent. Het verschil is voor een deel te verklaren uit de grotere bijdrage in Duitsland van de traditionele bronnen van hernieuwbare energie, waterkracht en houtkachels. Maar ook bij de nieuwe hernieuwbare bronnen zoals windenergie scoort Duitsland beter.

Voor een groot deel is de Duitse voortvarendheid wat betreft hernieuwbare energie te verklaren door de stabiele financiële ondersteuning van hernieuwbare elektriciteitsproductie via de Erneurbare Energien Gesetz (EEG). Sinds de invoering van deze wet zijn energiebedrijven verplicht om de hernieuwbare stroom tegen vooraf vastgestelde tarieven te kopen. Deze tarieven zijn voor langere tijd vastgelegd, verschillen per technologie en zijn voldoende hoog om investeringen in hernieuwbare productie-installaties rendabel te laten zijn. De EEG-tarieven liggen boven de marktprijs voor stroom. Het verschil wordt als toeslag opgenomen in de elektriciteitsrekening voor alle Duitse huishoudens en bedrijven, uitgezonderd een paar honderd grootverbruikers.

9. Hernieuwbare energie in Nederland en Duitsland, 2009*

	Eenheid	Nederland	Duitsland
Aandeel hernieuwbaar in bruto eindverbruik van energie	%	3,7	10,1
Productie hernieuwbare elektriciteit als aandeel van het elektriciteitsverbruik	%	8,9	16,1
w.v.			
waterkracht	%	0,1	3,3
wind	%	4,1	6,5
zon	%	0,0	1,1
biomassa, incl biogeen afval	%	4,7	5,3
Aandeel hernieuwbare transportbrandstoffen in totaalverbruik	%	3,4	5,5
Aandeel hernieuwbare warmte in bruto-eindverbruik van warmte ¹⁾	%	2,3	8,6
w.o.			
huishoudens	%	0,9	4,5
Werkgelegenheid	<i>1 000 banen</i>	.	301
Financiële steun MEP (Nederland) en EEG (Duitsland)	<i>mln euro</i>	670	4 600
Per inwoner	<i>euro</i>	41	56

Bron: CBS en Duits Ministerie van Milieu (BMU).

¹⁾ Cijfers 2008.

In Duitsland betalen huishoudens en bedrijven de hernieuwbare elektriciteit dus via een heffing. In Nederland betalen huishoudens en bedrijven deze via de belasting. Groot verschil met Nederland is dat de EEG-wet redelijk stabiele tarieven kent en nog steeds een openeindekarakter heeft. Nederland heeft de MEP-regeling na oplopende kosten in fasen stopgezet en vervangen door de soberder SDE-regeling.

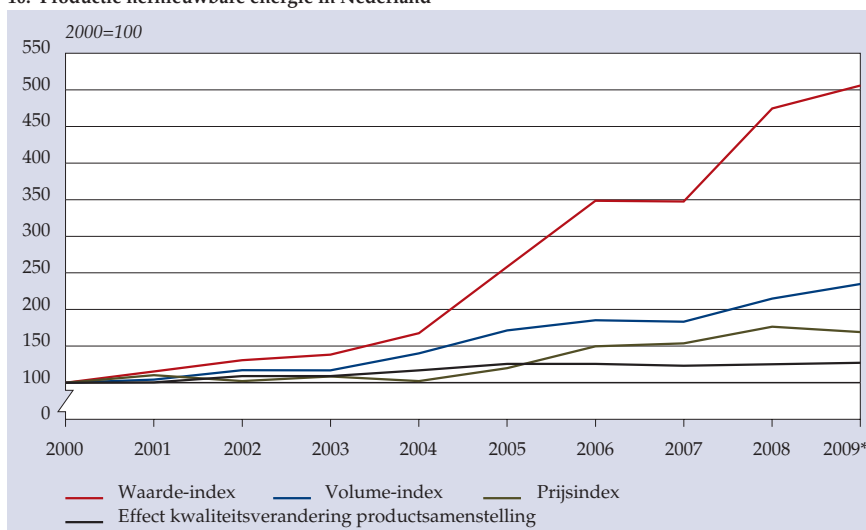
In 2009 kostte de Duitse EEG-heffing 56 euro per inwoner. De Nederlandse MEP-subsidie kwam neer op 41 euro per inwoner. De Duitse heffing en daarmee de kosten per inwoner hangt af van de 'gewone' stroomprijs, de Nederlandse subsidie niet. Tot en met 2008/2009 zijn de stroomprijzen flink gestegen, wat een belangrijk dempend effect heeft gehad op de EEG-heffing. In 2010 zijn de stroomprijzen flink gedaald. Mede daardoor voorziet het Duitse Ministerie van Milieu bijna een verdubbeling van de EEG-heffing in 2010.

Nederlandse hernieuwbare-energiebedrijven klagen soms over het wisselende overheidsbeleid en verwijzen dan naar Duitsland als voorbeeld voor stabiliteit. Voor hernieuwbare elektriciteit is het Duitse beleid inderdaad relatief stabiel. Dat gaat echter niet op voor het Duitse overheidsbeleid op het gebied van biobrandstoffen voor het wegverkeer. De accijnsvrijstelling voor biobrandstoffen voor het wegverkeer is de laatste jaren aanmerkelijk verlaagd, waardoor het verbruik van biobrandstoffen voor transport in Duitsland is gedaald van 7,2 procent in 2007 naar 5,5 procent in 2009. De daling van de Duitse vraag naar biobrandstoffen is een

van de oorzaken van de moeilijke positie van veel fabrieken voor biobrandstoffen in Europa.

In Nederland is het hernieuwbare energiebeleid vooral gericht op het klimaatbeleid en vermindering van de afhankelijkheid van fossiele energiebronnen. In Duitsland speelt daarnaast de werkgelegenheid een belangrijke rol. Duitsland hoopt door het stimuleren van de hernieuwbare energie veel werkgelegenheid te creëren. Het aantal Duitse banen in de hernieuwbare sector wordt geschat op 300 duizend in 2009.

10. Productie hernieuwbare energie in Nederland

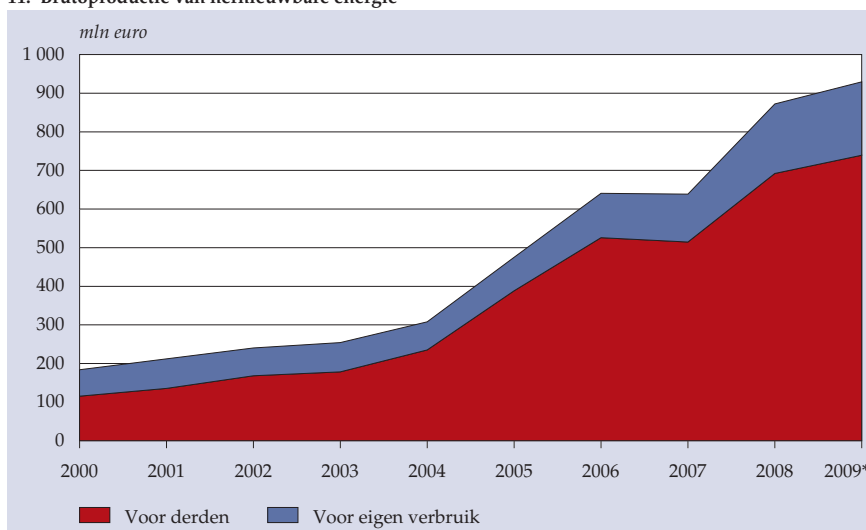
Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

De economische betekenis van hernieuwbare energie

De brutoproductiewaarde van hernieuwbare energie was in Nederland in 2009 gelijk aan 930 miljoen euro (biobrandstoffen niet meegenomen). Ten opzichte van 2000 is de waarde vervijfvoudigd. Dit is deels het resultaat van de reeds genoemde fysieke productiestijging, maar deels ook het resultaat van hogere energieprijzen. Ook is het productiepakket van de hernieuwbare energieproducten in de loop der jaren flink veranderd. Naar verhouding is er steeds minder hernieuwbare warmte en steeds meer hernieuwbare elektriciteit geproduceerd. In 2000 bestond het productiepakket gemeten in energie-equivalenten voor 42 procent uit elektriciteit. In 2009 was dit 66 procent. De prijs die een producent ontvangt voor een megajoule elektriciteit is hoger dan de prijs die een producent ontvangt voor een megajoule warmte. Dit komt doordat de toepassingsmogelijkheden van elektriciteit breder zijn dan die van warmte. De verandering in het productiepakket heeft nog eens

gezorgd voor 27 procent meer productiewaarde. In 2009 werd 720 miljoen euro aan overheidssteun ontvangen: gezien de productiewaarde van 930 miljoen euro een zeer substantieel bedrag.

11. Brutoproductie van hernieuwbare energie

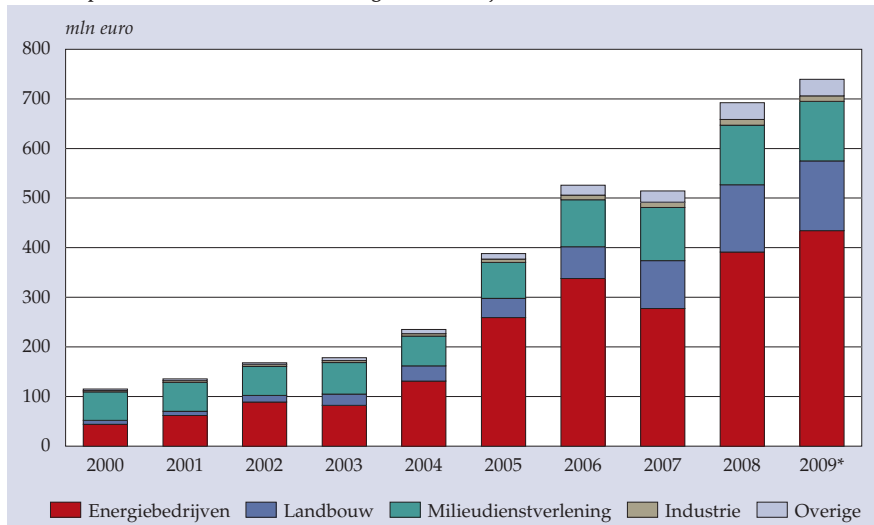

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Grootste deel van productie bestemd voor derden

Producenten van hernieuwbare energie produceren hun energie hoofdzakelijk met als doel deze aan derden te verkopen. Slechts een klein aandeel wordt niet verkocht aan derden maar wordt intern verbruikt ten bate van eigen productieprocessen. Bedrijven en huishoudens produceerden in 2009 ter waarde van 190 miljoen euro aan hernieuwbare energie voor eigen gebruik. Productie voor derden was goed voor bijna 740 miljoen euro.

12. Nettoproductie van hernieuwbare energie naar bedrijfsklasse

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2009.

Energiebedrijven hebben het grootste aandeel in de nettoproductiewaarde van hernieuwbare energie; dit is productie ten bate van derden. Met 58 procent nemen zij de koppositie in. Vooral door middel van het meestoken van biomassa en het exploiteren van windmolens is de productiewaarde van de energiebedrijven zo hoog. De landbouw heeft met 19 procent ook een behoorlijk aandeel in de productie van hernieuwbare energie. Windmolens die (voor het merendeel) eigendom zijn van agrariërs spelen hier een belangrijke rol. De milieudienstverlening (waaronder de afvalverwerking) ten slotte heeft een aandeel van 16 procent. Vooral het verbranden van afval gaat gepaard met veel productie van hernieuwbare elektriciteit en warmte die verkocht wordt aan derden.

Conclusies

De bijdrage van hernieuwbare energie aan de Nederlandse energievoorziening is de laatste jaren gestegen van ruim 1 procent in 2000 tot ongeveer 4 procent in 2009. Deze stijging is vooral tot stand gekomen door de subsidie op de productie van hernieuwbare elektriciteit en ook door de verplichting voor leveranciers van motorbrandstoffen om biobrandstoffen bij te mengen in benzine en diesel. De Nederlandse overheid streeft naar 20 procent hernieuwbare energie in 2020. Om deze doelstelling te halen is een verdere versnelling van de groei nodig.

Ten opzichte van andere landen in Europa produceert Nederland weinig hernieuwbare energie. Dit komt vooral omdat de twee meest rendabele bronnen ervan, waterkracht en hout bij huishoudens, in Nederland niet ruim voorhanden zijn. Als

we dit in ogenschouw nemen is de achterstand op het Europese gemiddelde een stuk minder groot. Wel loopt Nederland behoorlijk achter op Duitsland, ook wat andere bronnen betreft. In Duitsland heeft de overheid duidelijk meer gedaan om hernieuwbare energie te stimuleren, en met succes. Dit succes is betaald met een heffing op de elektriciteitsrekening.

Vooralsnog zijn de in Nederland mogelijke vormen van hernieuwbare energie niet rendabel; het bedrag dat aan subsidies ontvangen werd, benadert de totale productie waarde (exclusief subsidies). Zonder overheidsingrijpen kunnen alternatieve vormen van energie op dit moment nog niet op tegen de verbranding van fossiele brandstoffen. Het gebruik van hernieuwbare energie heeft echter wel een aantal voordelen, zoals een verminderde CO₂-uitstoot en een verminderde afhankelijkheid van fossiele brandstoffen. Deze voordelen komen slechts ten dele tot uitdrukking in de prijs.

Lijst van gebruikte begrippen

Afschrijvingen

De waardevermindering van machines, gebouwen, vervoermiddelen, software en andere duurzame productiemiddelen door normale technische slijtage of economische veroudering.

Arbeidsdeelname

Zie *participatiegraad, netto*.

Arbeidsinkomensquote

Het aandeel van de vergoeding voor arbeid (*beloning van werknemers* en toegerekend loon zelfstandigen) in de netto *toegevoegde waarde* in een economie.

Arbeidsjaar

Een maat voor het *arbeidsvolume*. Het *arbeidsvolume* in arbeidsjaren wordt berekend door alle (voltijd- en deeltijd-)banen in een jaar om te rekenen naar voltijdbanen of voltijdequivalenten. Het voltijdequivalent van een baan wordt bepaald door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij die baan hoort, te delen door de overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur die bij een voltijdbaan in de betreffende bedrijfstak hoort. Zo leveren twee halve banen samen een arbeidsvolume van één arbeidsjaar op.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling

De volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per *arbeidsjaar* of gewerkt uur.

Arbeidsvolume

De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het arbeidsproces. Het arbeidsvolume wordt uitgedrukt in *arbeidsjaren* of gewerkte uren. Indien uitgedrukt in *arbeidsjaren* wordt er alleen rekening gehouden met deeltijdwerk, indien uitgedrukt in gewerkte uren wordt er daarnaast ook nog rekening gehouden met zaken als ziekteverzuim en overwerk.

Balans

Een overzicht van de activa (bezittingen) en de passiva (schulden) van een *sector* of een land op een bepaald moment. De activa bestaan onder meer uit machines, gebouwen, niet-geproduceerde activa (zoals grond en minerale reserves), voorrechten en aandelen. De passiva kunnen worden onderscheiden in schulden en eigen vermogen.

Banken

Instellingen die bemiddelen tussen vragers en aanbieders van geld door middel van het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen.

Basisprijzen

De verkoopprijs exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden *belastingen* en productgebonden *subsidies*. De *toegevoegde waarde* per bedrijfstak of per regio wordt uitgedrukt in basisprijzen. Zie ook: *marktprijzen*.

Bedrijfstak

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *sector* en die naar bedrijfstak. De classificatie naar bedrijfstak is gebaseerd op economische activiteit en geschiedt op basis van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). Een bedrijfstak is een groep bedrijven of instellingen die dezelfde economische activiteit beoefenen. De indeling in bedrijfstakken is de meest grove indeling op basis van economische activiteit. Worden er binnen bedrijfstakken nog groepen onderscheiden, dan spreekt men van bedrijfsklassen.

Belastingen

Verplichte heffingen die de *overheid* oplegt, zonder dat hier een direct aanwijsbare tegenprestatie door de *overheid* tegenover staat.

Belastingen op inkomen en vermogen

Belastingen die worden geheven over het inkomen en vermogen van personen en de winsten van bedrijven.

Belastingen op productie en invoer

Alle door bedrijven en de overheid afgedragen belastingen die niet worden geheven op hun winst of vermogen. Deze worden vaak direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de btw en accijnzen.

Beloning van werknemers

Het totaal van *lonen* en *sociale premies ten laste van werkgevers*. De beloning van werknemers vormt een benadering van de loonkosten. Op grond van richtlijnen van de Europese Unie worden loonkostensubsidies en afdrachtverminderingen echter niet op de beloning van werknemers in mindering gebracht, hoewel deze de loonkosten wel verminderen.

Beroepsbevolking

Alle personen die ten minste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken en hiervoor op korte termijn beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd. Hierdoor zijn de cijfers over de beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Beschikbaar inkomen

Het *primair inkomen* minus *belastingen* en *premies* plus uitkeringen. Het beschikbaar inkomen wordt besteed aan *consumptie* en *vrije besparingen*, en wordt ook wel secundair inkomen genoemd.

Binnenlands product

Het totale inkomen dat door productie in Nederland is gevormd.

Bruto (binnenlands product etc.)

De toevoeging bruto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, niet in mindering zijn gebracht.

Buitenlandse transacties met Nederland

Alle transacties van *ingezetenen* van Nederland met *niet-ingezetenen*. Dit omvat onder andere de *invoer* en *uitvoer* van goederen en diensten, de ontvangsten (betalingen) van rente en dividenden uit (aan) het buitenland, en de aan- en verkopen van aandelen en obligaties uit (aan) het buitenland.

Cao-loonstijging

De stijging van het brutoloon (inclusief bijzondere beloningen) per voltijdbaan als direct gevolg van cao-afspraken in het bedrijfsleven of bij de overheid. Wordt ook wel contractloonstijging genoemd. In deze publicatie hebben de cao-lonen betrekking op maandlonen, inclusief bijzondere beloningen. Het CBS publiceert ook cao-cijfers die betrekking hebben op uurlonen. Daarnaast worden er cao-cijfers exclusief bijzondere beloningen uitgebracht.

Collectieve besparingen

Het saldo van pensioenpremies en uitgekeerde pensioenen. Deze worden jaarlijks toegevoegd aan de pensioenvoorziening, ook wel *verzekeringstechnische voorzieningen* genoemd.

Conjunctuur

De op- en neergaande beweging van de economie binnen een periode van vijf tot tien jaar. Binnen een conjunctuurcyclus kunnen de volgende fases voorkomen: opleving, hoogconjunctuur, neergang en laagconjunctuur. Twee bijzondere vormen van laagconjunctuur zijn *recessie* en *depressie*.

Consumptiequote

De consumptie door *huishoudens* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* tegen *marktprijzen*.

Consumentenprijsindex

Maatstaf voor inflatie in de vorm van een indexcijfer. Dit cijfer geeft de gemiddelde prijsverandering weer van een pakket consumptiegoederen en -diensten.

Consumptie

De goederen en diensten die gebruikt worden voor rechtstreekse bevrediging van individuele of collectieve behoeften. Kan worden onderscheiden in *overheidsconsumptie* en *consumptie door huishoudens*, en in *werkelijke individuele consumptie* en *werkelijke collectieve consumptie*.

Consumptie door huishoudens

Goederen en diensten die door huishoudens worden aangekocht voor consumptie. Wordt ook wel particuliere consumptie genoemd. Zie ook *werkelijke individuele consumptie*.

Consumptieve bestedingen

Zie *consumptie*.

Contractloonstijging

Zie *cao-loonstijging*.

Deflatie

Een fenomeen waarbij geld in de loop der tijd meer waard wordt, en niet minder, zoals gebruikelijk is (*inflatie*). De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Depressie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een langdurige volumedaling van het bbp.

Diensten

Producten die niet tastbaar zijn, zoals handel, transport, defensie en zorg.

Dividend

Bedrag dat wordt uitgekeerd aan aandeelhouders voor het beschikbaar stellen van kapitaal.

Doorvoer

De goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, over Nederlands grondgebied vervoerd wordt maar in buitenlands bezit blijft. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

Duurzame ontwikkeling

Een ontwikkeling die tegemoet komt aan de noden van het heden zonder de behoeftevoorziening van de toekomstige generaties in het gedrang te brengen. Wordt vaak geïnterpreteerd als economische ontwikkeling die niet gepaard gaat met een afname van niet-vervangbare productiefactoren (zoals minerale reserves) of met onherstelbare milieuschade.

Economische groei

De procentuele *volumegroei* van het *bruto binnenlands product* (meestal tegen *marktprijzen*).

Eigen vermogen

Het saldo van bezittingen (*activa*) en schulden (*passiva*). De bezittingen worden onderverdeeld in materiële en financiële activa. De materiële activa bestaan vooral uit bedrijfsgebouwen, woningen, machines en vervoersmiddelen. De financiële activa en passiva bestaan uit spaartegoeden en overige liquide middelen, aandelen, obligaties, *verzekeringstechnische voorzieningen* en leningen.

Exploitatieoverschot / gemengd inkomen

De *toegevoegde waarde* na aftrek van de beloning van werknemers en het saldo van overige *belastingen* en *subsidies* op productie, zoals OZB en motorrijtuigenbelasting. Bij *vennootschappen* kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal. Bij zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de inzet van arbeid door zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden.

Finale bestedingen

De waarde van de verkochte eindproducten. De finale bestedingen worden onderverdeeld naar *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investerings*. De finale bestedingen vormen samen met het *intermediair verbruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Financiële instellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit instellingen zoals *banken*, die een bemiddelende rol spelen tussen vragers en aanbieders van geld.

Financiële transacties

De veranderingen vanuit een *sector* in vorderingen op en schulden aan andere binnenlandse *sectoren* en het buitenland. Deze zijn vaak het spiegelbeeld van reële transacties, maar kunnen ook op zichzelf staan zoals bij de aan- en verkoop van aandelen en obligaties.

FISIM

Afkorting van *Financial Intermediation Services Indirectly Measured*. Dit is het bedrag dat binnen de *nationale rekeningen* wordt toegekend aan de productie van banken en aan de consumptie van bancaire diensten. FISIM wordt berekend op basis van het gemiddelde rentepercentage op leningen minus een bepaald referentietarief, vermenigvuldigd met de omvang van de uitstaande leningen. FISIM op deposito's bestaat uit het referentietarief minus het gemiddelde rentepercentage op deposito's, vermenigvuldigd met de omvang van de aangetrokken deposito's. Het verbruik van deze berekende bankdiensten wordt vervolgens toegerekend aan de institutionele sectoren op basis van de gemiddelde balansstanden voor leningen en deposito's.

Globalisering

De toenemende onderlinge verwevenheid van de nationale economieën.

Goederen

Tastbare producten, zoals voedingsmiddelen, duurzame consumptieartikelen en machines.

Huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit alle particuliere huishoudens, institutionele huishoudens (bewoners van verpleeghuizen, gevangenis en dergelijke instituten) en bedrijven van zelfstandige ondernemers.

I/a-ratio

De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven. Tot de inactieven worden de niet-werkenden van 15 jaar en ouder gerekend. Onder actieven worden verstaan de werkzame personen van 15 jaar en ouder, verminderd met het aantal zieken. Het is een indicator voor het draagvlak van de sociale verzekeringen: hoe meer mensen er werken, hoe meer er aan sociale *premies* wordt betaald.

Inflatie

Het fenomeen dat geld in de loop der tijd minder waard wordt. De prijsontwikkeling wordt uitgedrukt in de *consumentenprijsindex*.

Ingezetenen

Alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn personen die langer dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die langer dan één jaar gevestigd zijn in Nederland, inclusief vestigingen van buitenlandse ondernemingen. Zie ook *niet-ingezetenen*.

Inkomensherverdeling

Verdeling van het *primaire inkomen* over deelnemers aan het economisch proces door *inkomensoverdrachten*. Het resultaat wordt de secundaire inkomensverdeling genoemd.

Inkomensoverdrachten (tussen sectoren)

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die niet drukken op het vermogen van de betaler en niet dienen om lange-termijnguitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden van inkomensoverdrachten zijn giften, *belastingen*, *premies*, en uitkeringen en afdrachten aan de Europese Unie.

Inkomensverdeling

De verdeling van het inkomen uit het economisch proces over de onderscheiden binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire inkomensverdeling (*inkomensherverdeling*).

Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit de verenigingen en stichtingen die diensten verrichten voor huishoudens en die merendeels worden gefinancierd door huishoudens. Voorbeelden hiervan zijn vakbonden en amateursportverenigingen.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet en die aan het eind van het proces geheel in de nieuwe producten zijn opgegaan. Voorbeelden van intermediair verbruik zijn het verbruik van grondstoffen, halffabricaten en diensten van accountantskantoren en schoonmaakbedrijven. Het intermediair verbruik vormt samen met de *finale bestedingen* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Investeringsquote

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet, maar die aan het eind van het proces niet of slechts gedeeltelijk zijn gebruikt. Er wordt onderscheid gemaakt tussen investeringen in *vaste activa* en investeringen in vlottende activa, oftewel *voorraden*.

Investeringsquote (gemiddelde)

De *bruto-investeringen* in *vaste activa* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Invoer

De goederen en diensten die door het *buitenland* aan *ingezetenen* zijn verkocht.

Kapitaalcoëfficiënt

De *brutokapitaalgoederenvoorraad* in verhouding tot het *bruto binnenlands product* of de totale *toegevoegde waarde*.

Kapitaalgoederenvoorraad

De totale waarde van de *vaste activa*.

Kapitaaloverdrachten

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die drukken op het vermogen van de betaler (zoals successierechten) of dienen om *investeringen* in *vaste activa* of andere lange-termijnguitgaven van de ontvanger te financieren (zoals investeringsbijdragen van de *overheid*).

Lastenverlichting

Het verlagen van de belasting- en premiedruk voor *huishoudens* of *vennootschappen*.

Lokale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit de provincies, gemeenten, gemeenschappelijke regelingen, waterschappen, verzelfstandigde lokale overheidsdiensten en privaatrechtelijke lokale instellingen op het gebied van arbeid, maatschappelijk werk, cultuur of onderwijs.

Loonkosten

Zie *beloning van werknemers*.

Lonen

De brutolonen voor geleverde arbeid van werknemers, dus inclusief de *belastingen* en *premies* ten laste van werknemers, maar exclusief de *sociale premies ten laste van werkgevers*. De lonen omvatten ook de 'auto van de zaak' en andere vormen van beloning in natura, en onkostenvergoedingen in verband met de dienstbetrekking zoals kosten woon-werkverkeer.

Loonmatiging

Een beperking van de stijging van de contractlonen. Het hoofddoel is het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of voor het beperken van afname van de werkgelegenheid.

Loonquote

De *beloning van werknemers* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Marktprijzen

De prijs die de afnemer betaalt voor het gekochte product. In tegenstelling tot *basisprijzen* is deze verkoopprijs inclusief handels- en vervoersmarges van derden

en inclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden *subsidies*. Marktprijzen worden vooral gebruikt als waardering voor het *bruto binnenlands product*.

Marktsector

Alle bedrijfstakken behalve overheid, gezondheids- en welzijnszorg, verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning.

Nationaal inkomen

Alle inkomens die Nederlandse *ingezetenen* ontvangen op grond van hun deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege hun vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer. Het nationaal inkomen kan ook worden berekend als het *bruto binnenlands product* plus de per saldo uit het *buitenland* ontvangen lonen, rente en dividenden.

Nationale rekeningen

Het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

Netto (binnenlands product etc.)

De toevoeging netto bij een economische variabele zoals binnenlands product of nationaal inkomen, duidt erop dat de *afschrijvingen*, die de kosten van het gebruik van de duurzame productiemiddelen weergeven, in mindering zijn gebracht.

Niet-beroepsbevolking

Het deel van de potentiële beroepsbevolking dat niet tot de *beroepsbevolking* behoort. Personen die tot deze groep behoren worden economisch inactief genoemd.

Niet-financiële vennootschappen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten.

Niet-ingezetenen

Alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn alle personen die niet of korter dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die niet of korter dan één jaar gevestigd zijn in Nederland. Zie ook *ingezetenen*.

Overheid

Onder de *sector* overheid vallen die instellingen die zich hoofdzakelijk bezighouden met het produceren van niet-verhandelbare, collectieve diensten en het

hervredelen van inkomen en vermogen. De *sector* overheid kan worden opgesplitst in de *centrale overheid*, de *lokale overheid* en de *wettelijke sociale verzekeringsinstellingen*. Onder de *bedrijfstak* overheid vallen in deze publicatie het overheidsbestuur, defensie, het gesubsidieerde onderwijs en uitvoeringsinstanties op het gebied van sociale verzekeringen.

Overheidsconsumptie

De *consumptieve bestedingen* door de *overheid*. Dit zijn de diensten geproduceerd door de overheid waar geen directe betaling tegenover staat (zoals overheidsbestuur) en de *uitkeringen sociale verzekering in natura* en *uitkeringen sociale voorzieningen in natura* (zoals betalingen voor medicijnen in het kader van de Zorgverzekeringswet (ZVW)). In de *nationale rekeningen* wordt het verbruik ervan volledig toegerekend aan de overheid.

Participatiegraad, netto

Het aandeel van de *werkzame beroepsbevolking* in de *potentiële beroepsbevolking*.

Participatiegraad, bruto

Het aandeel van de *beroepsbevolking* (zowel het werkzame als het werkloze deel) in de *potentiële beroepsbevolking*.

Polishouders, inkomen toegerekend aan

De beleggingsopbrengsten die verzekeringsmaatschappijen behalen op de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen van hun cliënten. Deze worden in de *nationale rekeningen* geboekt als inkomen uit vermogen dat de polishouders ontvangen van de verzekeringsmaatschappijen.

Potentiële beroepsbevolking

Het deel van de bevolking dat in aanmerking komt voor deelname aan het arbeidsproces. Voor de Nederlandse situatie wordt hiervoor de bevolking van 15 tot 65 jaar genomen. De zogeheten institutionele bevolking, personen in inrichtingen, instellingen en tehuizen, wordt evenwel niet tot de (potentiële) beroepsbevolking gerekend.

Prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen van een bepaalde variabele. De prijsmutatie bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waardemutatie*.

Premies (sociale) ten laste van werkgevers

De *premies* die geheven worden over de (bruto)lonen en waaruit bepaalde sociale voorzieningen worden betaald, zoals de WAO en het werknemerspensioen. Werk-

nemers en werkgevers betalen elk een deel van de premie. Het werkgeversdeel wordt aangeduid met *sociale premies ten laste van werkgevers*.

Primair inkomen

Alle inkomens die een sector ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, *rente*, *dividenden*, *belastingen* en *subsidies* op productie en invoer.

Procentpunt

Het verschil tussen twee op dezelfde manier gedefinieerde percentages, bijvoorbeeld op twee verschillende tijdstippen. Indien de economische groei in een gegeven jaar 3,0 procent bedraagt, en in het voorafgaande jaar 2,0 procent, dan heet het dat in het gegeven jaar de groei 1,0 procentpunt hoger ligt dan een jaar eerder.

Productiefactoren

De middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

Productieproces

Het maken van *goederen* en *diensten*.

Productiewaarde

De waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO's)

Openbare lichamen die delen van het bedrijfsleven organiseren. De belangrijkste zijn de bedrijfschappen en de productschappen. PBO's zijn onder meer actief op het gebied van de vakopleiding, afzetbevordering en het uitvoeren van onderzoek. Voorbeelden hiervan zijn het Bedrijfschap Horeca en Catering, en het Productschap Vee en Vlees.

Quasi-vennootschappen

Grote bedrijven en delen van de overheid (zoals een gemeentelijk vervoersbedrijf) zonder rechtspersoonlijkheid die wat betreft hun economisch en financieel gedrag vergelijkbaar zijn met *vennootschappen* en hier derhalve bij worden ingedeeld.

Recessie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een kortdurende krimp van de economische activiteiten. Deze wordt afgemeten aan een kleiner wordend volume van het *bruto binnenlands product* in twee achtereenvolgende kwartalen.

Reële ontwikkeling

De ontwikkeling van een variabele verminderd met de prijsveranderingen. De term reële ontwikkeling wordt gebruikt bij inkomens en bij andere transacties die geen direct verband houden met *goederen* of *diensten*. Zie ook *volumemutatie*.

Rentemarge

Zie *FISIM*.

Ruilvoetverandering (van Nederland)

Een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de *uitvoer* sneller stijgt dan dat van de *invoer*, is er sprake van een ruilvoetverbetering. Als het prijspeil van de *invoer* het snelste stijgt, is er sprake van een ruilvoetverslechtering.

Saldo lopende transacties met het buitenland

Het geld dat een land per saldo ontvangt of moet betalen aan het *buitenland* in verband met goederen-, diensten- en inkomenstransacties. Dit bestaat uit het uitvoeroverschot, het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *lonen*, rente en *dividend* en het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen *uitkeringen sociale verzekeringen* en andere *inkomensoverdrachten*.

Sector

Er zijn twee belangrijke classificaties van deelnemers aan het economische proces die in de nationale rekeningen een rol spelen, die naar *bedrijfstak* en die naar sector. De classificatie naar sector is gebaseerd op de economische functie. Een sector is een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie hebben (bijvoorbeeld *huishoudens*, *vennootschappen* en *overheid*).

Secundaire inkomens

Zie *beschikbaar inkomen*.

Securitiseren

Techniek waarbij financiële activa, zoals hypotheeken, door een financiële instelling worden samengevoegd tot verhandelbare securities (effecten) en verkocht aan speciaal daarvoor opgerichte vennootschappen, special purpose vehicles (spv's) geheten. Deze financieren de aankoop met de uitgifte van effecten.

Sociale premies ten laste van werkgevers

De *premies* geheven over de (bruto)*lonen* die ten laste komen van de werkgevers. Deze omvatten naast de sociale verzekeringspremies voor onder meer werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en zorgverzekering, ook pensioenpremies en de rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen. Op grond van richtlijnen van de

Europese Unie worden ook betalingen aan werknemers voor niet-gewerkte uren in verband met ziekte en/ of weerverlet tot de sociale premies gerekend.

Subsidies

Gelden die door de *overheid* of de Europese Unie aan bedrijven of huishoudens worden verstrekt met het doel de prijzen te verlagen of werkgelegenheid in stand te houden. Voorbeelden hiervan zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen, de subsidies op openbaar vervoer en de huurtoeslag.

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het *productieproces* wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de *productiewaarde* en het *intermediair* verbruik. Het vormt het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren.

Totale besparingen

Som van de *collectieve besparingen* en de *vrije besparingen*.

Uitkeringen sociale verzekering in geld

Inkomensoverdrachten door de *overheid* aan *huishoudens* op grond van *wettelijke sociale verzekeringen*, die met *premies* worden gefinancierd. Voorbeelden hiervan zijn WW- en WAO-uitkeringen.

Uitkeringen sociale verzekering in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* in verband met *wettelijke sociale verzekeringen*, die (grotendeels) met *premies* worden gefinancierd (bijvoorbeeld de levering van gezondheidsdiensten in het kader van de ZVW of de AWBZ). Deze leveringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*.

Uitkeringen sociale voorziening in natura

Leveringen van *goederen* en *diensten* aan *huishoudens* op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke *premies* worden gefinancierd, maar uit de algemene belastingmiddelen. Deze uitkeringen worden tot de *overheidsconsumptie* gerekend, niet tot de *inkomensoverdrachten*. Een voorbeeld hiervan is de individuele huursubsidie.

Uitvoer

De *goederen* en *diensten* die door *ingezetenen* aan het *buitenland* zijn verkocht.

Uitvoerquote

De *uitvoer* in verhouding tot de *productiewaarde* (bij een bedrijfstak) of tot het *bruto binnenlands product* (bij de economie als geheel).

Vacaturegraad

Het aantal openstaande vacatures per duizend (werknemers)banen.

Vaste activa

Productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. Hiertoe behoren materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (zoals software).

Vennootschappen

De *sector* in de economie die zich bezighoudt met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kan worden opgesplitst in *niet-financiële vennootschappen* en *financiële instellingen*.

Verzekeringsinstellingen

De *subsector* in de economie die zich hoofdzakelijk bezighoudt met het omzetten van individuele risico's in collectieve risico's. Hiertoe behoort niet de *wettelijke sociale verzekering*. Verzekeringsinstellingen zijn een subsector van de *financiële instellingen*.

Verzekeringstechnische voorzieningen

De waarde van opgebouwd vermogen voor het uitkeren van pensioenen aan huishoudens (polishouders). Dit vermogen wordt beheerd door pensioenfondsen en verzekeraars. Jaarlijks worden de *collectieve besparingen* hieraan toegevoegd.

Volumemutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen van een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de toegevoegde waarde. De volumemutatie bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waardemutatie*. Zie ook *reële ontwikkeling*.

Voorraden

De waarde van alle grondstoffen, halffabricaten, goederen in bewerking en nog niet verkochte, voltooide producten die in de bedrijven aanwezig zijn. Tot de voorraden wordt ook de productiewaarde van gedeeltelijk voltooide kapitaalgoederen gerekend (met uitzondering van woningen en andere gebouwen). De uiteindelijke verkoop van deze activa leidt tot een vermindering van de voorraden.

Vorderingensaldo (-overschot, -tekort)

De lopende ontvangsten en kapitaalontvangsten van een *sector* of land vermindert met de lopende uitgaven en kapitaaluitgaven. Een overschot betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen aan andere sectoren of het *buitenland* heeft verstrekt. Dit kan gebeuren in de vorm van kredietverlening, de aankoop van effecten of het doen van directe investeringen (zoals de overname van een buiten-

landse onderneming). Een tekort betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen ontvangt. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in de vorm van leningen of de uitgifte van aandelen.

Vrije besparingen

Het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de *(nationale) consumptieve bestedingen*. De som van de vrije besparingen en het saldo van ontvangen *kapitaalsoverdrachten* is beschikbaar voor investeringen, beleggingen in financiële activa of het aflossen van schulden.

Waardemutatie (-ontwikkeling, -groei)

De ontwikkeling van de waarde van een variabele. Deze kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

Wederuitvoer

De goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een *ingezetene*, zonder dat hier een industriële bewerking plaatsvindt. Dit zijn onder andere goederen die door Nederlandse distributiecentra worden ingeklaard en uitgeleverd aan andere (Europese) landen. De wederuitvoer maakt deel uit van de *uitvoer* en de *invoer*. Zie ook *doorvoer*.

Werkelijke individuele consumptie

De *consumptie door huishoudens* en de *instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens* aangevuld met dat deel van de consumptie van de *overheid* dat kan worden toegerekend aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld gezondheidszorg en onderwijs).

Werkelijke collectieve consumptie

De collectieve *consumptie* waarvan het profijt niet kan worden toegerekend aan individuele *huishoudens*. Voorbeelden hiervan zijn defensie en justitie.

Werkloosheid

Het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen en kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Wordt uitgedrukt als het aandeel van de *werkloze beroepsbevolking* in de totale *beroepsbevolking*.

Werkloze beroepsbevolking

Personen zonder werk, of met werk voor minder dan twaalf uur per week, die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de werkloze beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuurgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij inter-

ationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame beroepsbevolking

Personen die in Nederland wonen en betaald werk hebben van twaalf uur of meer per week. Voor de Nederlandse situatie worden meestal gegevens gepresenteerd over de beroepsbevolking van 15 tot 65 jaar. Bij internationale vergelijkingen wordt geen twaalfuursgrens gehanteerd: hierdoor zijn de cijfers over de werkloze beroepsbevolking die voor Nederland bij internationale vergelijkingen worden gehanteerd afwijkend van de (standaard)cijfers voor binnenlands gebruik.

Werkzame personen

Alle personen die bijdragen aan de Nederlandse productie, ongeacht leeftijd, het aantal uren dat men werkt of het land waarin men woont.

Wettelijke sociale verzekeringsinstellingen

Onderdeel van de overheid dat bestaat uit instellingen die als belangrijkste taak hebben het verstrekken van uitkeringen in het kader van wettelijke sociale verzekeringsregelingen als WAO, WW, AOW, ZVW en AWBZ. Ook de toezichhoudende instellingen van deze uitvoeringsorganen behoren hiertoe. De overheid is verantwoordelijk voor de vaststelling of goedkeuring van de *premies* en de uitkeringen. Voorbeelden zijn het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV Werkbedrijf), de Sociale Verzekeringsbank (SVB), het College voor Zorgverzekeringen (CVZ) en zorgkantoren.

Winst

Het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, exclusief bijzondere baten en lasten. Winst kan worden bepaald vóór en na aftrek van *belastingen*. De ingehouden winst is gelijk aan de winst na belasting en na winstuitkeringen.

Winstquote

De *winst* in verhouding tot het *bruto binnenlands product*.

Trefwoordenregister

Aandelen	20, 22, 30-31, 73, 80-81, 105, 109-112, 117, 130, 136-137, 146, 148-149, 154, 156, 198-199, 216
Aardgas	14, 17, 21, 23, 59-64, 66, 69, 92-94, 121, 131, 135, 166-169, 203, 215
Aardolie	59-60, 62-63, 65, 92-93, 131, 135, 163, 166-169, 203-205, 216
Aardolie-industrie	60, 68, 94-95
Accijns	70-71, 120, 214, 217
Afschrijving	79, 105, 125
Afval	70, 207-208, 212, 217, 220
AOW	80, 121-123, 166, 201
Arbeidsdeelname	zie Netto-arbeidsparticipatie
Arbeidsinkomensquote	87
Arbeidsongeschiktheid	44, 54-55, 121, 123, 173, 177-186
Arbeidsparticipatie	zie Netto-arbeidsparticipatie
Arbeidsproductiviteit	14, 88, 96, 98
Arbeidsvolume	13-14, 34, 38-40, 50, 121, 124-125
AWBZ	77, 121, 123-126, 190-193, 195-196, 198, 201
Banen	14, 20, 33-41, 48-50, 80, 96, 121, 217-218
Bank	22-23, 26-29, 74, 92, 105-109, 113, 122, 135-136, 145-146, 148-149, 156
Bbp	13-15, 22, 25-28, 30, 59, 63-64, 75, 115-116, 120, 141-145, 150-153, 155-164, 170-172, 189, 197-198
Bedrijfsgebouw	17-18, 92, 96-98, 104, 131, 133, 135-136, 139, 212
Belastingen	20, 22-24, 70-71, 79, 82, 84, 89, 98, 105-107, 115, 118-122, 125, 145, 152, 166, 190, 195, 200-202, 209-210, 217
België	17, 42, 85, 144, 147-150, 164, 196-200, 214-215
Beloning van werknemers	20, 24, 51-52, 78-80, 87, 107, 118, 122, 125
Beroepsbevolking	28, 33-34, 37-38, 42-44, 46-50, 165-166, 175
Beschikbaar inkomen	14, 20, 73, 78-79, 82, 134
Besparingen	20, 73, 79, 81

Bestedingen	13-15, 18-19, 26, 74-79, 123, 129, 147, 162, 195
Bevolking	29, 34, 38, 42, 76, 82, 84-85, 138, 157-159, 161-166, 172, 182, 189-190, 198
Bezittingen	107, 129-133, 135-136, 138-140, 148
Biobrandstof	91, 206, 212-214, 217-218, 220
Biomassa	65, 203-204, 206-208, 212, 214-217, 220
Bouwnijverheid	21, 25, 27, 34-36, 39, 41, 57, 60, 68, 87-88, 95-96, 98, 175
Bric-landen	157, 159-163, 167-169, 171-172
Bruto-arbeidsparticipatie	34, 43-44, 46
Btw	23, 119-120, 152
Cao-lonen	14, 20, 36, 50-51, 80
Chartaal geld	117
Chemische industrie	60, 69, 94
China	17, 26-27 30, 62, 157-163, 165, 168-171
CO ₂	zie Kooldioxide
Commerciële dienstverlening	175
Commerciële sector	20, 88
Computer	18, 102-104
Consumentenprijsindex	82
Consumentenprijzen	zie Inflatie
Consumptie door huishoudens	13-15, 18, 73-76, 78, 98, 124
Consumptie	13-15, 18-20, 23, 26, 59, 73-79, 98, 119, 123-124, 129-133, 152, 167-168, 211
Deeltijdwerk	40-42
Deeltijd-WW	49, 80, 95-96, 122
Defensie	19, 77, 125
Delfstoffenwinning	21, 25, 35, 39, 52, 87-88, 92, 94
Depressie	31
Detailhandel	76, 98-99, 183
Dividend	20, 22-24, 78-79, 82, 105, 109-110, 112-113, 119-121, 146, 148, 150
Dollar	29, 91, 138
Duitsland	17, 31, 41-42, 84-85, 94, 146, 149-150, 153-155, 157-163, 164, 166, 168, 203, 214-218, 221
Duurzaamheid	129, 133, 139, 203-204, 206
Duurzame energie	zie Hernieuwbare energie
Duurzame ontwikkeling	129
ECB	zie Europese Centrale Bank
Economische groei	13, 15, 24-25, 27, 30, 59, 61, 83, 134, 151, 154, 156, 162-163, 172-173

Economische krimp	24, 26, 59-60, 62, 115, 119, 141, 144, 147, 150, 152
Effecten	20, 22, 30-31, 73, 80-81, 105, 107-112, 117, 130, 136-137, 146-149, 154, 156
Emissie	14, 59-60, 64-71, 203, 209
EMU	zie Economische en Montaire Unie
EMU-saldo	116, 148
EMU-schuld	148
Energie- en waterleidingbedrijven	21, 39, 52, 64, 87-88, 94, 216-217, 220
Energie	14, 59-65, 68, 70-71, 157, 166-170, 172, 174, 203-221
Economische en Monetaire Unie	22, 115, 141-143
Eurogebied	zie Eurozone
Europese Centrale Bank	22, 27, 106-107
Europese Unie	14, 17, 27-28, 41, 46, 50, 84-85, 120, 123, 141, 143, 157, 159-161, 163, 165-168, 171-172, 204-205, 211, 216
Eurozone	27-28, 30-31, 138, 141, 162
Exploitatie-overschot	87, 89, 92, 100, 103
Export	zie Uitvoer
Faillissement	29, 55-57
Financieel vermogen	14, 20, 73, 80-81, 131-137
Financiële crisis	14, 33, 49, 51, 96, 98, 107-108, 116, 129-131, 135-136, 140-141, 143-144, 147, 153-156
Financiële instellingen	21-22, 36, 39, 52, 57, 105, 115-116, 136-137, 141, 143, 145-150, 154, 156
Financiële vermogen	14, 20, 73, 80-81, 131-137
Frankrijk	42, 84-85, 138-140, 144, 147, 149-150, 157-158, 160-162, 164, 168, 196-201, 215
G7	157-160, 162
Garanties van Oorsprong	210-211
Geldontwaarding	zie Inflatie
Gezondheids- en welzijnszorg	20, 34, 36, 39, 41, 44, 50, 57, 87, 115, 122-126, 138, 166, 171, 189-202
Goederenstromen	16
Grijze druk	165-166
Groene stroom	207, 210-211
Grondstoffen	59-60, 69, 101, 163, 171-172, 204, 214
Groothandel	79, 99
Handel	14, 16, 21, 23, 26, 28, 36, 38-40, 79, 87-88, 98-99, 101, 162, 168, 177, 211
Hernieuwbare energie	203-210, 214, 216-221

Hoogconjunctuur	173, 225
Huishoudens	13-15, 17-20, 41, 44, 53, 61, 63, 67-68, 70-71, 73-82, 85, 87-88, 92-93, 98, 102, 109, 124, 129-130, 132-135, 139-140, 189, 191-196, 198-201, 210-212, 215-217, 219-220
Hypotheek	20, 81, 107-109, 133-134, 145-146, 149
ICT	26, 102, 171
IMF	zie Internationaal Monetair Fonds
Import	zie Invoer
Inactieven	166
Industrie	14, 21, 25-27, 34-36, 38-41, 57, 60, 62-65, 68-71, 87-88, 93-96, 100, 158, 174-175, 182-183, 214, 220
Inflatie	26-29, 50-51, 73-74, 78-79, 81-83, 97, 105, 120, 142
Inkomensverdeling	129
Innovatie	125, 172
Instellingen zonder winstoogmerk t.b.v. huishoudens	73, 76-78, 130, 192-193
Intermediair verbruik	62, 78, 105, 112, 118, 122, 125
Internationaal Monetair Fonds	27-28, 107, 160
Investerings	13-15, 17-18, 27-28, 79, 89, 92, 94-95, 97-98, 118, 122, 129, 143, 148-150, 153, 199-200, 209, 216
Invoer	16, 23-24, 60, 94, 101, 163, 168, 205, 211, 214
Kapitaaloverdracht	79, 122, 146, 149, 156
Kapitaalverstrekking	146-149, 156
Kooldioxide	64, 66, 70-71, 203, 209, 221
Koopkracht	82-84, 138-139
Kredietcrisis	20, 29, 62, 80, 89, 107-108, 163
Kredietverlening	106, 109
Kredietwaardigheid	153
Laagconjunctuur	19
Landbouw, bosbouw en visserij	21, 39, 52, 57, 60, 62, 68, 70-71, 87-88, 90, 174-175
Lastenverdeling	189, 192, 200
Lening	28, 30-31, 81, 89-90, 92, 106-107, 109, 117, 137, 146-150, 153-155, 156, 209
Lidstaten	28, 85, 107, 141-144, 154, 156, 161, 168, 204, 206
Lonen	20, 23, 50-52, 80, 82, 92, 99-100, 105, 112, 120-122, 124-125, 145, 173-174, 176, 179-180, 185-187, 190, 195, 202

Loonkosten	51, 99-100, 112, 121, 124, 176, 180, 185
Machines en installaties	18, 92, 136
Marktsector	87-88, 97
Metaalindustrie	21, 60, 63, 68, 94-95, 182
Milieudruk	59, 69
Milieukwaliteit elektriciteitsproductie	208-210, 217
Milieurekening	59, 61, 65-67
Mineralen	69, 129, 131, 135, 139, 157, 166, 169-170, 172
Multifactorproductiviteit	88, 96, 98
Nationale balans	130, 132, 139
Nationaal vermogen	80, 129-132, 140
Netto-arbeidsparticipatie	34, 45-46, 134, 181
Niet-commerciële dienstverlening	36, 39, 174-175
Niet-financiële vermogen	20, 73, 81, 130-131, 133-137
Obligaties	31, 81, 109, 111-112, 117, 142, 147, 153-155
Olie	zie Aardolie
Omzet	22-23, 96, 100-101, 103-105, 113, 122, 145
Ondernemingen	87-114, 136-137, 140, 149, 192
Onderwijs	35, 52, 75, 77, 125, 129, 148, 183, 190
OPEC-landen	169
Overheid	13, 20-23, 25-26, 28, 31, 51, 70, 75, 80, 84, 96, 104, 115-126, 135-136, 140-156, 174, 189-195, 198-202, 208-209, 214-215, 217, 219-221
Overheidsconsumptie	15, 19, 75-78, 123-125, 211
Overheidsfinanciën	22, 27-28, 115-123, 141-156, 166, 190-195, 199-202
Overheidsinterventies	23, 26, 28, 115-116, 141-156
Overheidsinvesteringen	17-18, 122, 148-149
Overheidssaldo	22, 26, 28, 115-118, 135, 141-152, 156
Overheidsschuld	14, 22, 27-29, 115-117, 135, 140-144, 146-149, 151-156
Overheidstekort	zie Overheidssaldo
Participatiegraad	zie Netto-arbeidsparticipatie
Pensioen(voorziening)	14, 20, 37, 41, 78-81, 130, 133-134, 166
Pensioenfondsen	22, 78, 83, 105, 109-112, 136, 143, 148
Potentiële beroepsbevolking	34, 42-44, 64, 165-166
Prijzen	14, 16, 19, 21, 23, 26, 28, 61-64, 70, 90-94, 96, 98-103, 105, 113, 121, 130-132,

	134-135, 137-139, 163, 166, 171, 203, 208-209, 216-218, 221
Productie	14-15, 17, 20-22, 25-27, 30, 33, 36, 46, 49, 59-61, 63, 65, 67-68, 77, 87, 89, 103, 105- 106, 118-119, 123, 125-126, 167, 170-171, 205, 207-212, 214-221
Productiviteit	14, 88, 98
Recessie	13, 24-27, 30, 33, 39-40, 49-50, 90-91, 97-98, 150
Rente	22-24, 26-28, 30-31, 79, 105-106, 109- 110, 112-113, 118, 141-142, 146, 148, 150, 153-155
Ruilvoet	16, 99
Schuldquote	27, 115-116, 141, 143-144, 146, 149-151, 156
Sociale lasten	23, 51-52, 78-79, 100, 118-121, 125, 143, 176, 180-182
Sociale premie	zie Sociale lasten
Sociale uitkeringen	52-55, 77-80, 118, 122-123, 173-187
Sociale verzekeringen	77, 115, 121, 177, 191, 198-199
Sociale verzekeringsinstellingen	115, 118, 148
Software	18
Spaargelden	81, 108
Special Purpose Vehicles	107-109
Spv	zie Special Purpose Vehicles
Staatsschuld	zie Overheidsschuld
Stabiliteits- en groeipact	142
Stimuleringsregeling Duurzame Energie	208-210, 217
Subsidies	20, 80, 115, 118, 122-123, 125, 208-210, 212, 214-215, 217, 220-221
Telecommunicatie	21, 34, 36, 38-39, 76, 87-88, 98
Toegevoegde waarde	20-21, 60, 68, 88, 92, 94-96, 99-100, 103- 104
Transport	14, 21, 34, 36, 38-40, 57, 60, 62, 64-65, 67-68, 70, 76, 87-88, 100-101, 148, 201, 205-207, 212, 217
Transportmiddelen	17-18, 21, 60, 94-96
Uitvoer	13-17, 23-24, 27-29, 60, 63-64, 90-91, 93- 94, 99-101, 162-163, 168, 205, 211
Uitzendbureaus	38-39, 40, 100, 103-104
Vacatures	33-36, 49, 53
Vennootschappen	87
Vennootschapsbelasting	23, 119-121, 152

Verenigd Koninkrijk	28, 41-42, 84-85, 94, 144, 146, 148-150, 157-158, 160-162, 164, 168, 214-215
Verenigde Staten	17, 26-27, 30-31, 108, 145, 157-161, 165, 167, 169-170, 196-200, 213-214
Vergrijzing	23, 50, 122, 125, 164-166, 172, 199
Vermesting	59, 68-69
Vervoer	zie Transport
Vervoermiddelen	zie Transportmiddelen
Verzekeraars	14, 20, 22, 78, 80, 105, 112-114, 136, 191-192, 198
Verzuring	59, 67-68
Voedings- en genotmiddelenindustrie	17, 68-69, 94-96
Voorraden	15, 95, 101
Vorderingensaldo	79, 118
Vrije besparingen	20, 73
Wajong	54-55, 123, 178-181, 183-184, 186
WAO	44, 54, 83-84, 121, 123, 173, 177-187
Wederuitvoer	14, 16-17
Wereldbank	129
Werkgelegenheid	13-14, 23, 35-36, 38-39, 49-50, 80, 119, 217-218
Werkgever	52, 110, 173-176, 178-179, 181, 185-187, 190-191, 193-196
Werkloosheid	14, 25-28, 33-38, 43-44, 46-50, 54, 83-84, 152, 173
Werkloosheidswet	zie Wet Werkloosheidsvoorziening
Werknemers	14, 20, 36, 38, 40-41, 49-51, 80, 83-84, 173-176, 178-179, 185-187, 190
Wet Werk en Inkomen	
naar Arbeidsvermogen	123, 173, 177-181, 185, 187
Wet Werkloosheidsvoorziening	16, 23, 47-48, 52-54, 80, 122-123
Windenergie	203, 206-208, 216
Winst	22-24, 51, 82, 87-90, 96, 102-103, 105-107, 119, 140, 143
Woninghypotheek	zie Hypotheek
Woningen	17-18, 20, 73, 81, 97-98, 104-105, 109, 120, 129-131, 133-134, 136-137, 139-140, 215
WW	zie Wet Werkloosheidsvoorziening
Zakelijke dienstverlening	21, 36, 38-40, 57, 87-88, 104, 182
Zeldzame aarden	170
Zelfstandigen	14, 20, 35-36, 38, 50-51, 79, 82, 84, 88, 90, 133, 178-179, 181, 185-186, 190

Ziekteverzuim	173-178, 184-186
Zonne-energie	203, 207
Zorg	zie Gezondheids- en welzijnszorg
Zorgverzekeringswet	77, 123, 125-126, 190-193, 195-196, 198-202

Contact met de redactie

Voor inhoudelijke reacties: RedactieDNE@cbs.nl.

Enkele verwante publicaties

Bevolkingstrends B-15
De digitale economie P-34
Kennis en economie K-300
Nationale rekeningen P-2
National accounts of the Netherlands P-22
Nationale rekeningen 2004 – Revisie 2001 P-37
De Nederlandse conjunctuur P-104
De Nederlandse Samenleving A-314
Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers I-74
Regionale economische jaarcijfers (zie www.cbs.nl)
Sociaaleconomische trends V-4
Statistisch Bulletin (zie www.cbs.nl)

Veel publicaties zijn ook elektronisch te verkrijgen op www.cbs.nl. Zie onder thema's als Arbeid en sociale zekerheid, Bevolking en Macro-economie, en het dossier Conjunctuur.

